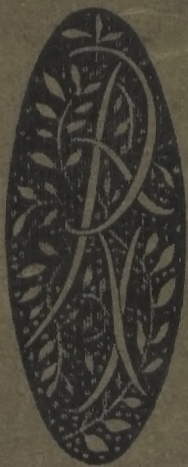
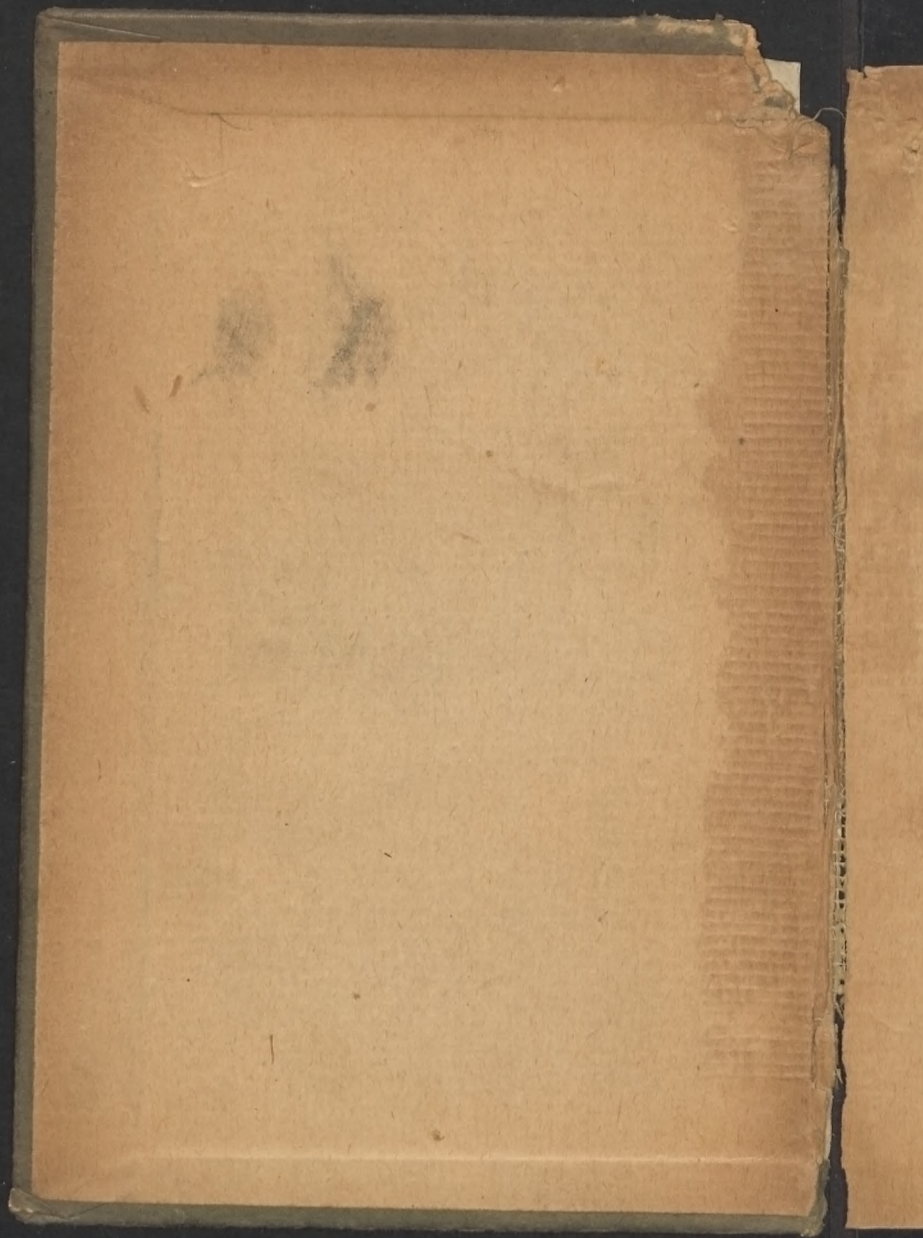

M
11.931
5
OSZK

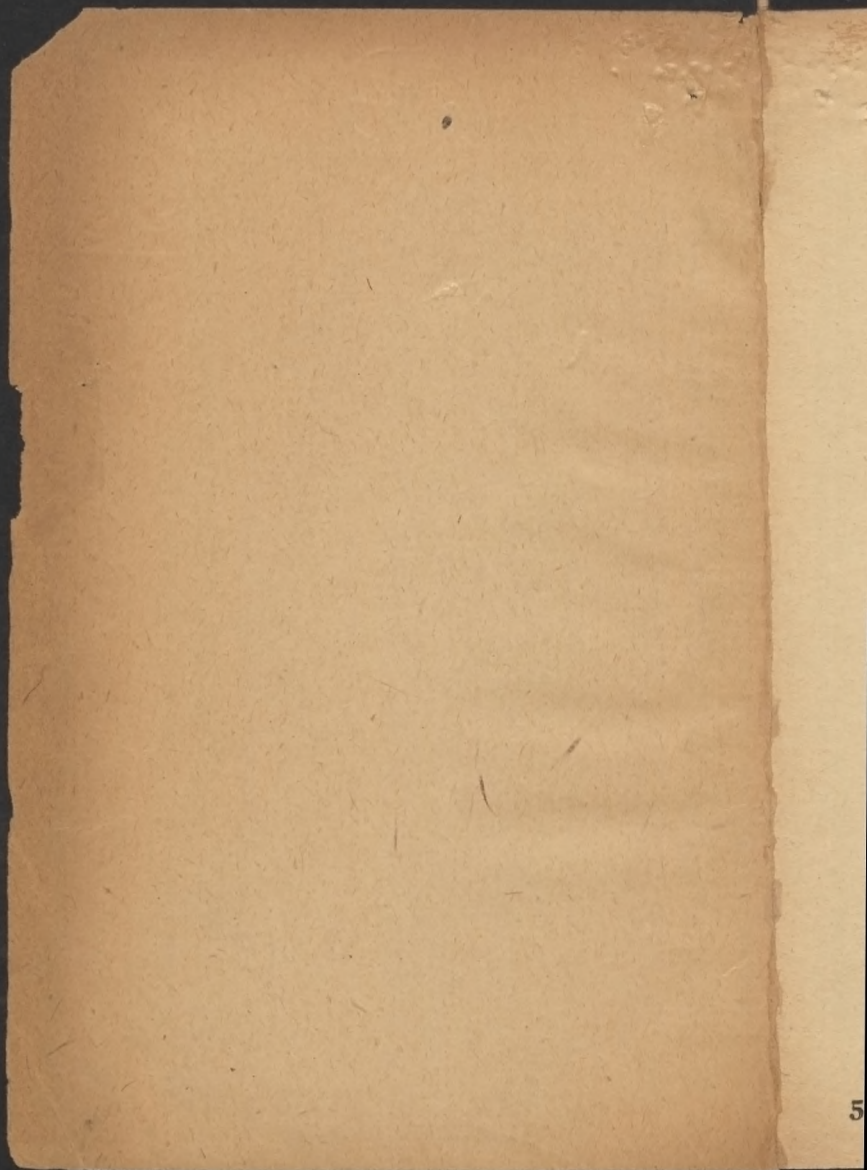
ÁG
KÖNYV
TÁR

2.40
1 p
0.2

246
842

VILÁGKÖNYVTÁR

VILÁG
KÖNYV
TÁR
SZERKESZTI
Dr. POGÁNY
JÓZSEF.

KÖNYVE

FRANCE
ANATOLE
A FEHÉR
KÖVÖN
FORDÍTOTTA
CZÖBEL ERNŐ

Második kiadás

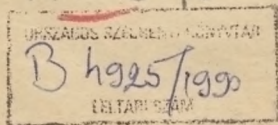
1. 9 1. 4
RÉVAI KIADÁS

Minden jog fenntartva.

*A címlap és kötés rajzát
Zádor István készítette.*

M 11.931/5

Pá
Anatole
risa, a
amelyn
ris, a H
a szell
érzéke
gány v
nagy r
cas vil
a legka
ben a
az ég
tolikus
az éke

P
Ana

Anatole France.

Páris, az emberiség Párisa libben elénk az Anatole France nevére. Páris, a Petőfi hősi Párisa, ahová nosztalgiásan egyre vágyódott, amelynek a hőseit a szobája falaira agatta. Páris, a Heine szép szeretője, a graciózus, a kokett, a szellemes grizett. Páris, a magyar modernnek érzékeny, finom, kulturás, papokkal kötődő pogány városa. Anatole France Páris embere. A nagy revolúció, a juliusi harcok, a negyvennyolcas vihar, a kommün Párisáé. Párisé, amelyben a legkatolikusabb fejedelmek uralkodtak, amelyben a legszebb, legőszibb templomok nyúlnak az ég felé, de ahol guillotine alá vitték a legkatolikusabb urakat és kikergették az úr szolgáit az ékesmívű templomokból.

Páris, a modern Babilon, Ninive, Szodoma,

Anatole France: A fehér kövön.

a kokottok és lorettek Párisa, de az a Páris is, ahol a legtisztább asszonyok, a leghősibb nők glóriás alakjai állnak előttünk. A boulevardok Párisa, ahol minden élvezet és naplopás sűrűsödik életté, a Faubourg Saint Germain városa, ahol a világ legrégibb arisztokráciája épített várat születés, pénz és gőg számára, a Faubourg Saint Antoine városa, ahonnan minden forradalom a legelső katonáit rekrutálta, a proletár-külváros, mely nemcsak vért és hősiességet, de „három havi nyomort“ is áldozott a köztársaságért. A Rue de la Paix tündöklő üzleteinek, a Szajna-part apró könyvárusainak, a kabarékig és a kofák nyelveléséig lehető szellemességnek a városa. Páris, amelyben nemcsak történelmet tudtak csinálni, de tudtak történelmet írni is.

Anatole France párisi, de nem francia. Páris sohasem volt Franciaország fővárosa, hanem az egész világé. A nagy francia forradalom csak Páris forradalma, diktatúrája, rémuralma volt a vidék fölött és a vidék fehér liliomos Vendéével felett. Hetvenegyben is a kömmün Párisát a Versaillesbe sereglő vidéki kurtanemes

országgyűlés kartácsolta halálra. Párisban, a világ fővárosában született Anatole François Thibault 1844-ben, a quai Malaquais 19. száma alatt. Itt a Szajna partján volt az apjának, Noël Thibaultnak, könyvkereskedése. (A Thibault nevet még az apja cserélte föl a France névvel.) Párisban született, Párisban nevelkedett és mindenestül párisivá lett: „Párisi vagyok testestül-lelkestül. Ismerem Párisnak minden porcikáját és imádom minden követ . . . Lehetetlennek tartom, hogy egészen közönséges szellemű lehessen valaki, ha ott nevelődött Páris rakpartjain, szemben a Louvreval és a Tuille-riákkal, a Mazarin-palota szomszédságában, szemben a dicsőséges Szajnával, mely ott hömpölyög a régi Páris tornyai, kiugró erkélyei és haranglábjai mellett“.

Párisban él Anatole France mindig. Külsőre szintelen, eseménytelen az élete. Egy csomó iskolaév. Mikor kikerül az iskolából, nem kezd rögtön írni, „boldog éveket töltött írás nélkül, szemlélődve és magánosan“. Lektora egy darabig Lemerrennek, a parnasszusi költők kiadó-jának. Tisztviselő a szenátus könyvtárában. De

nem sokáig bírja az irodamunkát. Néhány évig kritikusa a Tempsnek. Sylvester Bonnard vétke nyomán szárnyára kapja nevét a hír. A Jérôme Coignard, a Lys rouge szerzőjét az Akadémia tagjai közé sorozza. De Anatole Francenak, az akadémia tagjának nem az lett a sorsa, mint Sylvester Bonnardnak, az akadémia tagjának, nem maradt agglegény. Feleség, gyerek, családi meleg esték vártak rá.

Ha ez a négy fal között, könyves polcok mellett töltött élet csupa csönd, annál viharosabb forradalmak kergetik egymást a gondolkodásában.

Páris minden árnyalata élt benne, végigfelődött benne minden rétegének a gondolkodása. Először ultramontán, mint az apja, X. Károly volt testőre, akinek a könyvesboltjában gyermekkorában gyakran hallotta könyvesomók mögé elbujva royalista látogatók vitáit és filozofálásait. Aztán szabadgondolkodó, Voltaire és Renan társa és tanítványa. Szkeptikus és finom és talán egy kicsit léha, mint Jérôme Coignard, a kőszáló abbé. Nem törődik a társadalom, a politika dolgaival. Nem akar forradalmakat és re-

formokat: „Nem jobbak a régi bűnök — mondja Coignard abbé — mint az újak? Ha már az a végzetünk, hogy tévelyegjünk, nem jobb megmaradni azoknál a tévelygéseknél, amelyeknek már leráspolyozódott az élességük?“ Mindegy akár királyság, akár köztársaság, a világ sora sohasem változik. És elmeséli ez a szeretetre-méltó és szellemes reverendás csirkefogó Prometheus meséjét. Prometheus már nem egyszer döntötte le égi trónjáról Jupitert, de az új uralom ugyanolyan, mint a régi. Sokan még azt sem hiszik, hogy eljöttek már a titánok. Hol van, kérdezik, a mellén az a seb, amelyen az igazságtalanság keselyűje a szívét tépi ki? Nem ismeri a száműzetés fájdalmait és küzdelmeit. Ez nem a teremtető isten. Ez csak kómikus Jupiter az Olympusznak.

Még a *Histoire contemporaine* három első regényében is (*L'Orme du Mail*, *Le Mannequin d'osier*, *L'Anneau d'Améthyste*) Lucien Bergeret, a filológia professzora, finom és skeptikus úr, aki mindent azonnal színéről és visszajáról lát meg, aki figyeli a világ eseményeit, szellemesen és érdekesen eldiskurál róluk, de egyéb

köze nincs hozzájuk. De már a negyedik regényben (M. Bergeret à Paris) élesen és kérlelhetetlenül szembeállítja a két ellentétes világnézetet. Lantaigne abbéval való utolsó beszélgetésében mondja Bergeret: Az európai szocializmus valószínűen a béke barátja lesz. Mert a szocialista Európa el fog következni, abbé úr, ha ugyan az eljövendő ismeretlent szocializmusnak szabad nevezni.

Az abbé feleli: csak egyetlen Európa lehetséges: a keresztény Európa.

És Anatole France nemcsak a nagy problémát látja meg élesen, de megérzi azt a kötelességet is, hogy valamelyik világnézet mellé álljon — és a szocializmus mellé áll. A Dreyfus-ügy elszóltja könyvei és írásai közül. Az írott szó helyébe lép a kimondott szó. Szocialista népgyűlések szónoka lesz. A finom szkeptikusból, aki Penelopeként egyik gondolatával fölfejtette azt, amit a másikkal szőtt, most meggyőződéses hívő lett, aki küzd a jelen minden baja, szégyene és visszaélése ellen, de már látja a jövőt, amelynek egére rózsaujjú utópiákat varázsol az új társadalom fölkelő napja.

Kiállt a csata első sorába, Zola és Jaurès mellé és minden tintás üvegből és sárcsomóból, amivel Zolát és Jaurèst megdobálták, rá is hullt egy-egy csöpp, egy-egy göröngy. Ez a finom esztéta, ez a maga művészetében soha meg nem alkuvó nagy író, a formának ez a csodálatos ötvöse, íme példát adott, hogy mekkora művész tud maradni, hogy mennyivel nagyobb művészé tud lenni az az író, aki nem vág el minden kapcsolatot maga és kora között. Valaha azt írta, hogy minden korszak banális azok szemében, akik benne élnek, most pedig megírta a Berget-ciklusban a maga korának minden vívódását. És ezzel a legnagyobbak sorába nőtt. Balzac megírta a *Comédie humaine*-ben a harmincas-negyvenes évek, a polgárkirályság korát, Zola a *Rougon-Maquartok*-ban egy család élettani és társadalmi történetét a második császárság idején, Anatole France a *Histoire contemporaine*-ben a harmadik köztársaság nagy életrajzírója, képmásadója.

A ma életének nagyszerű történelmét írta meg Anatole France, de ez a történelem csak része annak a csodálatos történelmi perspekti-

vának, amellyel megírta (néha nagy képben, néha csak néhány sorban) a tegnapi és a holnapi történelmét. Mint Napoleon mondásában a piramisokról, Anatole France művészetéről is négyezer év tekint le ránk. Az emberi kultúra minden rétege nagyszerűen fölszívódott ebbe a művészetbe. A keleti civilizációja, a görög-római világ, a középkor, a renaissance, az aufkláristák, a nagy forradalom, a szocializmus, mind belefolyódott a világnézetébe, az egész emberi történelmet magáévá tette, magába dolgozta. Az egész emberi történelmi csúcsán áll. Minden benne van, ami történelem és mindent ami van, történelemnek lát. Csodálatos módon bele tudja magát élni korokba és emberekbe, néha szinte megdöbbenő, mennyire el tudja magát szakítani a mától: Mikor Gallio nem lát a kezdő kereszténységben és Szent Pálban semmi jelentőset, mikor az olasz Farinata alanti dolognak látja a nemzetek közti háborút és csak a polgárháború fenségét dicséri, mikor az utópia lakója a minden emberre kiterjedő statisztikában látja a történelemírás fejlődését. Ez a finom történelmi érzék meg nem törő hidat ível gondolkodásában

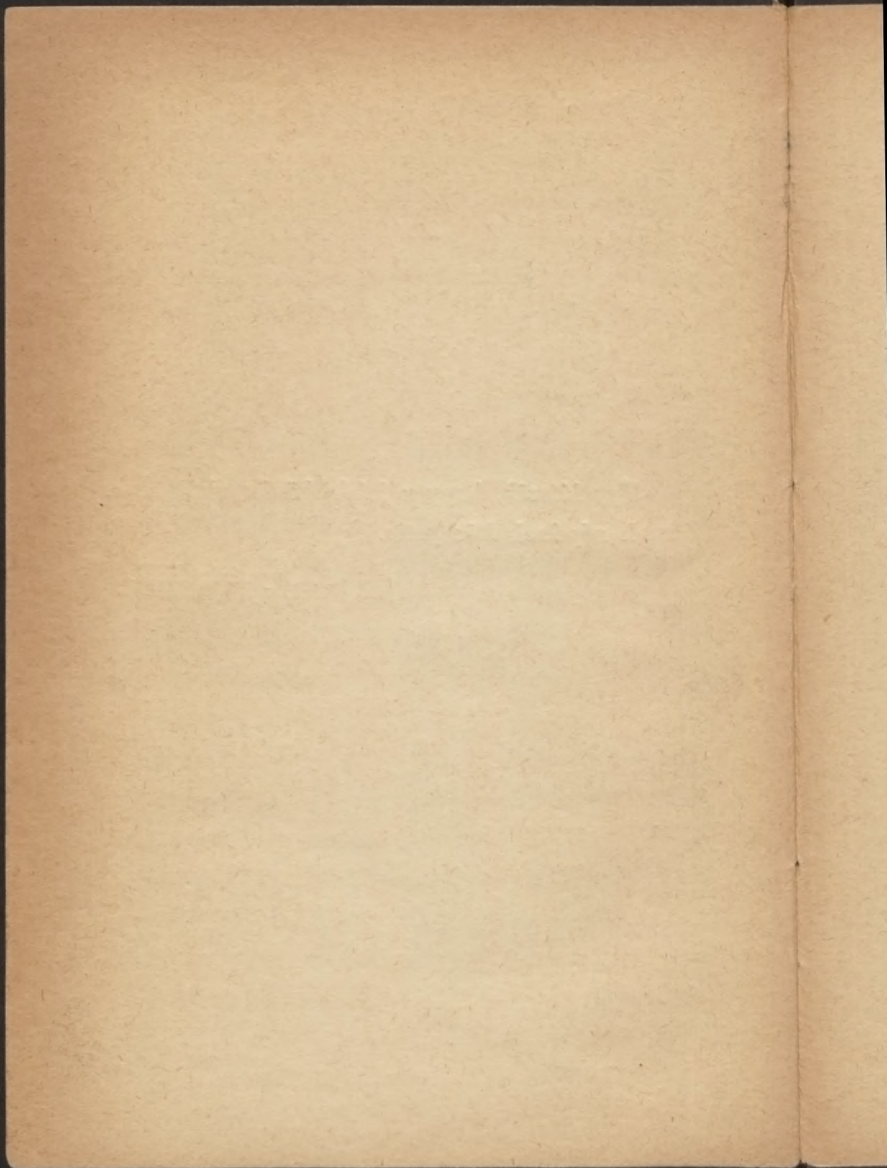
mult, jelen és jövő között. A tegnaptól elkerülhetetlen szükségszerűséggel következik nála a ma, a mából látja kisarjadni a holnapot. A Clio, A fehér kövön, A Jeanne d'Arc, A pingvinek szigete mindenkori történelmi írások legelső sorában állanak, ha történelmiírás alatt az emberek életének és gondolkodásának képét és kapcsolását értjük. Abban a korban, amikor más gyerek indiánokat skalpol, katona akar lenni és elszökik Délafrikába, a gyerek Anatole France meg akarta írni Franciaország történetét ötven kötetben. De többet írt meg ennél, megírta az emberiség történelmét minden munkái összes kötetiben. Igazi világpolgár, aki nemcsak minden nemzetnél, de minden korban is odahaza van. És igazi humanista. Ha valakiről, akkor róla igazán igaz az, amit Walter Pater mond Pico della Mirandoláról, a nagy renaissance-alakról, aki filozófiájában össze akarta forrasztani a kereszténységet a pogánysággal: „Igazi humanista. Mert a humanizmus legelső mivolta az a hit, amelytől ő sohasem tántorodott el, amelyben sohasem kételkedett, hogy az, amivel valaha is élő férfiak és asszonyok komolyan tö-

rődtek, életerejét egészen sohasem veszítheti el — se az a nyelv, amin szóltak, se az az isteni kinyilatkozás, amelynek hirdetésénél halkra fogták a hangjukat, se az az álom, amit bármikor is álmodott az emberi szellem: semmi mindabból, ami mellé valaha is szenvedélyes komolysággal és odaadással állottak az emberek“.

Pogány József.

Úgy látszik, hogy a fehér kővön aludtál, az
álmok népének közepette.

Philopatris XXI.

I.

Néhány jóbarát, csupa francia, együtt töltvén a tavaszt Rómában, sokszor találkozott egymással a sírjából föltámasztott Forumon. Josephin Leclerc, szabadságolt követségi attasé; Goubin úr, bölcsészeti licenciátus és szövegmagyarázó; Nicole Langelier, ama könyvnyomtató, klasszikus műveltségű Langelierk régi páris családjából; Jean Boilly, mérnök; és Hippolyte Dufresne, kinek mindig szabad volt az ideje, s aki nagy kedvelője volt a művészeteknek: ezek alkották a társaságot.

Május elsején, délután öt óra tájban, áthaladtak, rendes szokásuk szerint, ama kis északi kapun, melyet a közönség nem is ismer, amelyen túl Giacomo Boni parancsnok, az ásatások vezetője fogadta őket, s elvezette mindnyájukat babérfákkal, fagyallal és sárga ákácokkal beárnyékolt faházáig; ez a ház volt legkimagaslóbb pontja ama terjedelmes mélyedésnek, me-

lyet a múlt században ástak ki a pápaság kora-beli Róma marhavásárterén le egészen az antik Forum talajáig.

Ideérve, megállanak s körülnéznek. Szem-ben velük a földből a letört diadaloszlopok ma-radványai merednek ki s az a tér, melyen va-laha a Julia-bazilika állott, olyannak látszik, mint valami dámatábla, a dámafigurákkal. Va-lamivel délebbre, a Dioszkurok templomának három oszlopa az ég azurjába meríti kékes vo-lutáját. Jobbra Septimius Severus roskatag ívén és Szaturnusz hailékának magas oszlopain fölülemelkedve, a Tiberis vizénél is piszko-sabb, viirkos, sárgás homlokzataikkal a keresz-tény Róma házai hágnak föl mintegy lépcső-ként a Kapitoliumra, — köztük a női ispotály. Baljuk felé a Palatinus emelkedik, oldalában nagy vörös hídfékek, tetején tölgyek. Alattuk pedig, dombról-dombra, a falusiasan szűk Szent Út kőlapjai közt elszórtan téglafalak és márványtalapzatok nőnek ki a földből. amaz épületek maradványai, melyek a Forumon a római világuralom korában magaslottak. Szél-vetette lóhere, zab és fű nőtte be a leomlott ormokat, itt-ott a pipacs lángol, úgy, hogy a romtetőknek tisztára mezei színük van. Bedőlt gerendázatok töredékei, temérdek pillér és ol-tár, lépcsők és falak összevisszasága: mindez

nem hat egy csöppet sem kicsinyesen, valóban nem, sőt éppen tartalmas és tömör nagyszerűség benyomását kelti.

Látzott, hogy Nicole Langelier képzeletében újból fölépíti az épületeknek ama tömkelegét, mely hajdanában itt szorongott, ezen a híres területen.

— Ezeket a helyes arányokban és mérsékelt nagyságban kimért épületeket — mondotta — árnyékos kis utcák választották el egymástól. Ebben a napsütéses országban egyáltalán nagyon szeretik az ilyen kis közöket és Rémusz nemes utódai, ha, meghallgatván a rétorokat, enni s aludni kívántak, megvonulhattak a templomok mellett hűvös és büzlő szögletekben, melyekről a dinnyehéjakat s a kagylók maradványait sohasem söpörték el. A teret körülszegélyező bódékból a hagymák, borok, sülték és sajtok bizonyára nagyon csípős szagot árasztottak széjjel. A mészárszékek polcai roskadoztak a húsdarabok alatt, a kövér polgároknak nagy gyönyörűségére. Itt volt az a mészáros is, kinek kezéből Virginus kiragadta a kést, mellyel lányát leszúrta. Nyilván voltak e helyen ékszerárúsok is és olyan kereskedők, kik a tűzhelyet, istállót és kertet oltalmazó kis házi istenkéket árulták. Minden egy csomóban volt itt e téren, amire

csak a polgárembernek a mindennapos életben szüksége lehetett: a piac és a boltok, a „bazilikák“, vagyis árútőzsdék és polgári törvényszékek; a kuria, az a községtanács, mely kormányzója lett az egész világnak; a börtönök, melyeknek pincelyukaiból rettegett bűz áradt ki; a templomok és oltárok, melyekre az itáliabelieknek igen nagy szükségük van, mert mindig van valami kérni valójuk a mennyei hatalmasságoktól.

„Végül pedig, oly sok századon át itt hajtották végre azokat a közönséges és nevezetes tetteket, itt játszódtak le azok a majd mindig egyszerű, sokszor utálatos vagy nevetséges, néha nemes cselekedetek, melyeknek összesége a római nép fenséges életét alkotja.

— Ugyan mi van ott, a tér közepén, a diadaloszlopok előtt? — kérdezte Goubin úr, aki szemüvegén át valami újat fedezett föl az antik Forumon s mindjárt tudni akarta, mi az.

Josephin Leclerc szívesen fölvilágosította, hogy most vetik meg ott az alapjait Domitianus óriási szobrának, melyet csak nemrég ástak napvilágra.

Aztán sorban rámutogatott azokra az emlékekre, melyeket Giacomo Boni fedezett föl őt esztendei eredményes ásatás folyamán; megmu-

latta a Mons Palatinus aljában Juturna forrását és kútját; a césárok máglyahelyén épített ol-tárt, melynek alapfala lábaik alatt, a Rostrákkal szemben terült el; a régies, egy darabból faragott oszlopot és Romulus legendás sírját, mely egészen elfödi a Comitium fekete kövezetét; végül Curtius „tavát“.

A Capitolium mögött lenyugvó nap utolsó sugarait még rávetette Titusnak a magas Véliadombon emelkedő diadalívére. Az égboltozat, melynek nyugatán ott úszott a halavány hold, még mindig kék volt, mint világos nappal. Egyenletes, nyugalmas és áttetsző árnyéklal telt meg a csendes Forum. Bronzbőrű földmunkások dolgoztak ezen a kőmezőn; néhányan, a hajdani királyok munkáját folytatva, egy kútnak kerekét forgatták, hogy vizet húzzanak föl, mely ime még mindig öntözi azt az ágyat, hol a jámbor Numa idejében, gyékénnyel beborítva aludt a velábrumi.

A munkások rendben és éberséggel végezték dolgukat. Hippolyte Dufresne, ki már több hónap óta látta őket ily serény munkában, értelmesen és szabatosan hajtva végre a kiadott rendeleteket, — megkérdezte az ásatások vezetőjétől, mi módon éri azt el, hogy munkásai ily jól dolgoznak.

— Mert úgy élek, mint ők — felelte Gia-

como Boni. Velük együtt túrom a földet, megmondom nekik mi az, amit keresünk, éreztetem velük közös munkánk szépségét. Érdeklődnek az olyan munka iránt, melynek, ha csak homályosan is, érzik a nagyságát. Láttam őket sápadtan a lelkesedéstől, mikor fölfedezték Romulus sírját. Mindennapos társuk vagyok s ha valamelyikük betegágyának esik, odaülök ágya mellé. Számítok rájuk, amint ők is számítanak én rám. Ime, ezért vannak hű munkásaim.

— Boni, kedves Boni barátom, — kiáltott föl Josephin Leclerc, — ön jól tudja, hogy mennyire bámulom az ön munkálatait, mennyire megindítanak szép fölfedezései, és mégis ki kell mondanom, mégis visszasóhajtom azt az időt, mikor az eltemetett Forumon még csordák és nyájak legeltek. Ott kérődzött az elhagyatott mezőn egy széles homloku, nagy szétálló szarvu fehér ökör; a pásztor ott szundikált valamelyik magas oszlop tövében, mely a fűből kimeredt. És mindenki elmerengett: Itt, itt e helyen döntöttek valaha a világ sorsáról. Amióta már nem a régi Campo Vaccino, — a Forum elveszett a költők és szerelmesek számára.

Jean Boilly kifejtette, hogy mily sokat adtak a múlt megismeréséhez ezek a módszeresen vezetett ásatások. Majd pedig, mikor a beszéd a

római történelem bölcséletére fordult, ezeket mondta:

— A rómaiak megfontoltak voltak még a vallásukban is. Tiszteltek ugyan korlátolt és kö-zönséges isteneket is, de ezekben jó adag józan ész volt és olykor nemes lélek. Hasonlítsuk csak össze a római Pantheont, melyben katonák, tisztviselők, szűzek és matrónák szerepelnek, azokkal az ördögösségekkel, melyek az etruszk sírboltok falaira vannak festve, — s egymás mellett láthatjuk a józanságot s a hóbortot. A Corneto halottas-kamráiban ábrázolt jelenetek rémítő tudatlanságnak és rettegésnek szörny-szülöttei. Csupa groteszk látványosság, mint a flórenci Santa Maria Novellában Orcagna utolsó ítélete és a pisai Campo Santo-ban a dantei pokol; ellenben a latin Pantheon mindig egy jól szervezett társadalom képét tárja elénk. A rómaiak istenei tevékenyek s jó polgárok, mint maguk a rómaiak. Hasznos istenek; mind-nek megvan a maga hivatása. Még a nimfák is polgári és politikai hivatalokat töltöttek be.

„Gondoljunk csak Juturna istenasszonyra, kinek oly sokszor láttuk az oltárát a Palatinus tövében. Származásánál, kalandjainál és balsorsánál fogva éppenséggel nem látszott arra való-nak, hogy Romulus városában rendes hivatalt bizzanak reá. Elkeseredett rutul nő volt. Ked-

vese Jupiternek, aki halhatatlansággal ajándékozta meg. Mikor a Végzet istenei parancsára Turnus királyt Aeneas megölte, Juturna beleugrott a Tiberisbe, hogy, ha már nem halhat meg bátyjával együtt, legalább ne lássa többé a napvilágot. A latiumi pásztorok azután soká regéltek még a folyam mélyén élő és kesergő nimfa sorsáról. Később pedig, a paraszti Róm lakói éjjelenként a parton a viz fölé hajolva, holdvilág mellett látták is őt a nád, a sás alatt tengerzöld fátylaiban. Nos hát, nem maradhatott így tétlenül, bánatában elmerülve. A rómaiaknak egyszerre csak eszükbe ötlött, hogy komoly munkával lássák el: reábízták kutjaik s forrásaik őrzését. Községi istennő lett belőle. És így vagyunk valamennyi római istenséggel. Mily szépek a Dioszkurok templomának romjail! A Dioszkurokat, Helénának két bátyját, ezt a két ragyogó csillagot a rómaiak az állam gyorsfutáraiul alkalmazták. A Regillus tava mellett nyert diadal hírért fehér lovon a Dioszkurok vitték Rómába.

„Az itáliaiak isteneiktől csak földi javakat és kézzelfogható előnyöket kívántak. És ebben, még amiután a keletről, Ázsiából jött istenrettegés lett úrrá Európában, vallásos érzésük nem változott. Amit hajdanában isteneiktől és géniuszaiktól követeltek, azt most a madonnától és

a szentektől várják. Minden plébániának megvan a maga szentje, boldogja, kinek épp úgy adnak megbízásokat, mint valami országgyűlési képviselőnek. A szőlőnek, gabonának, marhának, kólikának, fogfájásnak is megvan a maga védőszentje. A latin képzelet újból benépesítette az eget élő lények sokaságával és a zsidó egyistenséget új sokistenségre darabolta. Gazdag, mozgalmas mitológiával derültre hangolta az evangéliumot; újból bizalmas családi kapcsolatot teremtett az isteni és a földi világ között. A parasztok csudákat követelnek védőszentjeiktől s szidalmakat zúdítanak rájuk, ha a csoda késik. Egy paraszt, aki hiába zaklatta a kis Jézust, a csodatévő Bambinot valami kegyért, e szavakkal fordult el tőle, hogy most már egyenest a boldogságos Szűzhöz, az ég királynőjéhez folyamodjék:

— Ó, te ringyó fattyúja! Nem hozzád beszélek én, hanem a te szentséges Anyádhoz.

Az asszonyok beavatják az Isten Anyját szerelmi ügyeikbe. Egyszerűen úgy gondolkoznak, hogy ő is asszony, s tudja, hogy ez mit jelent, nem kell tehát előtte szégyenkezni. Bátisan kitarják elébe titkaikat, ami éppen jámborságukat bizonyítja. Ezért tehát csak bámulhatjuk azt az imát, mellyel egy génuai szép leány fohászkodott a Madonnához: „Istennek szent

Anyja, te, aki fiat szültél anélkül, hogy vétkeztél, add, hogy én vétkezhessem, anélkül, hogy gyerekem legyen.“

Nicole Langelier itt megjegyezte, hogy a rómaiak nagyon jól fölhasználták vallásukat politikai vállalataikban.

— Erősen kiütköző nemzeti jelleme volt e vallásnak, — mondotta — s mégis át tudta hatni s meg tudta nyerni az idegen népeket barátságos és türelmes szellemével. Adminisztratív vallás volt, melyet minden különösebb fáradság nélkül lehetett elterjeszteni a közigazgatás többi eszközeivel.

— De hiszen a rómaiak kedvelték a háborút, — vetette közbe Goubin úr, aki gondosan kerülte a paradoxonokat.

— Nem önmagáért szerették a háborút, — felelt Jean Boilly. — Sokkal okosabbak voltak. Sok jel mutatja, hogy a katonai szolgálatot keménynek tartották. Michel Bréal be tudja önnek bizonyítani, hogy ez a szó: *aerumna*, melyen előbb csakis a katona felszerelését értették, később általában fáradságot, kimerülést, nyomort, fájdalmat, viszontagságot és csapást jelentett. A római paraszt is csak olyan volt, mint a többi. Csak kényszerből, muszájból masirozott. És vezéreik, a nagybirtokosok sem harcoltak se kedv-

telésből, se dicsőségért. Mielőtt harcba szállottak, hússzor is meghányták-vetették érdekeiket és roppant gonddal mérlegelték az eshetőségeket.

— Ez igaz, — felelte Goubin úr — de helyzetük s a világ állapota arra kényszerítette őket, hogy állandóan fegyverben álljanak. És így juttatták el a civilizációt az ismert világ legszélső határáig. A háború a haladásnak fölül nem múlható, leghatásosabb eszköze.

— A latinok, — folytatta Jean Boilly — földművelők voltak és ez határozta meg háborúviselésük módját. Mindig mezőgazdasági érdekek ösztönözték törekvésüket. A legyőzöttől nem pénzt, de földet követeltek és pedig követelték a leigázott államok egész területét, vagy annak csak egy részét, legtöbbször harmadát, úgy barátságból — amint mondták — és azért csak ennyit, mert mérsékelt igényűek s méltányosak. Ahol a legionárius leszúrta lándzsáját, másnap már ott szántott ekéjével a telepes. A földműves biztosította hódításait. Kitűnő katonák voltak, ez kétségtelen, fegyelmezettek, edzetek és bátrak, akik épp úgy harcoltak, győztek s legyőzettek, mint más katonák. Ám parasztnak még különbek voltak. Ha csodáljuk, mily temérdek földet hódítottak, még inkább kell csodálnunk, hogy ezeket meg is tudták tartani. Valóságos csoda, hogy akármily sok csatát vesztek is,

ezek a nyakas parasztok soha nem adtak oda úgyszólván egy hold földet sem.

Mialatt így vitatkoztak, Giacomo Boni ellenséges szemmel nézte azt a magas téglapépületet, mely ott áll a Forum északi részében több, egymásra rétegeződő antik alapépítményen.

— A Julia-kuriát kell most fölszínre hoznunk, — mondotta. Azt hiszem, nemsokára már ledönthetjük azt a piszkos épületet ott, mely a kuria maradványait borítja. Az államnak nem kerül majd sok pénzébe, hogy csákány alá megszerezze. A San Adriano kolostor alatt kilenc méter mélyre vannak Diocletianus kőköcskái, aki utoljára restaurálta a kuriát. A törmelékek közt bizonyára sok olyan márványtáblát fogunk találni, melybe az állam törvényei vannak belevésve. Érdeke Rómának és Itáliának, érdeke az egész világnak, hogy napvilágra kerüljenek a római szenátus emléknymai.

Ezután megkérte barátait, lépjenek be házikójába, mely barátságos és paraszti volt, mint Euander háza.

Egy nagy szoba volt az egész és benne világos színű asztal, telirakva fazekakkal, cserepekkel s formátlan földszagot árasztó törmelékkel.

— Egy darab őstörténelem! — sóhajtott föl Josephin Leclerc. Ön tehát, kedves Giacomo

Boni, nem elégszik meg avval, hogy a Forumon megkeresi a császárok, a respublika és a királyok emlékeit, ön belemélyed olyan földrétegekbe, melyek ma már kiveszett flórát és faunát hordoztak, ön nemcsak a negyedkorban, hanem a harmadkorban is turkál, ön lehatol a pliocénig, miocénig, eocénig; a latin archeológián túlhalad az őstörténelmi archeológiáig s előveszi a paleontológiát. A szalonokban már nyugtalankodnak ama mélységek láttára, melyekbe ön leszáll. Pasolini grófnő már kétségbeesett, hol fog ön végre megállani, és egy kis élclapban már elképzelték, amint ön a föld másik felén kilép s azt rebegi: *Adesso va benel!*

Boni mintha nem is hallotta volna e szavakat. Feszült figyelemmel vizsgált egy agyagedényt, mely még egészen nedves és ragadós volt. Tiszta s kifejező szemei elsötétedtek, amint ezen a silány emberi művön a rejtelmes múltnak valamely addig észre nem vett jelét, nyomát kutatta. De az álmok távolába merülve, a szemek megint tiszta kékké halványultak.

— Ezek a maradványok itten — szólalt meg végre — ezek a szögletesre nem ácsolt kis fakoporsók és ezek a kunyhóformájú, fekete földből való urnák, melyek elmeszesedett csontokat tartalmaznak, a Forum északnyugati részében, Faustina temploma alól kerültek elő.

„Egymás mellett találunk itt fekete urnákat, tele hamvakkal, s csontvázakat, melyek úgy fekszenek koporsóikban, mint valami ágyban. A görögök és rómaiak temettek is, hamvasztottak is. A történelemelőtti korban, egész Európa területén mind a két szokás megvolt ugyanegy időben, ugyanegy városban is, akár ugyanegy törzsön belül. A halottak eltakarításának ez a két módja vajjon két különböző fajra vall-e, két különböző népléleknek felel-e meg? Én azt hiszem, igen.

Tiszteletteljes, szinte szertartásos mozdulattal kezébe vett egy olyan kunyhóformájú edényt, melynek alján maroknyi hamu kuorgott.

— Akik — így szólt — időtlen időknek előtte ekként formálták az agyagot, azok azt hitték, hogy a csontokhoz és hamvakhoz forrott léleknek szüksége van ugyan valami hajlékra, de nem kell néki nagy, tágas lakás, hiszen már csak a halottak megcsökkent életét éli. Nemes fajból való emberek voltak ezek, Ázsiából jöttek. Az az ember, kinek hamvait most kezemben tartom, korábbi korban élt, mint Euander s Faustus, a pásztor.

Egy percre megállott, aztán folytatta, régieskedő nyelven, miben szemmeláthatóan nagy kedve tellett.

— Uralkodott pedig akkoron ebben a tartományban, mely annyi sok dicsőséget volt megérendő, a békés Italus vagy Vitulus, a Borjú- király. Ausonia földjén a nyájak egyhangú s egyképű birodalma terült el. Az akkor élt emberek éppen nem szűkölködtek minden tudás híjján, nem voltak durvák. Őseiktől sok becses tanítást kaptak örökül. Ismeretes volt előttük a hajó és az evező. Járatosak voltak ama mesterségben, mint kell az ökröt iga alá vetni s a szekér rúdja mellé kötözni. Ha szükségük volt rá, az isteni tüzet maguk meggyújtották. Összegyűjtötték a sót, megmunkálták az aranyat, az agyagból edényeket gyúrtak s égettek. Nem kétséges, hogy megkezdték már a föld művelését is. Azt beszélik, hogy a latin pásztorok Faunus király mesebeli uralkodása korában lettek földművesekké. Kölest, árpát és tönkölyt termesztettek. Bőröket varrtak ruházatul csontból hegyezett tűkkel. Szóttak is és lehet, hogy a fonalat már megtanították a különböző színekben való hazudozásra. A halavány hold segítségével számígtatták, mérték az időt. Szemüket sokat jártatták az ég boltozatán s fölismerték rajt a földet. Látták ott a kutyát, amely urának, Diospiternek számára a csillagnyáját őrzi. Az áldástadó felhőkben észrevették a Nap marháit, ama kék mezők fejősteheneit. Istenei-

kül imádták atyjukat, az Eget és anyjukat, a Földet. Az est leszálltával pedig hallgatva hallották, amint az istenek, lévén maguk is helyről-helyre vándorlók, szekereikkel, küllőtlen egy darab kerekeiken ott robognak a hegyek ösvényein. Szerették a nappal világosságát és szomorúsággal teltek el, ha rágondoltak az árnyékvilágban élő lelkek életére.

„Ezek a széles koponyájú indogermánok szőkék voltak, ezt tudjuk, mert a képükre alkotott isteneik is szőkék. Indrának olyan a haja, mint az árpa kalásza, s szakálla, mint a tigris szőre. A görögök halhatatlan isteneiket kék vagy tengerzöld szemekkel s aranyszőke hajjal képzelték el. Róma istennő „*flava et candida*“ volt. A latin hagyományban Romulusnak és Remusnak sörénye sárga.

„Ha lehetséges volna helyrehozni s fölállítani ezeket az elhamvadt és elmeszesedett csontokat, a tiszta indogermán formák jelennének meg előttünk. E széles és kemény koponyákban, e fejekben, melyek négyszögletesek, mint az ősi Róma, melyet az utódok voltak fölépítendőek, fölismernők a respublicabeli patriciusoknak őseit, az erős törzset, melyből a tribunosok, a pontifexek és konzulok eredtek, újjunk érintené ama hatalmas agyagnak nagyszerű edényét, melyek vallást, családi életet, hadsere-

get és közjogot adtak a világ legerősebben szervezett államának.

Az agyagurnát vigyázva visszahelyezvén a paraszti asztalra, Giacomo Boni egy bölcsőnagyságú tölgyfatörzsből vájt koporsó fölé hajol, mely olyan formájú volt, mint az emberek legkezdetlegesebb bárkái. Fölemeli a kéreg- és hárshéjréteget, mely födele a kis halottas csónaknak. Törékeny kis csontok tűnnek elő, mintha csak madárcsontok volnának. A törzsből alig van meg más, mint a hátgerinc s valami egészen alacsonyrendű gerincesre lehetne gondolni, talán valami nagy gyíkra, ha a széles homlok nem árulná el az embert. Nyakláncról eloldódott színes gyöngyök hevernek itt-ott a barna csontokon, melyeket a földalatti víz mosogatott s az agyagos föld sárral bevont.

— Ime, — szólott Boni, — ime egy kis gyermek, kit nem hamvasztottak el nagy tisztességgel, hanem eltemettek, visszaadván őt mindentől a földnek, melyből lett. Ez bizony nem valami főnöknek fia, nem a szőke férfiaknak előkelő örököse. Abból a Földközi-tenger mellékén gyökerező fajtából való, melyből a római plebs származott, mely még ma is éleseszű ügyvédek és számító üzletembereket szolgáltat Itáliának. A Hét Halom palatinusi városában született, oly korban, melyet csak a hősmondák

ködén át ismerünk. Romuluszi gyermek. A Hét Halom völgye akkoron mocsár volt és a Palatinust még csupán nádból kötött kunyhók borították. Kis gerelyt helyeztek a koporsóra, amivel azt jelölték meg, hogy a gyerek fiú. Alig mulott négy esztendő, amikor a halálban elnyugodott. Szerető édes anyja szép tunikát szabott reá s nyakát gyöngyfüzérrel ékesítette. Nemzetségének tagjai is lerólták neki áldozati ajándékaikat. Sírja fölé raktak fekete földből égetett edényekben tejet, babot s egy gerezd szőlőt. Összeszedtem ezeket az edényeket s éjnek idején a Forumon fával rakott tűzön ugyanolyan földből magam is készítettem hasonlókat. Mielőtt utolsó üdvözlétüket mondták hozzá, megették s megitták egy részét annak, amit elhoztak s ez a gyászlakoma elfeledtette velük bánatukat. Kis fiacskám, te, aki Quirinus isten napjai óta alszod örök álmodat, tudd meg, egy világbirodalom vonult el egyszerű kis koporsód fölött, de ugyanazok a csillagok, melyek téged beragyogtak megszületésedkor, most mindjárt kigyulnak mifölöttünk. Ama mérhetetlen távolság, mely elválasztja a te napjaidat a mienktől, csak egy észre sem vehető pillanat a mindenség életében.

Rövid hallgatás után Nicole Langelier szólt meg.

— A legtöbbször épp oly nehéz egy népben megkülönböztetni az összelevő fajokat, mint a folyam vizében végigkísérni az egyes patakokat, melyek beléömlöttek. És aztán, micsoda is az: a faj. Valóban vannak-e emberfajok? Látom, hogy vannak fehér emberek, vörös bőrűek, fekete emberek. De ezek nem különböző fajok, ezek mind ugyanegy fajnak, ugyanegy valaminek a változatai, melyek egymással természetesen egyesülnek s szüntelenül keverednek. S még kevésbbé fogadhat el a tudomány embere többféle sárga fajt s többféle fehér fajt. De hát az emberek gőgjük, gyűlöletük vagy kapzsiságuk tetszése szerint eszelnek ki fajokat. Franciaországot 1871-ben a germán faj jogán csonkították meg, pedig nincs is germán faj. Az antiszemiták a zsidó faj ellen élesztik a keresztény népek gyűlöletét, pedig nincs is zsidó faj.

„De hát ezt mind csak megjegyzésképpen mondom, kedves Boni, éppenséggel nem azért, hogy önnek ellentmondjak. Hogy is ne hinnék önnek? A meggyőződés kiérzik a hangjából. Ön hozzáfűzi elméjében a tudomány nagy igazságaihoz a költészet mély igazságait. Úgy van, amint ön mondja, Baktriából jött pásztorok lepték el Görögországot és Itáliát. Úgy van, ott találták az őslakókat. A rómaiaknak és görö-

göknek közös hite volt az őskorban az, hogy az első emberek, kik hazájuk területén laktak, a földből születtek, mint Erechtheus. És nem mondok ellent annak sem, hogy ön, kedves Boni, a múlt századok folyamán végig tudja kísérni Ausoniának gyökeres lakóit, s a Pamirból jött vándorokat, kik közül ezek bátorsággal és hittel eltelt patriciusok, amazok pedig éleseszű s jóbeszédű plebejusok. Elvégre, ha, igazán szólva, nincsen is többféle emberfaj s még kevésbbé van többféle fehér faj, mégis bizonyos, hogy az emberi nemben föltűnő változatokat s olykor igen jellegzetes különbségeket veszünk észre. Már pedig akkor éppen nem lehetetlen, hogy két vagy több ilyen változat hosszú ideig minden keveredés nélkül él egymás mellett, a külön jellemvonásokat külön-külön megőrizve. Sőt néha az is megeshetik, hogy e különbségek, nemhogy idővel, a természet formáló erőinek hatására eltörölődnének, ellenkezőleg, változatlan szokások uralma alatt s a társadalmi intézmények kényszerítése folytán, századról-századra még mind jobban megrogzódnek.

— *E proprio vero*, — mormolta Boni, miközben a tölgyfafödővel újból eltakarta a római gyermeket. Aztán székkal kínálta meg vendégeit s Nicole Langelierhez fordult:

— Most pedig be fogja váltani ígéretét s fölolvassa nekünk azt a Gallióról szóló történetet, melynek frása közben megleptem önt kis szobájában, ott a Foro Traianon. Valóban itt, e helyen illik ezt meghallgatnunk, a Forum egyik sarkában, a Szent Út közelében, a Capitolium és a Palatinus között. Siessen, nehogy a szürkület elérje, nehogy elfojtsa hangját a madarak kiáltozása, amint hírül adják egymásnak az éj közeledtét.

Giacomo Boni vendégei szívesen fogadták ezt a fölszólítást, Nicole Langelier pedig, nem sokat kéretvén magát, kibontott egy kéziratot és fölolvasta, amint itt következik.

II.

Gallio.

Nyolcszáznegyben Róma alapítása után, Claudius császár uralkodásának tizenharmadik évében, Junius Annaeus Novatus Achaia prokonzula volt. Spanyol eredetű lovagi családból származott, Szenekának, a szónoknak s az erényes Helviának volt fia, Annaeus Melanak és ama híres Lucius Annaeusnak testvére: gyám-apja nevét viselte, Gallio rhétorét, kit Tiberius száműzött. Anyja Ciceróval egy vérből való volt; apjától, roppant vagyonnal együtt, a tudományok s a bölcsélet szeretetét is örökölte. A görög szerzőket még nagyobb gonddal tanulmányozta, mint a rómaiakat. Szellemét valami nemmes nyugtalanság ösztönözte egyre új tudásra. A fizika is érdekelte s mindaz, amit akkor hozzáfűztek. Értelme oly eleven s tevékeny volt, hogy fürdés közben is fölolvastatott ma-

gának s mindig, még vadászaton is, magával hordta viasztábláit s íróvesszejét. Üres idejében, s erre még a legsúlyosabb gondok s a legtöbb munka között is szert tudott tenni, könyveket írt a természet kérdéseiről s tragédiákat szerzett.

Pártfogoltjai és szabadosai dicsérték jószágát. Valóban nagyon jóakaró s szelid jellemű volt. Sohasem látta senki, hogy a harag elragadta. A hevességet tartotta az ember legnagyobb s legkevésbé megbocsátható gyengeségének.

Írtózott minden kegyetlenségtől, s csak az olyanokat nem vette észre, melyeknek igaz mivoltát a hosszú megszokás és a közvélemény elhomályosította. Sőt, gyakran még az ősi hagyományokban gyökerező s törvénnyel szentesített szigorúságokban is meglátott visszataszító túlzásokat, melyek ellen fölemelte szavát, melyek eltörlését meg is kísérelte volna, ha nem szegezték volna vele szembe mindenfelől az állam érdekét s a közérdeket. Azidőtájt a birodalomban nem volt éppen ritka a jó tisztviselő, a tisztességes hivatalnok. Akadt bizonyára még több is, olyan derék s oly méltányos, mint Gallio, de oly emberséges talán egy sem.

Most, hogy rábízták azt a Görögországot, mely gazdagságából kiforgatva, dicsőségben megfogyatkozva, lüktető, mozgalmas szabadság-

ból tehetetlen nyugalomba süllyedt, nem felejtette el, hogy ez az ország tanította hajdan a világot bölcsességre s a művészetekre és ezért úgy bánt vele, mint a gondos gyám és a kegyetes gyermek. Tiszteletben tartotta a városok függetlenségét s az egyesek jogait. Tisztelte azokat az embereket, akik születésüknél és nevelésüknél fogva igazán görögök voltak, de nagy bánkodására ilyeneket bizony alig talált, s tekintélyét legtöbbször csak zsidók és szíriaiak semmirevaló tömegén gyakorolhatta; de azért igazságos volt ez ázsiaiakkal szemben is, és úgy érezte, hogy ez az önkéntes erőfeszítése nagyon tiszteletre méltó.

Korinthusban székeltek, a római Görögország leggazdagabb, legnépesebb városában. Az Akrokorintuszon, melynek füves tetején Vénus temploma állott, körül a hierodulák, a templomszolgálók ligeteivel, ott, a legszélső nyugati ereszkedésen emelkedett villája; még Augustus korában épült s azóta a tartomány kormányzásában egymást követő prokonzulok egyre nagyobbították és díszítették. Jó tágas ház volt, lombos fákkal beültetett, forrásvízzel frissített kertek vették körül, a kertekben szobrok, társalgó lugasok, torna-terek, fürdők, könyvesházak és az isteneknek szentelt oltárok díszlettek.

Egy reggelen, rendes szokása szerint, itt

sétált Gallio testvérével, Annaeus Melaval, a természet rendjéről s a szerencse forgandóságáról beszélgetve. A rózsás égen nedves fényben tündökölve kelt föl a nap. Az Isthmus domb-láncolatának lágy hullámvonalai elrejtették a szároni partot, a versenyeret, a játékok szentélyét s Kenchreaet, a keleti kikötőt. De a geraniai hegyek fakó, rőt oldalai és a két csúcsban meredő rózsás Helikon között odalátszott az alvó tenger, az Alkyonék kék tengere. A távolban, észak felé, ott ragyogott a Parnasszus három hóborította orma. Gallio és Mela a nagy terrasznak egészen a szélén állottak meg. Terjedelmes, sápadt homokú síkon terült el alattuk Korinthus, az öböl tajtékos szegélye felé lassan lejtősödve. A fórum kőlapjai, a bazilika oszlopai, a cirkusz ülései, a propyléák fehér lépcsőfokai csillogtak-villogtak, s a templomok aranyozott tetőzete fényszikrákat vetett.

Tágas és újonnan épült lévén, egyenes utak szelték át a várost. Egy széles út levezetett egészen a lechaeumi kikötőig, melyet nagy raktárak szegélyeztek és hajók borítottak. Nyugatra, a vidéket megviselte a kovács-műhelyek füstje s a kelmefestők fekete csatornáinak szennye; ugyanezen az oldalon végeláthatatlan fenyőfaerdők olvadtak egybe a távolban az égboltozattal.

Már ébredezett a város. Éles nyerítés szakasztotta széjjel a reggeli levegő nyugalmat, azután kerekék tompa lármája hallatszott, s kocsisok kiáltozása, zöldséges, gyümölcsös kofák éneke hangzott föl. Szizifusz palotájának omladékaiban ütött nyomorult szállásaikból vén vak asszonyok, fejükön rézvedrekkel, gyerekek vezetése mellett elindultak, hogy vizet merítse-
nek a Piréne-forrásból. A prokonzul kertje mentén sorakozó házak lapos tetején korinthusi asszonyok ruhát teregettek ki szárításra és egyikük hagymaszárcsomóval ütötte gyerekét. Azon a mély úton, mely az Akropoliszra vezetett, egy rongyos, félig meztelen, bronzszínű aggastyán bökdöste salátafélékkel megrakott szamarának a farát s kicsorbult fogain át érdes szakállába valami rabszolgadalt énekelt:

Dolgozz csak szamaram,
Ahogy én dolgoztam.
Hasznod lesz belőle,
Majd meglátod, biztosan.

Elnézve a várost, amint újból rákezd mindennapi munkájára, Gallio visszagondolt az első Korinthusra, mely pompás és vidám volt, mint egy szép asszony, mindaddig a napig, hogy Mummius katonái lemészárolták polgárait, mikor asszonyait, Szizifusz nemes leányait elár-

verczték, palotáit, templomait fölgyuították, falait ledöntötték s kincseit a konzul hadihajóiban főlhalmozták.

— Még nincsen egy századja, — szolt — hogy Mummius dulásának műve hevert itt érintetlenül. Ez a part itt előtted, bátyám, sívárabb volt Libia sivatagánál. Az isteni Julius építette föl újból a magunk fegyvereivel elpusztított várost és benépesítette szabadosokkal. Ezeken a partokon, hol a híres-neves Bacchiszok hivalkodtak dölyfös nemtörődömséggel, szegény durva latinok telepedtek meg s Korinthus újra-éledt. Rohamosan gyarapodott és helyzetét jól ki tudta használni. Vámot vesz minden hajón, mely akár keletről, akár nyugat felől érkezve, ott vet horgonyt két kikötőjében, Lechaeum vagy Kenchreae előtt. Népessége és vagyonsága egyre nő a római béke védelme alatt.

Mily sok áldással árasztotta el a császárság a világot! Városok, vidékek, zavartalan nyugalmost néki köszönik. A tengerekről kiírtotta a rablókat s az országutakról az útonállókat. A ködös oceántól a permuli öböl, a Gadesztől az Eufrateszig az árúkkal való kereskedelem biztonságát nem zavarja semmi. Törvény oltalmazza mindenki életét s vagyonát. Senkinek a jogait bántani, elvenni nem lehet. A szabadságot immár csak védelmének vona-

lai határolják s csak önnön biztonságára vannak korlátaí. Az igazság és a belátás kormányozza az egész világot!

Annaeus Mela nem törte magát dicsőségért, tisztességért, mint két fivére. Akik szerették, és sokan voltak, akik szerették, mert viselkedésében mindig derültnék és rendkívül szeretetreméltónak mutatkozott, azok azzal magyarázták tartózkodását, hogy bölcsen mérséklő értelme a csöndes visszavonultsághoz vonzódott s igazán csak a bölcsélet tanulmányozásával kívánt foglalkozni. Ám higgadtabb megfigyelők úgy vették észre, hogy ő is nagyralátó a maga módján s arra törekedik, hogy mint Mecénász, egyszerű római lovag létére is tekintélyben fölrjen a konzulságviselt férfiakkal. Rosszindulatú emberek pedig úgy vélték, hogy fölismerik benne a Szenekák sóvárgását ama gazdagságra, melynek megvetését fitogtatják, s ezzel magyarázták azt is, hogy Mela hosszú ideig egészen elvonulva, csupán nagy uradalmi igazgatásának élt Betikában s hogy amikor aztán testvére, a filozófus, Rómába hívta, inkább a birodalmi pénzügyek vezetésére szánta rá magát, semmint hogy magas bírói vagy katonai tisztségekre törekedett. Beszédéből nem igen lehetett jellemére következtetni, mert a stoikusok nyelvéen beszélt, mely épp oly

alkalmas a lélek gyarlóságainak elpalástolására, mint nagyszerű érzések nyilvánítására. Akkoriban a jó modorhoz tartozott a beszédben való erényeskedés. De azért annyi bizonyos, hogy Mela fenköltlen gondolkozott.

Azt felelte testvérének, hogy ha nem is járatos a közügyekben, mint ő, volt rá alkalma, hogy megcsodálja a rómaiak hatalmát és bölcsességét.

— Elhatol ez — mondá — a mi Hispániának még a legmélyére is. Hanem a leg-erősebben mégis csak a thesszáliai hegyek egyik vadon szorosában éreztem a császárság áldásos nagyszerűségét. A sajtjáról és boszorkányairól híres Hypathából jöttem és már négy órája lovagoltam a hegyek közt, anélkül, hogy emberrel találkoztam volna. Fáradtságtól és hőségtől elgyötörve, lovamat odakötöttem egy fához, mely az úttól nem esett messze s leheveredtem egy áfonyabokor alá. Csak néhány perce pihentem ott, mikor arra jött egy ösztövér aggasztán, rőzsével megrakottan, görnyedezve terhe alatt. Erejének végére érven, megtántorodott és elesőfélben így kiáltott föl: „Caesar!“ Sziklasivatag közepette, egy szegény favágó szájából hallva ezt a fölfohászkodást, szívem mélységes tisztelettel telt be a gyámkodó Róma iránt, mely a maga felsőbbbséges gondviselésének az

eszméjét még a legtávolabb eső országokban, a legbárdolatlanabb lelkekbe is bele tudja sugallni. De hódolatomat, ó öcsém, bánat és aggodalom zavarta meg, mikor arra gondoltam, mily csapások, micsoda sérelmek sujtották az emberek botorsága és a kor bűnei miatt Augustus örökét és Róma boldogságát.

— Én közelről láttam, bátyám, — válaszolt Gallio, — a bűnöket és balgaságokat, melyek téged gyötörnek. A szenátusban ülve elsápadtam Caius áldozatainak pillantásaira. Hallgattam, remélve, hogy látok még jobb napokat is. Azt hiszem, hogy még rossz uralkodók alatt is a jó polgároknak szolgálniuk kell az államot, semmint hogy haszontalan halállal kibujjanak kötelességeik teljesítése alól.

Ekkor két, tógás fiatalember közeledett Gallio felé. Az egyik Lucius Cassius volt, ki plebejusi, de régi s kiváló római családból származott. A másik, Marcus Lollius, konzulok fia és unokája, Terracino városából eredő lovagi család ivadéka. Mindketten az athéni iskolákat látogatták és a természet rendjéről szereztek oly tudást, melyet azok a rómaiak, kik nem jártak Görögországban, egyáltalán nem ismertek. Most Korinthusban a közigazgatást tanulmányozták s a prokonzul, hivatalának ékességei gyanánt tartotta maga mellett őket.

Kevéssel mögöttük, a filozófusok rövid köpönyegében, lassan lépegetett a görög Apollodorosz; kopasz fej, magas homlok, állán szokrateszi szakáll; egyik karját fölemelve, ujjait illegetve magában vitatkozott.

Gallio mindhármukat nagyon szívesen fogadta:

— Már elhalványultak a hajnal rózsái, a nap már hegyes nyilait küldözgeti. Jöjjetek, barátaim! Vonuljunk a fák hűvös árnyékába!

És elvezette társaságát az egyik patak mentén, melynek csörgedezése nyugalmas gondolatokat keltett, a körben elhelyezkedő zöld bokrokhoz, melyek közepén alabástrom medence mélyedt, tele kristálytiszta vízzel, amin ott imbolygott még annak a galambnak tolla, mely az imént fűrösztötte meg magát benne s most a lombok közt búgta panaszát. Leültek egy félkörű márványpadra, melyet griffmadarak támasztottak meg. Babérfák és mirtuszok árnyéka ölelkezett előttük. A bokorkerítés körött szobrok díszlettek. Egy megsebesült Amazon gyöngéden fődte el fejét meghajlított karjával. Szép arcán a fájdalom is megszépült. Egy bozontos Szatir kecskével játszadozott. Vénusz, a fürdőből kiszállóban, vizes testét törölgette, melyen mintha kéjes borzongás futott volna végig. Közéleben egy ifju Faun mosolyogva vitte ajkaihoz furu-

lyáját. Homlokát az ágak félig eltakarták, de sima hasa előcsillogott a levelek közül.

— Ez a Faun szinte lélegzik, — szólt Marcus Lollius. Mintha gyöngé pihegés emelgetné mellét.

— Igazad van, Marcus, — mondta Gallio. — Szinte várjuk, hogy éles hangokat fú ki furulyájából. Valamelyik görög rabszolga véste márványba régi minta után. A görögök valamikor nagyon kitűntek az efajta semmiségek készítésében. Több ilyen munkájuk méltán nagyhírű. Nem tagadható: az istenek arcára fenséget tudtak öltetni s a márványban vagy ércben ki tudták nyilatkoztatni a világ urainak méltóságát. Ki nem csodálja Phidiasznak olimpuszi Jupiterét? De azért ugyan ki szeretne Phidiasz lenni?

— Bizonyos, hogy nincsen római, aki Phidiasz szeretne lenni, — kiáltott föl Lollius, aki arra költötte apáinak roppant örökségét, hogy Görögországból és Ázsiából elhozatta Phidiasz és Myrrhon remekeit, melyekkel a Pausilypumon épült villáját ékesítette.

Lucius Cassiusnak is ez volt a véleménye. Meggyőződéssel erősítette, hogy a szabad ember kezei nem arra valók, hogy a szobrász vésőjét vagy a festő ecsetjét vezessék és római polgárodáig soha nem sülyedne, hogy ércet olvasszon,

a márványt faragja, vagy a falakra alakokat pingáljon.

Lucius Cassius a régi erkölcsök tisztelőjének vallotta magát és minden alkalommal magasztalta az ősök erényeit.

— A Curiusok és Fabriciusok — mondta — salátát ültettek és szalmafedél alatt háltak. Nem ismertek más szobrot a puszpángból faragott Priapnál, amint hatalmas bunkóját fölemelve, a tolvajokat nevetséges és borzasztó büntetéssel fenyegette.

Mela, aki sokat forgatta Róma annaleseit, ellenvetésül egy régi patricius példájára hivatkozott.

— A köztársaság korában — így szólt — az a híres Caius Fabius, kinek családja Herkulestől és Evandertől eredt, önnön kezével rajzolt a Templum Salutis falaira oly nagyra becsült képeket, hogy elvesztésük, mely most nemrég, a templomégés alkalmával történt, országos csapás számba ment. És azt is mondják, hogy festés közben soha nem vetette le tógáját, ezzel is mutatva, hogy az ilyen munka nem méltatlan a római polgárhoz. Így tett szert a Pictor melléknevre, melyet utódai nagy büszkeséggel viselnek.

Lucius Cassius nagyon élénken felelt erre:

— Hadi diadalokat festvén a templom fa-

laira, Caius Fabius ezt a diadalokért tette s nem a festményért. Azidétt Rómában nem voltak festők. Mivel azt akarta, hogy az ősök nagy tettei mindig ott legyenek a rómaiak szeme előtt, megadta a példát a kézműveseknek. De valamint a pontifex és az aedilis maga rakja le egy-egy építménynek az első kövét, anélkül, hogy ezzel a kőműves vagy építő mesterségre adná magát, Caius Fabius is maga főtötte ugyan az első római festményt, de azért nem számítható az olyan munkások sorába, akik a falra való pingálással keresik meg kenyerüket.

Apollodorosz fejbőlintással javallta ezt a beszédet és filozófusra valló szakállát simogatva, megszólalt:

— Julius fiai arra születtek, hogy a világot kormányozzák. Minden egyéb foglalatosság méltatlan volna hozzájuk.

És hosszasan, símán folyó beszéddel dicsőítette a rómaiakat. Hízelt nekik, mert félt tőlük. Valójában megvetette ezeket a korlátolt és finomság nélkül való elméket. Magasztalta Galliót:

— Te nagyszerű épületekkel ékesítetted ezt a várost. Biztosítottad szenátusának és népének szabadságát. Jó törvényeket szabtal a kereskedelem és hajózás számára, jóakaró méltányossággal bíraskodol. Szobormásod ott fog emelkedni a

főru
fogu
vesz
a ró
hog
műv
edén
kok
a m
De
bőle
dur
fiat
rolt
mos
Ügy
lett
legl
lok
hag
ség
ráp
zott
han
a j
lelk
buj
szép

fórumon. Korinthus második megalapítójának fognak elnevezni vagy inkább, Korinthus fölveszi rólad az Annaea nevet. Ez az, ami méltó a rómaihoz, méltó tehozzád, Gallio. De ne hidd, hogy a görögök túlságosan becsülik a képzőművészeteket. Ha sokan foglalkoznak is közülök edények mázolásával, szövetek festésével, alakok mintázásával: ezt szükségből teszik. Uliasz a maga kezével tákolta össze ágyát és hajóját. De azért a görögök mégis levallják, hogy a bölcshez méltatlan munka az ilyen kicsinyes és durva mesterséggel való foglalkozás. Sokrates fiatalemberként a szobrászat mesterségét gyakorolta s a Kharesekről készített egy szobrot, mely most is látható még az athéni Akropoliszon. Ügyessége nyilván nem volt közepes és ha kedve lett volna rá, tudott volna ábrázolni — mint a leghíresebb művészek — diszkoszvető vagy homlokát szalaggal körülköttő atlétát is. De abban hagyta az ilyen munkát, hogy csakis a bölcsességet keresse keresve, amint azt az orákulum ráparancsolta. Attól kezdve ifjakhoz csatlakozott, ám nem hogy testük arányait méregesse, hanem csak azért, hogy rávezesse őket arra, mi a jó. A tökéletes testnél többre becsülte a szép lelket, nem úgy, mint a szobrászok, festők és bujálkodók, kik az ellenkezőjét teszik: a külső szépséget csodálják, a belső szépséget megvetik.

Hiszen tudjátok, hogy Phidiasz belevéste Jupiterének lába hüvelykujjára egy szép atléta nevét, csak azért, mert szép volt s nem gondolt azaz: tisztességes-e?

— Ezért van az, — mondta ki a tanulságot Gallio, — hogy nem dicsérjük a szobrászokat akkor sem, ha műveiket magasztaljuk is.

— Herkulesre, — kiáltott föl Lollius, — igazán nem tudom, melyiket bámuljam inkább, ezt a Faunt vagy a Vénuszt? Az istennő oly friss, mint a víz, amelytől még nedves. Valóban, gyönyörűsége az embereknek és az isteneknek és mondd csak, ó Gallio, nem tartasz attól, hogy egy éjszakán valami ripők, ki elrejtezett kertjeidben, ugyanazt a gyalázatot követi el ellene, mellyel egy istentelen suhanc a knidoszi Vénuszt illette. A templom papnői egy reggelen ott találták az istenasszonyon a merénylet nyomait és utasok azt mondják, hogy lemoshatatlan folt van azóta rajta. Bámulnunk kell ennek az embernek vakmerőségét és a halhatatlan istennő türelmét.

— A bűn nem maradt büntetlen, — jelentette Gallio. — A szentségtörő a tengerbe vetette magát s a sziklákon összetört. Soha többet nem látták.

— Kétségtelen, — folytatta Lollius, — hogy a knidoszi Vénusz felülmúlja szépségre mind a

többit. De az a munkás is, aki a te kerted Vénuszát faragta, ó Gallio, értett ám a márvány meglágyításához. Nézd ezt a Faunt, nevet, s nyál nedvesíti fogait s ajakát; arca üde, mint az alma, egész teste szinte kicsattan a ragyogó ifjúságtól. De azért ez a Vénusz mégis többet ér nálánál.

Apollodoros fölemelve jobb kezét, így szól:

— Kedves Lolliusom, gondolkodj csak egy percig és be fogod látni, hogy ez a többrebecsülés meghocsátható a tudatlannak, ki ösztöneit követi s nem elmélkedik, — de böcs ember, olyan, mint te, ilyet nem mondhat. Ez a Vénusz nem lehet épp oly szép, mint ez a Faun, mert a nő testén kevesebb a tökéletesség, mint a férfi testén s a kevésbbé tökéletes dolog másolata nem érhet föl szépségben a tökéletesebb dolog másolatával. Abban pedig nem lehet kételkednünk, ó Lollius, hogy a női test nem oly szép, mint a férfié, mert hiszen kevésbbé szép lelket foglal magában. Az asszonyok hiúk, veszekedők, semmiségekkel bíbelődnek, képtelenek nagy gondolatokra és nagy tettekre s a betegség is gyakran megzavarja belátásukat.

— Mégis, — jegyezte meg Gallio, — mind Rómában, mind Athénben méltóknak becsülték a hajadonokat s anyákat arra, hogy szent dolgokban előljárjanak s az áldozati ajándékokat az

oltárra vigyék. S ami ennél is több: az istenek néha szüzeket szemeltek ki orákulumaik kinyilatkoztatására vagy a jövőendő föltárására. Kaszandra körülkötötte homlokát Apolló szalagjaival és megjósolta Trója pusztulását. Juturnát pedig, kit egy isten szerelme halhatatlanná tett, megbízták Róma kútjainak őrzésével.

— Ez igaz, — felelt Apollodoros. — De az istenek nagyon drága áron adják a szüzeknek azt a kiváltságot, hogy az ő akaratukat hirdessék s a jövőendőt fölleplezzék. Amikor megadják nekik látniok azt, ami elrejtett, ugyanakkor elveszik értelmüket s őrzöngésre kárhoztatják őket. Máskülönben, ó Gallio, elismerem, hogy némelyik asszony jobb némelyik férfiúnál és némelyik férfi kevésbbé jó, mint némelyik asszony. Ez onnan van, hogy a két nem nincsen egymástól annyira elválasztva s nem oly különböző, mint azt közönségesen gondolják és hogy igenis nagyon sok asszonyban van valami a férfiből és sok férfiban van valami az asszonyból. Elmondom, hogyan magyarázzák ezt az elegyedést:

„A földet ma lakó emberek ősei Prometheusnak kezétől származtak, aki úgy gyúrta őket agyagból, ahogy a fazekas gyúr. De nem csupán egyetlen párt mintázott az önnön kezével. Sokkal előbbrelátó volt és sokkal szorgalmasabb, semhogy arra határozta volna el ma-

gát, hogy egyetlen csirából és egyetlen edényből eredtetné az egész emberi nemet, hozzálátott tehát, hogy az asszonyok és férfiak egész sokaságát alkossa meg, s így mindjárt biztosítsa az emberiségnek a nagy szám előnyét. Hogy jobban végezhesse el ezt a nehéz munkát, előbb egyenként mintázta meg a férfi és női testnek összes alkotó részeit. Annyi tüdőt, májat, szívet, agyat, hólyagot, lépet, belet, méhet és szeméremtestet formált, amennyire csak szüksége volt, úgy, hogy finom művészettel és elegendő mennyiségben végre is elkészítette az összes szerveket, amelyek segítségével az emberek tökéletesen táplálkozhatnak, lélekeznek, szaporodhatnak. Nem felejtette el sem az izmokat, sem az inakat, sem a csontokat, sem a vért, sem a nedveket. Végül kiszabta a bőröket, hogy majd mindegyikbe, mint valami zsákba, belerakja a megfelelő darabokat. Valamennyi alkotó részlet be volt már fejezve és már csak összeállításuk maradt hátra, a mikor Bacchus estebédre hívta meg Prometheust. El is ment és ott rózsafüzérrel homlokán nagyon szaporán üritgette a vendéglátó isten serlegét. Tántorogva került vissza műhelyébe. A borgőz elborította aggyal, zavaros szemmel, bizonytalan kézzel. — a mi nagy szerencsétlenségünkrel — mindjárt hozzálátott a munkához. Könnyű játéknak tünt föl előtte az

emberek szerveinek szétesztása. Nem tudta, mit csinál; akármit is csinált, teljes megelégedést érzett. Minduntalan megesett, hogy — merő tévedésből — asszonynak adta oda azt, ami a férfit illette, s férfinak azt, ami a nőt illette.

„Igy tehát összüleink különböző darabokból tevődtek össze, melyek nem jól fértek meg egymással. S aztán mivel egészen önkényesen vagy a véletlen szerint párosodtak, épp oly felemás teremtményeket hoztak világra, amilyenek ők maguk voltak. A nagy titán hibája folytán ezért láthatunk tehát oly sok férfias nőt és nőies férfit. Ez az, ami megfelel a legszilárdabb jellemekben is föllelhető ellenmondásokat, valamint, hogy a legélesebb elmék is minduntalan meghazudtolják önmagukat. És végül ezért vagyunk mindannyian örökös harcban önönmagunkkal.

Lucius Cassius kárhoztatta ezt a regét, mert nem ösztönzi az embert arra, hogy megfélekezze magát, hanem éppen arra viszi, hogy engedjen a természetének.

Gallio megjegyezte, hogy a költők és a bölcselők eltérően adják elő a világ keletkezését s az ember megteremtését.

— Nem kell nagyon vakon bizni azokban a mesékben, melyeket a görögök terjesztenek, kivált pedig nem szabad valónak vennünk, ó

Apollodorosz, azt, amit a Pyrrha által vetett kövekről mesélnek. A bölcselek maguk közt sem értenek egyet a világ teremthő elvéről s bizonytalanságban hagynak bennünket a felől, hogy a föld vízből vagy levegőből avagy, ami hihetőbb, a finom tűzből keletkezett-e? Ám a görögök mindentudók akarnak lenni s ezért szellemes hazugságokat eszelnek ki. Holott mennyivel jobb, ha bevalljuk tudatlanságunkat. Valamint a jövő, a múlt is el van rejtve előlünk; két sűrű felhő közepette élünk, a múltat borító feledés és a jövőt elfedő bizonytalanság között. És a kíváncsiság mégis háborgat bennünket, hogy mindennek megismerjük az okát és lángoló nyugtalanság ingerel arra, hogy az ember és a világ rendeltetéséről tépelődjünk.

— Úgy van, — sóhajtotta Cassius — szüntelenül törekszünk arra, hogy kifürkésszük a kifürkészhetetlen jövőt. Minden erőnkkel igyekszünk erre és mindenféle eszközzel. Olykor úgy hisszük, hogy elmélkedéssel érjük ezt el, néha meg imádsággal és rajongással próbálunk célt érni. Vannak, akik az istenek orákulumait kérdezik meg, mások ellenben, nem rettenve vissza attól, hogy tilos dolgot művelnek, a kaldeus jóvendőmondókhoz fordulnak avagy a babiloni varázsolással próbálnak boldogulni. Istentelen hívságos kíváncsiskodás! Mert ugyan

mire volna jó megtudnunk a jövőbeli dolgokat, ha úgyis kikerülhetetlenek. És a bölcsek, még inkább, mint a közönséges emberek, mégis vágyva vágyják, hogy belehatoljanak a jövőbe, — szinte azt mondhatnám, — hogy beléje vessék magukat. Nyilván azért, mert azt remélik, hogy ily módon kimenekülhetnek a jelenből, mely annyi kínt és keserőséget hoz rájuk. De miért is ne hajszolná a ma emberét a sóvárgás, hogy szökjék nyavalyás korából? Aljasságban dúskáló, gyalázattal bővelkedő, vétkekben termékeny kort élünk.

Még hosszasan becsmérelte Cassius a kort, amelyben élt. Panaszkodott, hogy a rómaiak, régi erényeikből kivetkeződve, másban már nem lelik örömüket, csak a lukrinuszi osztrigák és a phasismelléki madarak falásában, és már csak színészek, kocsihajtók és gladiátorok iránt érdeklődnek. Fájdalmasan érezte át a bajokat, melyek a birodalmat gyötörték, a hatalmasok szemérmetlen fényűzését, a pártfogoltak aljas kapzsiságát, a tömegek féktelen romlottságát.

Gallio és testvére helyeselte beszédét. Szerették az erényt. De azért nekik már nem volt semmi közösségük azokkal a régi patriciusokkal, akik nem gondolva másra, mint hogy seretéseiket fölhízlalják s a szent szertartásokat el-

végezzék, — majorságaik jobb jövedelme kedvéért meghódították az egész földkerekséget. Ez az istálló-nemesség, melyet Romulus és Brutus teremtet meg, már rég kihalt. Azok a patriciusi családok, melyeket az isteni Julius és Augusztus császár alapított, nem soká maradtak fenn. A birodalom összes provinciáiból jött értelmes új emberek foglalták el helyüket. Rómaiak lévén Rómában, sehol sem voltak idegenek. Sokkal fölülmulták a régi Cethegusokat mind elméjük finomságával, mind emberi érzelmeikkel. Nem sajnálták a köztársaság vesztét; nem sajnálták azt a szabadságot, mely az ő emlékezetükben proskripciókkal és polgárháborúkkal volt kapcsolatos. Catot egy letűnt kor hőseként tisztelték, s nem kívánták, hogy újból lássanak ily nagyszerű erényt új romokon. Augusztus korát s Tiberius első éveit a világ legboldogabb korának tartották, — hiszen az aranykor csak a költők képzeletében élt. S fájdalmas csalódással látták, hogy a világ új rendje, mely az emberi nemnek hosszantartó boldogságot ígért, oly hamar hallatlan gyaláztatott hozott Rómára és oly keserőségeket, aminek még Marius és Sulla kortársai előtt is ismeretlenek voltak. Caius őrjöngése idején látták, mint bélyegzik meg izzó vassal a legderékabb polgárokat, ítélik őket bányamunkára,

útépítésre, fenevadak eleibe, látták, mint kényszerítik az apákat, hogy résztvegyenek gyermekeik megkínzásában, látták, mint veszejtik magukat éhen tündöklő erényű férfiak, például Cremutius Cordus, csakhogy megfosszák a zsarnokot kivégeztetésük színjátékától. Róma szégyenére, Caligula nem kímélte sem a saját nővéreit, sem a legelőkelőbb asszonyokat. És, ami ezeket a rhetorokat és bölcselőket éppúgy fölháborította, mint a matronák meggyalázása s a legderejobb polgárok legyilkolása, az Caiusnak az ékesszólással és a tudományokkal szemben elkövetett kegyetlenkedése volt. Ez az őrző ember meg akarta semmisíteni Homérosz époszait és az összes könyvtárakból eltávolította Vergiliusnak s Titus Liviusnak írásait, arcmásait s nevük fölírását. Végül: Gallio azt sem tudta néki megbocsájtani, hogy Szeneka stílusát kötőanyag híjján szétmálló vakolathoz hasonlította.

Claudiustól kevésbbé rettegtek, de talán még jobban megvetették. Kicsúfolták tökforma fejét s fókahangját. Ez a vén tudós nem volt valami gonosz szörnyeteg. Nem vethettek egyebet szemére, mint erőtlenségét. De az uralkodói hatalom gyakorlása közben ez az erőtlenség olykor volt olyan kegyetlen, mint Caius kegyetlensége. Családi sérelmekért is nehezteltek reá.

Caius csak kicsúfolta Szenekát, Claudius Korkizika szigetére száműzte. Igaz ugyan, hogy aztán visszahívta Rómába s fölruházta a praetura díszével s jelvényeivel. De azért nem voltak hozzá hálások. mert csak Agrippinának egy parancsát hajtotta végre, anélkül, hogy tudta volna, mi az, amit parancsol. Méltatlankodva, de türelemmel, a császár feleségébe vetették bizalmukat az esetre, ha majd az aggastyán meghal s új fejedelem választására kerül a sor. Száz és száz kósza hír keringett Germanicus szemérmetlen és kegyetlen leányának gyaláztáról. Ők ezeket nem vették tudomásul, hanem ünnepelték a híres asszony erényeit, mert a Szenekák néki köszönhatték kegyvesztettségük megszűnését s tekintélyük nagy emelkedését. Mint legtöbbször, meggyőződésük összhangban volt érdekeikkel. A közéletben észlelt fájdalmas tapasztalatok nem rendítették meg bizalmukat abban a rendben, melyet az isteni Augustus alapított, Tiberius megerősített s melyben ők a legmagasabb tisztségeket töltötték be. A birodalom urai által okozott károkat majd helyrehozza egy új uralkodó.

Gallio, tógájának egyik redőjéből papyrus-tekercset vett elő.

— Kedves barátaim, — mondotta — ma reggel vettem hírül Rómából érkezett levelek-

ből, hogy ifjú hercegünk nőül kapta Oktáviát, a császár leányát.

Az elégedettség moraja fogadta ezt az újságot.

— Annyi bizonyos, — folytatta Gallio — üdvözölhetjük magunkat e frigy hallatára, mellyel a herceg, korábbi címeihez hozzáfűzve a férj és vő nevét, egyenlő rangra kerül Britannicusszal. Szeneka fivérem leveleiben nem győzi magasztalni tanítványának ékesszólását és jóságát, ki dicsőséget szerez ifjúságának azal, hogy fölszólal a szenátusban a császár színe előtt. Még nem múlt tizenhat esztendő s már három vétkes vagy szerencsétlen városnak nyerte meg az ügyét, Iliumét, Bononiáét és Apameaét.

— Ő tehát — kérdezte Lucius Cassius — nem örökölte őseinek, a Domitiusoknak sötét lelkületét?

— Bizonyára nem, — felelte Gallio. — Germanicus az, aki benne föltámadt.

Még Annaeus Mela is, — pedig őt nem számtották a hízelgők közé, — dicséretekkal halmozták el Agrippina fiát, melyek megindítóan és őszintén hatottak, mert a maga gyerekkorú fiának életére hivatkozva, mintegy kezeskedett értük.

— Nero tiszta, szerény, jóakaró és jámbor.

Az én kis Lucanusom, kit szememvilágánái is jobban szeretek, játszópajtása s tanuló társa volt. Együtt gyakorolták magukat a görög és a latin nyelven való szavalásban. Együtt próbáltak verseket szerezni. Ezeken a szellemi tornákon Nero soha a legcsekélyebb jelét nem adta az irigységnek. Sőt éppen abban lelte örömet, hogy magasztalta vetélytársának költeményeit, melyekben az ifjú kor gyengesége ellenére is itt-ott lángoló erő lobogott föl. Olykor szinte boldognak látszott, hogy tanítójának kisöccse legyőzi. Elragadó szerénység ez az ifjúság fejedelmétől! A poéták Nero és Lucanus barátságát valaha még Euryalus és Nisus szent barátságához fogják hasonlítani.

— Nero, — szól megint a prokonzul — már az ifjúság hevesességében is gyöngéd s ájtatos lelkűnek mutatkozik. Olyan erények ezek, melyeket a múlt évek csak megszilárdíthatnak.

„Claudius azzal, hogy fiává fogadta, nagyon bölcsen engedett mind a Szenátus óhajtatásának, mind a nép kívánságának. Ezzel megszabadította a birodalmat a gyermektől, kit anyja gyalázata terhelt, most pedig, neki adva Oktáviát, oly ifjú császár uralkodását biztosította számunkra, kiben Rómának gyönyörűsége fog telni. Ez a Nero, a tiszteletreméltó anyának tisztelettel eltelt gyermeke, egy filozófus lelkes

tanítványa, Nero, kinek ifjúságán a legdrágább erények ragyognak, Nero, reményünk s a világ reménysége, a biborban is vissza fog emlékezni a Porticuson kapott leckékre s igazságosan, mérséklettel kormányozza majd a világot.

— Elfogadjuk a jóslatot, — szólott Lollius. Ó, bár a boldogság kora köszöntene az emberi nemre.

— Nehéz előrelátni a jövőndőt, — mondotta Gallio. — De Róma örökkévalóságában mégsem kételkedünk. Az orákulumok Rómának örökkétartó uralmat ígértek és szentségtörés volna, ha nem hinnénk az isteneknek. Elmondjam nektek legdrágább reménységemet? Örömmel várom, hogy nemsokára a parthusok megfékezése után örök béke fog honolni a földön. Igenis hirdetjük, s csalódástól nem kell félnünk, hirdethetjük már az anyák irtózatának, minden háborúságnak a végét! Ugyan ki kavarhatná föl többé a római békét? Harci sasjaink elérték már a földkerekség határait. Valamennyi néppel éreztettük már erőnket s kegyelmünket. Az arab, a sabbeus, a Haemus lakója, a szarmata, ki szomját lovának vérével oltja, a fürtös hajú szikambriai, a göndör aethiop, valamennyien nagy tömegekben járulnak élénk, imádni az oltalmazó Rómát. Honnan kerülnének új barbárok? Valószínű-e, hogy

észak jégvilága, vagy Libia forró homokja el-
lenségeket rejteget a római nép kárhozatára?
A barbárok mindannyian, barátokul meg-
nyerve, leteszik majd a fegyvert és Róma, a fe-
hérhajú, szép csöndes aggságot élő matróna
látni fogja, miként ülnek köréje hódolattal mind
a népek, fogadott gyermekei, hogy az egyetér-
tésről és szeretetről elmélkedjenek.

Mindnyájan javallották e szavakat, csak
Cassius rázta a fejét.

Büszkén gondolt azokra a katonai méltó-
ságokra, melyek már származásánál fogva meg-
illették s a hadi dicsőség, mit költők és szóno-
kok oly fennen magasztalnak, lelkesedéssel töl-
tötte el.

— Én nem hiszek abban, ó Gallio, — szólt
— hogy a népek valaha is megszűnjenek egy-
mászt gyűlölni és egymástól félni. És, hogy
őszinte legyek, én nem is óhajtom ezt. Ha nem
volna háború, mivé lenne a jellem ereje, a lélek
nagysága, a hazaszeretet? A bátorság és az ön-
feláldozás erényeit többé nem lehetne már föl-
használni.

— Nyugodj meg, Lucius, — felelt Gallio
— ha majd az emberek többé nem győznek
egymás ellen, önönmaguk legyőzésére fognak
törekedni. És ez lesz a legerényesebb erőfeszí-
tés, melyre egyáltalán képesek, ez a legneme-

sebb fölhasználása bátorságuknak és nagylelkőségüknek. Igenis, a mi fenséges anyánk, kinek imádjuk ráncait és a századok megőszítette haját, Róma megteremti majd az örök békét. Akkor lesz csak szép az élet! Az élet, bizonyos körülmények között megérdemli, hogy végigéljük. Piciny lángocska, két végtelen árnyék között, — ez az élet: ez a mi részünk az istenségből. Míg él, hasonlatos az ember az istenekhez.

Miközben Gallio ezeket mondta, egy galamb szállott a Vénusz vállára, kinek márványtagjai kiragyogtak a mirtuszokból.

— Kedves Gallio, — szólalt meg Lollius mosolyogva, — Afrodité madara kedvét leli szavaidban. Mert szelídek és szeretettől áthatottak.

Egy rabszolga hideg bort hozott s a prokonzul barátai az istenekről társalogtak. Apollodorosz úgy vélte, hogy nem könnyű fölismerni természetüket. Lollius kételkedett a létezésükben.

— Amikor villámlik, — mondta — csak a filozófuson múlik, hogy mi dörgött: felhő-e vagy isten.

De Cassius nem helyeselte az ilyen könyvelmű megjegyzéseket. Ő igenis hitt az államisteneiben. Csak gondviselésük hatáiraival nem volt tisztában; ragaszkodott a létezésükhöz, nem

aka
len
síts
alk

Az
ped
lál
vilá
se

Lol
For
áru
és
föle
hat
roh
bag
gat
tat
iste
zes

az
És
mi
aka

akart ily lényeges dologról más véleményen lenni, mint az egész emberiség. És hogy erősítse magát az ősök vallásában, azt az érvelést alkalmazta, melyet a görögöktől tanult:

— Az istenek léteznek, — mondotta. — Az emberek képet alkotnak róluk. Lehetetlen pedig képet alkotni arról, ami nincsen. Hogyan láthatnók Minervát, Neptunust, Merkurt, ha a világon nem volna sem Merkur, sem Neptunus, se Minerva?

— No most ugyan meggyőztél, — felelte Lollius gúnyosan. — Az a vénasszony, aki a Forumon ott a bazilika mellett, mézeskalácsot árul, látta Typhon istent bozontos számárfejjel és irtózatossággal. És az isten ledöntötte őt a földre, szoknyáját fülére húzta, ütemesen verte hatalmas csattanó csapásokkal, aztán förtelmes rohadt vizeletet zúdítván rá, félholtan ott hagyta. A vén kofa maga mesélte el, mint látogatta meg őt is, mint Antiopét, az egyik halhatatlan. Most már tehát bizonyos, hogy Typhon isten valósággal létezik, mert lepiszkolta a mézeskalácsos vénasszonyt.

— Gúnyolódj csak, én mégsem kételkedem az istenek létezésében, — válaszolt Cassius. — És azt hiszem, hogy emberi alakjuk van, mert mindig emberi alakban mutatkoznak előttünk, akár álmunkban, akár ha ébren vagyunk.

— Helyesebb, — jegyezte meg Apollodorosz, — ha azt mondjuk, hogy az embereknek van isteni alakjuk, mivel az istenek előbb éltek már.

— Ohó, kedves Apollodorosz, — kiáltott föl Lollius, — te elfelejtetd, hogy Dianát legelőbb fának alakjában tisztelték és hogy vannak nagy istenek, kiknek otromba kő a külsejük. Cybelét nem két emlővel ábrázolják, mint valami aszszonyt, hanem többel, mint valami nőstény kutyát vagy anyasertést. A nap szintén isten, de sokkal forróbb, semhogy az emberi formát megtarthatná, tehát gömbbé kerekedett; kerek isten lett belőle.

Annaeus Mela szeliden feddette meg e szórászállhasogató gúnyolódásokat.

— Nem kell betű szerint venni — mondta — mindazt, amit az istenekről mondanak. A nép Ceresnek nevezi a gabonát, Bacchusnak a bort. De van-e olyan eszeveszett, aki azt hiszi, hogy ő istent iszik és eszik. Ismerjük meg jobban az isteni természetet. Az istenek voltaképpen a természet különböző alkotó elemei, s valamennyien egyetlen egységes istenben olvadnak össze, aki nem más, mint az egész természet.

A prokonzul helyeselte fivére szavait s komoly beszédbe fogva, meghatározta az istenség jellemvonásait.

— Isten a világ lelke, mely kiterjedt a világetetemet minden részébe, hogy mindenüvé követtse a mozgást és az életet. E lélek, ez a tevékeny láng, áthatva a tehetetlen anyagot, megformálta a világot. Kormányozza és fenntartja. Az istenség, cselekvő ok lévén, lényegénél fogva jó. Az anyag, melyet fölhasznált, tehetetlen és szenvedő lévén, némely részében rossz. Istennek nem volt módjában, hogy a természetet megmátsítsa. Ez magyarázza meg a világbeli rossznak eredetét. Lelkünk csak parányi eleme ez isteni lángnak, melybe egykor bele kell olvadnia. Következésképpen Isten bennünk él s kíváltképpen az erényes emberben lakozik, kinek lelkét nem töltötte be a vaskos anyag. A bölcs, akiben Isten megszállott, Istennek mása. Ne könnyörögjön hozzá, hanem őrizze magában. S mily balgaság, istenhez imádkozni. Mily sértő az, hogy elébe tárjuk kívánságainkat. Hisz ezzel mintegy azt hisszük, hogy módunkban van értelmét megvilágosítani, akaratát megfordítani, őt egész magát javulásra rábírní. Hisz ez azt jelenti, hogy nem ismerjük azt a szükségességet, mely az ő megmátsíthatatlan bölcsességét kormányozza. Ő is alája van vetve a Sorsnak. Helyesebben: a Sors ő maga. Akarata törvény, melynek ő is meghódol, mint mi. Egyszer parancsol, mindig engedelmeskedik. Szabad és hatalmas ebben az

alárendeltségben, hiszen önmagának engedelmeskedik. A világmindenség valamennyi eseménye az ő legelső, mindenekfölött való szándékainak lebonyolódása. Önmagával szemben végtelen a tehetetlensége.

A hallgatók tapsoltak. De Apollodorosz engedelmet kért, hogy néhány ellenvetést tehessen.

— Igazad van, ó Gallio, ha azt hiszed, hogy Jupiter alája van vetve a Szükségességnek és én is azt mondom, amit te, hogy a szükségesség az első a halhatatlan istenek között. De én úgy látom, hogy a te istened, akármily csodálatra méltó is kiterjedésénél és élettartamánál fogva, több jóakarattal teremtette meg a világot, mint szerencsével, mivel csak oly hálátlan és lázadozó anyagot talált hozzá, mely őt aztán cserben is hagyta. Nem tudom megállani, hogy szerencsétlenségét ne panaszoljam. Az athéni fazekasok sokkal szerencsésebbek. Edényeik készítéséhez finom és formálható földet szereznek be, mely a ráadott formákat könnyen felölti s meg is őrzi. Amforáik és serlegeik ezért oly tetszetős formájúak. Gyöngéden domborodnak s a festő könnyen rajzolhat rájuk gyönyörködtető képeket, például a vén Silénust számárháton, az öltöző Afroditét, a szüzies Amazonokat. Ha erre gondolk, ó Gallio, azt kell hinnem, hogy a te istened csak azért volt kevésbbé szerencsés, mint

az athéni fazekasok, mert nem volt elég okos és nem volt ügyes kézműves. Az anyag, mellyel dolgozott, igaz, nem volt kitűnő. De még sem volt minden hasznos tulajdonság nélkül való, hisz ezt magad is elismerted. Nincsenek tökéletesen jó dolgok, és nincsenek tökéletesen rosszak. Valami hitvány egy bizonyos használatra; de másra jó lehet. Időpocsékolás és haszontalan fáradság volna, olajfát ültetni az agyagba, mely amforák készítésére alkalmas. Pallasz fája nem nőne föl e finom és tiszta földben, melyből ama szép vázákat formálják, melyeket győztes atlétáink a szemérmes büszkeségtől kipirosodva vesznek át. Ahogy én látom a dolgot, azzal, hogy a világot tisztátalan anyagból alkotta meg, a te istened, ó Gallio, hasonló vétket követett el, mint az a megarai szőlőművelő, aki fát ültetne a mintázásra alkalmas agyagba, avagy mint a kerameikoszi kézműves, ha amforáinak készítéséhez a köves talaját használná, mely a szőke-sárga szőlőfürtöket táplálja. A te istened megcsinálta a világot. Bizonyára más valamit kellett volna csinálnia, hogy helyesen használhassa föl anyagát. Ha látta, hogy az anyag, mint te mondod, föllázadt ellene tehetetlenségénél vagy valami más rossz tulajdonságánál fogva, úgy mért ragaszkodott mindenáron ahhoz, hogy arra használja, amire nem alkalmas, hogy

oktalanul — amint mondani szokás — ciprusfából hasítsa ki íjját. Az ügyesség nem abban van, hogy sokat csináljunk, hanem abban, hogy jól. Mért nem alkotott inkább keveset, de tökéletesen, akár csak egy kis halat vagy egy legyet, egy vízcsöppet!

„Volna még elég megjegyezni valóm a te istenedre, Gallio, megkérdezhetném például, nem tartasz-e attól, hogy az anyaggal örökösen surlódván, elkopik, amint elkopik előbb-utóbb a malomkő a gabona megőrlésében. De az ilyen kérdéseket nem lehetne hirtelenében megoldani s egy prokonzulnak drága az ideje. Csak azt engedd megmondanom, hogy nincs igazad, ha azt hiszed, hogy isten kormányozza s tartja fenn a világot, mert hiszen éppen te magad ismerted el — ő maga lemondott minden értelméről, miután egyszer mindent megértett, akaratáról, miután már mindent akart, hatalmáról, miután egyszer mindent meg tudott tenni. Ezzel pedig akkor igen súlyos hibát követett el. Mert így megfosztotta magát attól, hogy kijavíthassa tökéletlen művét. Ami engem illet, én hajlandó vagyok azt hinni, hogy isten a valóságban nem az, akit te gondolsz, hanem igenis az anyag, melyet talált s melyet mi görögök khaosznak nevezünk. Csalóddol, ha azt hiszed, hogy az anyag tehetetlen. Szakadatlanul mozog s az ő

örökös tevékenysége az, ami fentartja az életet a világmindenségben.

Így beszélt Apollodorosz, a filozófus. Gallio, ki némi türelmetlenséggel hallgatta meg ez előadást, védekezett az ellen, hogy belekeveredett ama tévedésekbe s ellenmondásokba, melyeket a görög szemére vetett. De nem tudta ellenfelének érveit diadalmasan megcáfolni, mert elméje nem volt finom s azért is, mert a filozófiában inkább csak olyan érveket keresett, melyekkel az embereket erényesebbekké tehetné, s csak a hasznos igazságok iránt érdeklődött.

— Értsd meg jobban, Apollodorosz, — mondta — hogy Isten semmi más, mint maga a természet. A természet és isten csak egy valami. Isten és természet ugyanegy lénynek két különböző neve, amint Novatus és Gallio ugyanegy embert jelent. Vagy, ha így jobban tetszik: Isten nem más, mint a világgal elegyült isteni értelem. És attól se tarts, hogy elkopik, mert finom állományában van valami a tűznek természetéből: megemészt minden anyagot, de marad, ami volt.

„De még ha vannak is tanomban olyan eszmék, — folytatta Gallio — melyek nem igen szoktak egymással megférni, ne vedd ezt szememre, ó kedves Apollodorosz, sőt, inkább dícsérj, hogy megtűrök gondolkodásomban né-

hány ellenmondást. Ha nem volnék engedékeny a magam eszméivel szemben, ha föltétlen elsőbbséget adnék egy rendszernek, nem tudnám többé eltérni a véleményszabadságot s miután elnyomtam már önmagamban, nem szívesen szenvedném el másoknál sem s nem érezném többé azt a tiszteletet, mely kijár minden nézetnek, ha jóhiszemű ember alkotja meg vagy vallja. Ne adják az istenek látnom, hogy az én véleményem föltétlen uralommal súlyosodik az elmékre, s minden más véleményt legyűrve kerekedik fölül. Képzeljétek csak el, kedves barátaim, milyen volna az erkölcsök állapota, ha egy csomó ember szilárdan azt hinné, hogy övé az igazság, s ha, ami persze lehetetlen, mindannyian megegyeznének ebben az igazságban. Az athénieknél, akikben pedig sok a bölcsesség s a kételkedés, a korlátolt jámborság okozta Anaxagoraszt száműzetését és Szokratesz halálát. Mi történnék, ha az emberek milliói az isten mivoltának megértésében egyetlenegy eszmének hódolnának? A görögök lángoló elméje s a mi őseink okossága megadta a kételynek is a maga jogát s megtűrte, hogy Jupiteret különböző neveken imádják. Ha föllép ebben a beteg világban valami hatalmas felekezet, s azt hirdeti, hogy Jupiternek nincsen, csak egy neve: nyomban vér özönlene el az egész földet s nemcsak

egyetlen Caius lesz akkor, kinek őrzöngése hallal fenyegeti az emberiséget. Egy-egy Caius lesz e felekezetnek valamennyi híve. Meghalnak egy névért. De gyilkolnak is egy névért. Mert még mindig sokkal természetesebb az emberek szemében ölni, mint meghalni azért, amit kitünőnek vagy igaznak tartanak. Különben is megfelelőbb, ha a társadalom rendjét a vélemények különbözőségére alapítjuk, nem pedig mindenki hitének megegyezésére. Ily egyetértést amúgy se lehetne soha elérni s ha erőltetnék, ezzel butává s dühöngővé tennék az embereket. Valóban, a legnyilvánvalóbb igazság is csak üres szavak kongása annak az embernek, kire erővel kényszerítették. Te kényszerítesz engem, hogy valami olyat gondoljak, amit te értesz, én pedig nem értek. Ily módon éppen nem valami fölfogható dolgot helyezel belém, hanem valami megfoghatatlant. És inkább akkor vagyok hozzád közelebb, ha más valamit hiszek, mint te, de ezt aztán értem. Mert akkor mindketten igazán élünk az eszünkkel s mindkettőnkben megvan saját meggyőződésünk átértése.

— Hagyjuk ezt, — szólta Lollius. — A művelt emberek sohasem fognak arra egyesülni, hogy *egynek* a kedvéért minden elméletet elnyomjanak. A csőcselék pedig, — ugyan ki

gondol azzal, hogy arra tanítsa, hatszáz neve van-e Jupiternek, vagy csak egy?

Most a higgadtabb és komolyabb Cassius szólalt meg:

— Vigyázz, ó Gallio, nehogy az Isten léte, úgy, amint te magyarázod, az ősök hitével ellenkezzék. Végre is, éppenséggel nem fontos, hogy érvelésed jobb-e vagy rosszabb az Apollodoroszénál. Hanem a házára kell gondolnunk. Róma a vallásnak köszöni erényeit és hatalmát. Ha ledöntjük isteneinket: önmagunkat magunk döntjük le.

— Ne félj, barátom, — felelt élénken Gallio, — ne félj attól, hogy én dölyfös lélekkel megtagadom a Birodalom mennyei védőit. Amaz egy istenség, ó Lucius, melyet a filozófusok valának, magában foglalja az összes isteneket, miként az emberiség az összes embereket. Az istenek, kiknek tiszteletét ősünk bölcsessége elrendelte, Jupiter, Juno, Mars, Minerva, Quirinus, Herkules, mindannyian legfenségesebb részei az egyetemes gondviselésnek, már pedig a részek nem kevésbbé léteznek, mint maga az egész. Ó nem, én valóban nem vagyok hitetlen ember s a törvények ellensége. Senki nálamnál nem tiszteli mélyebben a szent dolgokat.

Senki se gondolt arra, hogy ellenmondjon ez eszméknek. Lollius pedig, visszatérítván a tár-

salgást arra a tárgyra. mellyel kezdődött, így szólt:

— A jövőbe akartunk belelátni. Mit gondoltok, barátaim, mi az ember sorsa a halál után?

Feleletül e kérdésre, Aunaeus Mela megadta a halhatatlanságot a hősöknek és bölcseknek. Ám a közönséges emberektől megtagadta.

— Nem hihető, — mondotta, — hogy a fősvénynek, falánknak, irigynek halhatatlan lelke van. Ily nagy kitüntetésben lehet-e részük együgyű s durva lényeknek? Ezt nem hiszem. Hiszen megsértenők az istenek méltóságát, ha azt hinnők, hogy ők a halhatatlanságot megadták annak a parasztnak, ki csak kecskéit és sajtjait ismeri, semmi mást, a szabadosnak, ki gazdagabb Krőzusnál is és a világon semmi gondja, mint hogy megvizsgálja intézőinek számláit. Nagy istenek! ugyan mért volna ezeknek lelkük. Hogy illenének oda a hősök és bölcsek közé az elizeumi mezőkre? A boldogtalannok, mint annyian e földön, még az emberi életet se tudják valamivel betölteni, pedig rövid. Hogy töltenének be egy hosszabb életet? A közönséges lelkek kialszanak a halállal avagy még földünk körül örvénylenek egy ideig s aztán szerteszóródnak a levegőég sűrűbb rétegeiben. Csupán az erény az, ami hasonlatossá emelvén

az embert az istenekhez, részt ad neki az ő halhatatlanságukból. Amint a költő mondta:

A pokol árnyaihoz sose száll a magasztos Erény le.
Hősként élj: és a feledésnek zord folyamába
A Sors nem ragad el soha. Majd a Dicsőség
Utolsó napodon megnyitja az útad a mennybe.

„Ismerjük csak meg helyzetünket. Mindnyájunknak meg kell semmisülnünk, mindenestől megsemmisülnünk. A nagyszerű erényekkel ékes férfi csak úgy menekül a közös sors elől, hogy istenné válik, s fölhág az Olympusra a Hősök és Istenek közé.

— De ő maga nem tud a maga apotheoziáról, — szólt Marcus Lollius. — Nincs az egész földön egyetlen rabszolga, nincsen az a barbár, aki ne tudná, hogy Augustus — isten. De Augustus nem tudja. S ezért a mi császáraink csak kelletlenül indulnak a csillagzatok felé s ma is látjuk: Claudius haladtában elhalaványodik e sápadt dicsőségtől.

Gallio fejét csóválta:

— Euripides, a költő megmondta:

Szeretjük ezt a földi életet,

Mivel még másikat nem ismerünk...

Mindaz, amit a halottakról mondanak, megbízhatatlan, tele mesékkel s hazugságokkal. S mégis azt hiszem, hogy az erényes emberek tiszta tudattal érik el a halhatatlanságot. Ért-

sétek csak meg, hogy a maguk erejéből érik el s nem az istenektől kiszabott jutalomképpen. Mi jogon aláznának a halhatatlan istenek egy erényes embert oly mélyre, hogy megjutalmaznák? A jónak méltó bére az, hogy megtettük s az erényen kívül nincs olyan ár, mely hozzá illő volna. Engedjük át a közönséges lelkeknek, hitvány bátorságuk élesztésére, a megtorlás rettegését s a jutalomba vetett reménykedést. Ne szeressünk az erényben mást, csak az erényt magát. Ó Gallio, ha igaz, amit a költők a poklról beszélnek, ha majd haláloed után Minosz törvényszéke elé vezetnek, ezt mondd előtte: „Minosz én fölöttem nem ítélkezik! Cselekedeteim már ítélkeztek.“

— Hogyan adhatnák az istenek a halhatatlanságot az embereknek, — kérdezte Apollodorosz, a filozófus, — hiszen maguk sem halhatatlanok.

Apollodorosz ugyanis valóban nem hitt abban, hogy az istenek örökkévalók, vagy legalább abban nem, hogy a világon való uralmuk örökké tart.

Meg is mondta, miért.

— Jupiter uralkodása, — mondta, — az aranykor után kezdődött. Tudjuk a hagyományokból, melyeket a költők őriztek meg számkra, hogy Szaturnusz fia az atyját követte

a világ kormányzásában. Ámde aminek kezdete van, annak van vége is. Balgaság azt hinni, hogy valami, ami egyik felén határolt, az a másik felén határtalan. Azt kellene akkor róla mondanunk, hogy véges is, végtelen is, ez pedig lehetetlen. Minden, aminek van végső pontja, ettől kiindulva meg is mérhető s nem szünhetik meg mérhetősége kiterjedésének egyetlen pontján sem, ha csak természete meg nem változik s különben is annak, ami mérhető, már a mi-voltához tartozik, hogy két végső pont között foglaltassék. Bizonyosra kell tehát vennünk, hogy Jupiter uralma is véget fog érni, amint véget ért Szaturnusz uralma. Amint azt Aeschylus megmondotta:

Jupiternek is ura a Szükségesség.

Amit a Végzet akar, ő se kerülheti ki.

Gallio is így gondolkodott, a természet megfigyeléséből vett okok alapján:

— Én is azt mondom, kedves Apollodorosz, hogy az istenek uralkodása nem örökkévaló; és pedig az égi tűnemények megfigyelése az, ami engem erre a véleményre hajlít. Mint a földre, a mennyre is elpusztulás vár, s az istenek palotái épp oly roskatagok, mint az emberek hajlékai: romba hullanak a századok súlya alatt. Láttam már a levegőég régióiból aláhul-

lott köveket. Feketék voltak s a tüztől egészen megrongáltak. Kétségtelen bizonyítékai valami égi tűzvésznek.

„Apollodorosz, azt mondom neked, az isteneknek teste is épp oly kevésbé változhatatlan, mint lakásuk. Ha igaz, amit Homérosztól tudunk, hogy az istenek, az Olympusz lakói, istennőket és halandókat megtermékenyítenek, ez azt mutatja, hogy ők maguk sem halhatatlanok, noha életük hosszúságra sokkal túlhaladja is az emberek életét, hiszen világos ebből, hogy a végzet őket is alárendeli annak a szükségességnak, hogy továbbadják létüket, melyet nem tudnának örökké megtartani.

— Valóban, — szólt Lollius, — alig is érthető, hogy a halhatatlanok, emberek s állatok módjára, gyermekeket nemzenek, s hogy ehhez még szerveik is megvannak. De ki tudja, az istenek sok szerelme talán csak a poéták hazugsága.

Apollodorosz finom érvekkel újból azt bizonyíttatta, hogy Jupiter uralma egykor csak véget fog érni. S azt hirdette, hogy Szaturnusz fiát Prometheusz fogja követni.

— Prometheuszt, — felelte Gallio, — Herkules Jupiter beleegyezésével megszabadította s most az Olympuszon élvezi az üdvösséget, mit gondosságával és emberszere-

tetével érdemelt meg. Boldog sorsán immár semmi nem változtathat.

Apollodorosz megkérdezte:

— Akkor hát ki az, te szerinted, ó Gallio, aki öröklí a mennydörgést, mely megremegteti a világot?

— Noha vakmerőségnek látszik feleletet adni e kérdésre. — válaszolt Gallio — azt hiszem, mégis megadhatom, s meg tudom nevezni Jupiter utódját.

Amint ezt kimondta, elébe lépett a bazilika egyik tisztje, ki a pörös feleket szokta összehívni, — s tudtára adta, hogy panaszlók várják a törvényszéken.

A prokonzul megkérdezte, nagyfontosságú-e az ügy?

— Jelentéktelen ügy ez, ó Gallio, — felelte a bazilika tisztje. — Egy Kenkreae kikötőjéből való ember vezet valami idegent széked elé. Mindketten zsidók és igen nyomorultak. Valami barbár szokáson vagy durva babonán veszekednek, amint ez már szokásuk a sziriaiaknak. Itt van írásban a panaszuk. Az írnok, aki leírta, annyit értett belőle, mintha pún nyelven írta volna.

„A panaszos eléd tárja, ó Gallio, hogy ő feje a zsidók gyülekezetének, vagy, amint görögül mondják, a zsinagógának s tőled egy tarzusi

ember ellenében kér igazságot, aki csak nemrég telepedett meg Kenkreaeben s most minden szombaton a zsidó törvények ellen beszél a zsinagógában. „Botrány ez és gyalázat, melynek végét kell vetned“, mondja a panaszos. S követeli az Izrael fiait megillető kiváltságok sérthetlenségét. A vádlott azt igéri, hogy mindazok, kik tanításaiban hisznek, befogadtatnak s bekebeleztetnek valami Ábrahámus nevű ember családjába, — és isten haragjával fenyegeti meg a panaszoszt. Láthatod, ó Gallio, kicsinyes és homályos ügy ez. Rajtad áll az elhatározás, magadnak tartod-e meg avagy átadod egy kisebb rangú tisztviselőnek.

Barátai azt tanácsolták a prokonzulnak, hogy ne zavartassa magát ily semmirevaló ügygel. Ő ellenben így felelt erre:

— Kötelességemnek tartom, hogy ily dolgokban az isteni Augustus szabályait kövessem. Nem csupán a nagy pörök azok, melyeknél fontos, hogy magam ítélkezzem; de a kicsinyek is, ha elintézésükre nincs megállapodott jogszokás. Bizonyos aprólékos ügyek mindennap előfordulnak s akkor már fontosak, ha másért nem, gyakoriságuk folytán. Tanácsos tehát, hogy mindegyik fajtából egy esetet magam döntsek el. A prokonzul ítélete példát adó s törvénynek számít.

— Valóban dicsérni kell téged, ó Gallió, — szólt Lollius, — hogy oly buzgalommal végzed konzuli teendőidet. S mégis, ismerve bölcsességedet, kételkedem abban, hogy neked az igazságszolgáltatás kedvedre van. Amit az emberek ezzel a névvel tisztelnek meg, az a valóságban csak az aljas okosságot s a kegyetlen bosszút szolgálja. Az emberi törvények a harag és félelem gyermekei.

Gallio könnyedén visszautasította ezt az elvet. Az emberi törvényekben ő sem találta meg a helyes igazságosság jegyeit:

— A bűnnek az a büntetése, hogy elköveték. Ami büntetést a törvények ehhez hozzátesznek, az változó és fölösleges. De végre is, ha már, az emberek hibájából vannak törvények: helyesen kell őket alkalmaznunk.

Megmondta a bazilika tisztjének, hogy néhány perc múlva ott lesz a törvényszéken, aztán megint barátai felé fordult:

— Őszintén szólva, különös okom van rá, hogy ezt az ügyet a magam szemével vizsgáljam meg. Nem szabad elmulasztanom egyetlen alkalmat sem, hogy vigyázzak ezekre a kenkreabeli zsidókra, mert zavargó, gyűlölködő, törvényt megvető fajta, melyet nem könnyű féken tartani. Ha Korinthus békéje valaha fölborul: ők zavarták meg. Ez a kikötő, melyben

a kelet minden hajója horgonyt vet, raktárainak s korcsmáinak tömkelegében temérdek tolvajt, eunuchot, varázslót, bűvészt, leprást, sirrablót s gyilkost rejteget. Minden gazságnak s minden babonának hajléka. Tisztelik ott Iziszt, Esmúnt, a föníciai Vénuszt s a zsidók Istenét. Elrémülök, ha látom mint szaporodnak ezek a piszkos zsidók, szinte nem is emberek, hanem halak módjára. Ugy hemzsegnek a kikötő sáros utcáiban, mint rákok a sziklák között.

— De hemzsegnek még Rómában is, ami sokkal borzasztóbb, — kiáltott Lucius Cassius. — A nagy Pompejus vétke, hogy ezt a ragályt beengedte a városba. A foglyok, kiket Judeából diadalmenetével hozott, kikkel elég helytelenül, nem az ősök szokása szerint bánt el, szolgai fajzatukkal benépesítették a folyam jobbpartját. A Janiculum lábánál, a cserzőműhelyek, bélhúrkészítő telepek s erjesztőkunyhók közepette, e külvárosokban, hová összefolyik a világ minden gyalázatossága és szörnyüisége, a leg-aljasabb mesterségekből élnek, kirakják az Ostiából érkező teherhajókat, ronggyal és hulladékokkal kalmárkodnak, kénes gyújtót adnak törött üvegekért cserébe. Asszonyaik a gazdagok házaiba mennek jövendőt mondani; gyerekeik a járókelők elé tartják tenyerüket Egeria ligetei-

ben. Néhány év előtt valami Chrestus vagy Cheresthus hívei véres zendüléseket szítottak a zsidók között. A Porta Portuensist vérbe-lángba borították s Césár, akármily türelmes is, kénytelen volt ellenük szigoruan föllépni. A föizgatokat kikergette Rómából.

— Tudom, — szólt Gallio. — A kiüzöttek közül többen Kenkreaebe jöttek lakni, köztük valami pontusi zsidó is és a felesége, kik még most is itt élnek valamelyik alacsony mesterséggel foglalkozva. Ha jól tudom, ciliciai durva szövegetek szőnek. Nem hallottam semmi különöset Chrestus híveiről. Ami Chrestust magát illeti, nem tudom, mi lett vele, azt sem, él-e még.

— Én sem tudom, Gallio, — felelt Lucius Cassius, — és soha senki nem fogja tudni. Ezek a hitvány alakok még a gonosztevők hirhedségére sem tesznek szert. Egyébként is, oly sok a Chrestus nevü rabszolga, hogy ugyancsak nehéz volna közöttük egyre ráakadni.

„De az még semmi, hogy a zsidók azokban az odokban keltenek zavargásokat, ahol sokaságuk és aljas helyzetük minden felügyeletet meghiúsít. Ám széjjel szélednek az egész városban, befurakodnak a családokba s mindenütt elhintik a zavart. Ott üvöltöznek a Fórumon az agitátorok számlájára, kik megfizetik őket s arra úszítják ők a nyomorult idegenek, a pol-

gyárokat, hogy gyűlöljék egymást. Nagyon is sokáig túrtük meg jelenlétüket a nyilvános gyűléseken és a szónokok, félvén a meggyaláztatástól, már régóta óvakodnak attól, hogy e nyavalyás népség érzelmei ellen beszéljenek. Konokul fejükbe vették, hogy mindenáron engedelmeskednek barbár törvényeiknek s mindenki mást is alájuk akarnának kényszeríteni; s szerznek is híveket az ázsiaiak s még a görögök közt is. Sőt, ami szinte hihetetlen, de így van, még magukra a latinokra is ráerőszakolják szokásaikat. Egész kerületek vannak a Városban, hol az ő szombatjukon valamennyi üzlet zárva van. Ó mily gyalázat! S míg így megrontják a kis embereket, kik között élnek, addig királyaik, befogadtatván Césár palotájába, tüntető szemtelenséggel művelik babonáikat, rikító s undorító példát adva valamennyi polgárnak. Így a zsidók mindenfelől átáztatják Itáliát keleti mérgükkel.

Annaeus Mela, ki beutazta az egész római birodalmat, föltárta barátai előtt egész terjedelmét a bajnak, melyről panaszkodtak.

— A zsidók megfertőzik az egész földet, — mondotta. — Nincsen görög város és alig van barbár község, ahol ne szünetelne a munka minden hetedik napon, ahol ne gyűjtanának lámpákat, ahol az ő példájukra ne tartanának

bőjtnapokat, ahol, mint ők teszik, ne tartózkod-
nának bizonyos állatok húsának élvezésétől.

„Alexandriában találkoztam egy vén zsidó-
val, aki elég értelmes ember volt, sőt járatos
még a görög irodalomban is. Örvendezett, mint
terjed vallása a Birodalomban. „Mennél jobban
megismerik az idegenek törvényeinket, — mon-
dotta, — annál jobban meg is tetszenek nekik
s szívesen vetik magukat alájuk, a rómaiak
csak úgy, mint a görögök, a derékföld lakói s a
szigetek lakói, a nyugati népek s a keleti népek,
az európaiak s az ázsiaiak egyaránt.“ Ez az
aggastyán talán túlzott egy kevésbé beszédében.
De valóban úgy van, hogy sok görög hajlik a
zsidók hiedelmeire.

Apollodorosz hevesen tagadta, hogy ez
így van.

— Zsidózó görögöket, — mondotta, —
máshol nem találhattok, csak a nép szemétjé-
ben s ama barbárok közt, kik Görögországban
mint rablók és utonállók csavarognak. Az meg-
lehet, hogy a dadogó Isten hivei becsaptak né-
hány tudatlan görögöt, elhitetvén velük, hogy a
héber könyvekben megtalálhatók Platon eszméi
az isteni gondviselésről. Tudniillik ez az a ha-
zugság, melynek elterjesztésén legjobban eről-
ködnek.

— Az valóság, — felelt Gallio, — hogy a

zsidók istene egyetlen, láthatatlan, mindenható s a világ teremtetője. De az a hibájuk, hogy nem imádják őt okosan. Azt hirdetik, hogy ez az isten ellensége mindannak, ami nem zsidó s templomában nem tűri meg sem az idegen istenek képét, sem Cézár szobrát, sem a saját ábrázolatait. Istentelennek kárhoztatják azokat, akik veszendő anyagból az ember hasonlóságára maguk alkotnak maguknak isteneket. Hogy istenüket nem lehet sem márványban, sem ércben ábrázolni, ezt különböző érvekkel okolják meg, melyek közül egynémelyik, megvallom, helytálló s megfelel annak az eszmének, melyet mi az isteni gondviselésről vallunk. De mit gondoljunk, ó Apollodoroszom, az olyan istenről, ki annyira ellensége államunknak, hogy nem engedi oda szentélyeibe az uralkodók szobrai? Mit gondoljunk az olyan istenről, aki megsértődik, ha más isteneknek is megadják a hódolat jeleit. S mit gondoljunk az olyan népről, mely isteneinek ily érzéseket tulajdonít. A zsidók ellenséges isteneknek tekintik a latinok, görögök és barbárok isteneit, s vak babonájukban arra a hitre vetemednek, hogy ismeretük az istenről teljes és tökéletes, melyhez nem kell semmit hozzátenni, melyből nem szabad semmit elvenni.

„Ti jól tudjátok, kedves barátaim, hogy

nem elég megtérni minden vallást; tisztelni is kell valamennyit, hinni kell, hogy mindegyik szent s mind egyenlő értékű egymással a benne hívők őszinte hiténél fogva s mint a különböző helyről egy célra ellőtt nyilak: mindannyian találkoznak isten ölében. Ámde az olyan vallást, mely csak önmagát tűri meg, nem lehetne megtérni. Ha terjedni hagynák, fölfalná mind a többi. De mit is beszélek! Az ilyen vadállatias vallás már nem is vallás, nem is istenfélelem, hanem istenkáromlás, nem kötelék, mely a jámbor embereket egyesíti, de fejsze, mely elvágja ezt a szent köteléket. Istentelen szentségtörés ez, és pedig a lehető legdurvább. Mert van-e kegyetlenebb sértés az istenség ellen annál, hogy egy bizonyos alakban imádjuk s ugyanakkor minden más alakjában, melyet az emberek előtt magára ölt, elátkozzuk.

„Ugyan! Mivel tehát én annak a Jupiternek áldozok, ki fején vékaformájú sisakot hord, már most tiltsam meg akárki idegennek, hogy azt a Jupitert imádjá, kinek fürtjei, miként a jácint virágai, szabadon omlanak vállaira; s akkor még azt hirdessem, hogy én Jupiter tisztelője vagyok, én istentelen, aki volnék! Nem és nem! A vallásos ember, ki egyesült a halhatatlan istenekkel, épp úgy egyesült valamennyi emberrel is a vallás által, mely egy öleléssel átfogja az

eget is, a földet is. Kárhozatos tévedése a zsidóknak, hogy azt hiszik, akkor jámborok, ha csak istenüket imádják.

— Körülmetélik magukat Istenük tiszteletére, — szólt Annaeus Mela. — Hogy ezt a megcsonkítást elrejtsek, ha nyilvános fürdőbe mennek, kénytelenek valami tokba dugni azt, amit észszerűen nem szabad sem kérkedve fitogtatni, sem szégyenként rejtegetni. Mert nagyon nevetséges az a férfi, aki büszke arra vagy szégyelli azt, ami közös van benne minden férfival. Nem ok nélkül rettegünk attól, kedves barátaim, hogy a zsidó szokások a Császárságban tért hódítanak. De attól nem kell tartanunk, hogy a rómaiak s a görögök valaha is elfogadják a körülmetélést. Még csak az sem hihető, hogy a barbárok közt fog ez a szokás elterjedni, noha ők sokkal kisebb bajt látnának ebben, mert a legtöbben vannak oly együgyűek, hogy a férfinak szégyenélül róják föl, ha meztelenül jelenik meg a hozzá hasonlók előtt.

— Most jut eszembe! — kiáltott föl Lollius. — A mi szelid Canidiánk, az Esquilinus matronáinak virága, ha fürdőbe küldi szép rabszolgáit, alsónadrágot vétet föl velük, mert a világtól még a látását is irigyli annak, ami néki a legkedvesebb rajtuk. Polluxra mondom! maga lesz az oka, ha zsidóknak hiszik majd őket, ami

ugyancsak sértő gyanúsítás, még egy rabszolgára is.

Most Lucius Cassius kezdett beszélni, erős fölindulásban.

— Nem tudom, hogy a zsidó esztelenség meg fogja-e hódítani az egész világot. De már az is sok, hogy ez az örület a tudatlanok között terjed, már az is sok, hogy megtűrik a Birodalomban, már az is sok, hogy élni hagyják ezt a bűdös fajzatot, mely lesülyedt minden aljasságig, erkölceiben romlott és szennyes, törvényeiben gonosz és elvetemült s mindenképpen undokság a halhatatlan istenek szemében. A fajtalankodó szíriai megfertőzi Róma városát: ez a megaláztatás bűneink büntetése. Megvetettük a régi szokásokat s az ősök jó erkölceit. A világ urait, kik a világot uralmuk alá ígázták, immár nem szolgáljuk. Ki gondol még a haruspexekkel? Ki törődik az augurokkal? Ki tiszteli Marsot s a két isteni ikret? Mily szomorú megvetése ez a vallásos kötelességeknek! Itália eltaszította a maga honi isteneit s védőszellemeit. Most már mindenfelől tárva-nyitva az ország az idegen barbárok előtt s védtelenül ki van szolgáltatva a keleti papok tisztátalan tömegének. Oh jaj! Hát azért hódította meg Róma a világot, hogy őt magát most a zsidók hódítsák meg! Az bizonyos, hogy intő jelekben nem volt

hiány. A Tiberis áradásai s a gabonainség, világos jelei az istenek haragjának. Mindennap új és új előjelek tűnnek föl. Megremeg a föld, fátylat ölt a nap s derült égből kitör a villám. Csoda csodára következik. Komor madarakat láttak ott ülni a Capitólium csúcsán. Az etruszk parton egy ökör megszólalt. Asszonyok szörnyetegeket hoztak világra; siralmas hang tört föl a színházi játékok közepette. Viktória szobra megeresztette lova gyeplőit.

— Az isteni paloták lakói — szólt Marcus Lollius — kissé furcsán értetik meg magukat. Ha valamivel több jó falat s több hizelgés kell nekik, mondják meg nyíltan s ne a villámot, felhőket, hollókat, ökröket, ne az ércszobrokat és a kétféjű gyermekeket beszéltessek. Azt is meg kell adnod, Lucius, hogy elég könnyű dolguk nekünk bajokat jósolgatni, mert a dolgok természetes rendje szerint nincsen nap, melyen valami nyilvános vagy magánszerencsétlenség ne történnék.

Galliot ellenben meghatotta Cassius kersereve.

— Még Claudius is, — mondotta — Claudius, aki pedig mindig aludhatnék, még ő is fölgerjedd ily nagy veszedelem láttára. A szenátus színe előtt panaszkodott azon, mint vesznek oda a megvetés mélységébe az ősi erkölcsök. Az

idegen babonák terjedésén megrettenve, a szenátus az ő tanácsára újból elrendelte a haruspiciumokat. De nemcsak a vallás szertartásait, hanem vissza kellene idézni az emberek szívének is hajdani tisztaságát. Isteneiteket kéritek vissza, rómaiak! Az istenek igazi hajléka e világon az erényes emberek lelke. Támasszátok föl magatokban a letűnt erényeket, az egyszerűséget, a hűséget, a közjó szeretetét s az istenek nyomban visszatérnek leketekbe. Timagatos lesztek a templom és az oltár.

Igy szólván, elbúcsúzott barátaitól s gyaloghintójába ült, mely néhány perce már ott várta a mirtuszliget közelében, hogy a törvényszékre vigye.

A többiek fölálltak s lassu léptekkel haladtak mögötte, elhagyva a kertet, egy kettős oszlopcsarnok alatt, mely úgy épült, hogy a nap minden órájában nyújtott árnyékot, s mely a villa falai mellől elvezetett a bazilikáig, hol a prokonzul igazságot szolgáltatott.

Utközben Lucius Cassius azon kesergett Mélanak, mint merültek a régi erkölcsök feladásbe.

Marcus Lollius pedig, kezét Apollodorosz vállára téve, így beszélt:

— Úgy látom, hogy sem a mi kedves Galliónk, sem Mela, sőt Cassius sem mondotta meg,

mért is gyűlölik oly nagyon a zsidókat. Én azt hiszem, tudom az okát s neked, kedves Apollodorosz, el is árulom. A rómaiak, akik az isteneknek kedves ajándék gyanánt kis szalagokkal ékesített fehér emsét mutatnak be áldozatul, azért utálják a zsidókat, mert nem hajlandók disznóhúst enni. A végzet istennői a jámbor Aeneasnak nem hiába, hogy fehér vaddisznót küldtek jósló jelül. Ha az istenek Evander és Turnus vadon birodalmát nem borították volna be tölgyesekkel, Róma nem volna ma a világ ura. Latium makkján híztak föl a disznók, melyek húsa elég jó volt arra, hogy lecsillapítsa Remus nemes ivadékainak telhetetlen éhségét. Az itáliabelieket tehát, kiknek teste csupa vadkan és disznó, sérti ez a gőgös tartózkodása a zsidóknak, kik makacsul elutasítják, mint valami tisztátalan eledelt, a kövér kondákat, melyek a vén Cato szemében oly drágák voltak s melyek a világ urait táplálják.

Így értek el mind a négyen, könnyedén csevegve, s a kellemes árnyéknak örvendezve az oszlopcsarnok legvégére, honnan egyszerre csak megpillantották a fényben szikrázó Forumot.

A Forumon e kora reggeli órában zajos, tolongó tömeg hemzsegett. A tér közepén Minerva

éreszobra állott, talapzatán a múzsák voltak kivésve; jobbról és baról pedig bronzból egy Mercur és Apolló tünt szembe, cytherai Hermogenesz műve mindkettő. Zöld szakállú Neptunusz állott egy medencében. Az isten lába alatt egy delfin vizet lövelt szájából.

A Forumot minden oldalán hatalmas építmények szegélyezték, melyeknek magas oszlopai s boltozatai rávallottak a római építészetre. Azzal az oszlopcsarnokkal szemben, melyen át Mela s barátai jöttek, a Propyleák álltak, — fölöttük két aranyozott szekér díszlett, — s márványlépcsőzeten levittek a lechaeumi széles és egyenes útra. E hősi hatalmas kapuk két felén a szentélyek befestett oromzata magaslott, a Pantheon és az efezoszi Diána temploma. Augustus testvérének, Octaviának temploma uralkodott a Forumon a tengerre nézve.

A bazilikát ettől csak egy sötét kis utca választotta el. Két emelet árkádsor fölött emelkedett; ezeket pillérek támasztották meg, melyekhez kockatalpra nyugtatott dór féloszlopok illeszkedtek. Az egészen meglátszott a római stílus, mely a város valamennyi többi épületét is jellemezte. Az első Korinthusból csak egy vén templom hamvahodott omladékai maradtak fenn.

A bazilika alsó árkádjai nyitottak voltak

s boltul szolgáltak gyümölcsöt, főzeléket, olajat, sült halakat, madarat áruló kereskedőknek, aztán ékszerészeknek, könyvvárosoknak, borbélyoknak. Pénzváltók ültek ott arannyal, ezüsttel megrakott asztalkák mellett. És e boltok homályos mélyéből kiáltozás, röhögés, veszekedések lármája s csípős szag tódult kifelé. A márványfokokon, mindenütt, hol az árnyék kékes színbe öltötte a kőlapokat, tétlenek kockáztak s kis csontokkal játszottak, arrább pörös felek sétáltak föl s alá aggodalmas képpel, matrózok fontoskodva keresték az élvezeteket, melyekre pénzüket érdemes rászánni, s kíváncsiak a Rómából érkező híreket olvasgatták, melyeket hitvány görögök jegyeztek föl. A korinthusiak és a jövevények e tömege előtt szemtelenül tolazkodtak vak koldusok, kitépett hajú s kifestett ábrázatú fiúk, gyujtóárusok s nyomorék tengerészek, nyakukban hordozva hajótörésük képét. A bazilika tetejéről galambok szálltak csapatokban a szabadon maradt napfény sütötte nagyobb térségekre s eszegették a gabonaszemeket a forró kőlapok hasadékaiból.

Egy tizenkétéves leányka, haja barna és bársonyos, mint a zakynthoszi ibolya, földretette kis öccsét, ki még nem tudott járni, s mellé helyezte rántással teli csorba bögréjét, benne fakanállal, aztán így szólt:

— Egyél, Comatas, egyél és hallgass, mert jön a vörös ló és elvisz.

Azzal elfutott, kezében egy oboluszt szorongatva, a halkereskedő felé, kinek ráncos arca, mezítelen sáfrányszínű melle tengeri füvekkel berakott kosarak mögül emelkedett ki.

Közben egy galamb, a kis Comatas feje fölött röpködve, karmaival belegabalyodott a gyermek hajzatába. A csöppség pedig könnyekre fakadva hitta nénjét segítségül, a zokogástól elcsukló hangon sivalkodott:

— Joessa! Joessa!

De Joessa nem hallotta. A vén halásznak kosarában kutatgatott, a halak, kagylók, csigák között, hogy legyen mivel enyhítenie kenyere szárazságát. Nem finom, gyengehúsú halakat választott ki, mert ezek igen sok pénzbe kerülnek. Fölhajtott szoknyájában három marék tengeri sünt és túskehalat vitt el.

A kis Comatas pedig, tágra tátott szájjal, potyogó könnyeit lenyelve, egyre kiáltozott:

— Joessa! Joessa!

Vénusz madara nem követte Jupiter sasának példáját, nem ragadta a ragyogó egekbe a kis Comatast. Ott hagyta a földön, s elrepülve, rózsás kis karmaiban három aranyhajszálat vitt föl az összeborzolt hajzataból.

És a gyermek, könnyekben fénylő, portól

maszatos arccal, két kis öklében fakanalát szorongatva tovább is zokogott földült bögréje mellett.

Annaeus Mela, három barátja kíséretében, már fölment a bazilika lépcsőin. Nem törődve a roppant tömeg lármájával s nyüzsgésével, a világmindenség jövődő megújhdásáról tartott előadást Cassiusnak:

— Az istenek kijelölte napon e jelenvaló dolgok, melyeknek rendjét és szervezetét ma bámuljuk, mind összeomlanak. Csillag csillaghoz vágódik; egyetlen láng emészti meg az összes anyagokat, melyek a napot, a levegőt s a vizeket alkotják. És az emberi lelkek, az általános pusztulásban észrevétlenül elenyészve, visszaváltoznak első alapelemeikre. Egészen új világ . . .

E szókat kiejtve Annaeus Mela meglökött lábával egy alvó embert, ki ott feküdt elnyúlva az árnyékban. Valami aggastyán volt, aki valószínű művészettel rendezte el porlepte testén köpönyegének lyukait. Tarisznyája, sarúja és botja mellette hevert.

A prokonzul bátyja, ki mindig nyájas és jószívű volt a legalacsonyabb rendű emberekkel is, már éppen bocsánatot akart kérni, de az a fekvő ember nem hagyott erre neki időt.

— Jobban nézd meg máskor, hova rakod

a lábad, te barom, — kiáltott rá — és adj alamizsnát a filozófus Pozocharesznek!

— Koldustarisznyát és koldusbotot, azt látok, — felelt a római mosolyogva. — De nem látom a filozófust.

Amint azonban mégis egy pénzdarabot akart dobni Pozocharesznek, Apollodorosz megragadta kezét.

— Ne tedd, Annaeus. Nem filozófus ez itten, még csak nem is ember.

— De én az vagyok, — felelte Méla — ha pénzt adok neki s ő is ember, ha elfogadja a pénzt. Mert valamennyi állat közül ezt a két dolgot egyedül csak az ember teszi. És nem látod, hogy egy dénár árán megbizonyosodom, hogy többet érek, mint ő. A te mestered azt tanítja, hogy aki ad, különb annál, aki elfogad.

Pozocharesz elfogadta a pénzdarabot. Aztán piszkos, gyalázó szitkokat hányt Annaeus Melára s társaira, elkáromolta őket gőgöseknek, kéjelgőknek s odakívánta mindnyájukat a prostituáltak közé, kik ott kellették magukat körülöttük, csipőiket himbálva. Ezután szőrös testét köldökéig kitakarva, arcára húzta köpönyege rongyait s visszafeküdt egész hosszában a kövezetre.

— Nem vagytok kíváncsiak rá, — kér-

dezte Lollius társaitól, — mint adják elő a zsidók a praetoriumban perpatvaruk tárgyát.

Azt felelték neki, hogy semmi kedvük erre, s inkább az oszlopcsarnokban sétálgatnak megvárva a prokonzult, aki nyilván nemsokára kijön.

— Akkor hát én is azt teszem, amit ti, barátaim, — felelt Lollius. — Nem veszünk vele semmi érdekeset.

„Egyébként — tette hozzá, — a zsidók, kik Kenkhreaeből idejöttek a pörösködőkkel, nincsenek mindannyian a bazilikában. Ime, itt is van egy, fölismerhetitek, barátaim, görbe orráról s kétfelé letyegő szakálláról. Oly nyugtalanul sűrög-forog, mint a Pythia.

Lollius szemével s ujjával egy sovány, hitványul öltözött idegen felé mutatott, ki az oszlopcsarnokban odébb, csufolódó tömeg közepette teli tüdőből kiabált:

— Korinthusi férfiak, hiába bizakodtok bölcsességekben, mely nem más, mint bizony bolondság. Vakon követitek filozofusaitok parancsait, pedig ők a halált hirdetik néktek, nem az életet. Nem törődtök a természetnek törvényeivel s hogy megbünhődjetek, Isten rátok küldte a természet ellen való förtelmes vétkeket . . .

Egy matróz, ki a kíváncsiak tömegéhez

közeledett, fölismerte a beszélőt s vállát föl-rántva mormogta:

— Ez itt Stephanas, a kenkhreai zsidó, aki már megint valami különös hírt hoz a felhők világából, hova fölszállott, — ha ugyan el-hisszük neki.

Stephanas pedig csak oktatta a népet:

— A keresztény ember többé nem rabja sem a törvénynek, sem a bujaságnak. Kiszabadította a kárhozatból az irgalmas Isten, aki leküldötte hozzánk az ő egyetlen fiát, hogy felöltvén a bűnös testet, semmivé tegye a bűnt. De csak akkor leszen megváltástok, ha megtagadva a testet, lelketek szerint éltek!

„A zsidók megtartják a törvényt s azt hiszik, hogy cselekedeteik által üdvözülnek. Ámde a hit az, ami üdvözít, nem a cselekedetek. Mit ér az a körülmetélés, ha szívük körülmetéletlen marad!

„Korinthusi férfiak, higgyetek s akkor befogadtattok Ábrahám családjába!

A tömeg röhögött és csufolódott e homályos szavakon. De a zsidó öblös hangon tovább prófétált. Nagy haragot jósolt s hirdette a pusztító tűz eljöttét, mely megemészti az egész világot.

— S mind e szörnyüségek bekövetkeznek még az én életemben, — rikoltotta, — s látni

fogom mind a magam szemével. Eljött immár az óra, melyben föl kell serkennünk álmunkból. Az éjszaka elmúlt, közeleg a nappal. A szentek örvendezni fognak a mennyben, de akik nem hittek a megfeszített Jézusban, elkárhoznak.

Aztán a test föltámadását hirdette s fölkiáltott: Anastasis! Föltámadás! — miközben a jókedvű csöcselék egyre csúfolta.

Most egy hatalmas mellü ember, Milo, a pék, a korinthusi szenátus tagja, ki már néhány perce türelmetlenül hallgatta a zsidót, hozzálépett, megragadta karját s durván meg rázta:

— Hallgass már, nyomorult, — szólt rá, — hadd már abba ezt az üres szószátyárkodást. Mindez csak gyerekmese s együgyűség, mely csak arra jó, hogy elcsavarja az asszonynépség fejét. Hogy teheted azt, hogy pusztán csak álmaid hitelére, ennyi ostobaságot tálalsz ki élénk, megvetsz mindent, ami szép, s csak abban gyönyörködsz, ami ronda, pedig még hasznod sincs e gyűlölködésből. Hadd abba furcsa látomásaidat, lehetetlen terveidet, sötét jóslataidat, nehogy valamelyik isten a hollóknak vessen oda zsákmányául, mert átkozódtál e város s az egész birodalom ellen.

A polgárok megtapsolták Milo szavait.

— Jól beszélt! — kiáltozták. — Ezek a zsi-

riaiak csak egyet akarnak: gyöngítik hazánkat. Ellenségei Cézárnak!

Néhányan a gyümölcsárusok polcairól tőköt kaptak föl, mások osztrigahéjakat szedtek ki s megdobálták az apostolt, aki még mindig prófétált.

Az oszlopcsarnokról letaszítva, áthaladt a Forumon s a tömeg röhögése, szitkozódásai s ütései közepette, sárosan, mocskosan, véres sebekkel s félmeztelenül ordította:

— Megmondta az én Mesterem, mi vagyunk a világ söpredéke!

Örömben ujjongott.

Gyerekek futottak utána a Kenkhreaebe vivő úton s üvöltözték:

— Anastasis! Anastasis! Föltámadás! Föltámadás!

Pozocharesz nem aludt. Alighogy a prokonzul barátai eltávoztak, mindjárt felkönyökölt. Néhány lépésnyire tőle, egy lépcsőfokon ülve, a barna Joessa apró kutyafoagai közt egy tengeri sünn héját ropogtatta. A cinikus oda kiáltott hozzá s megcsillogtatta előtte az ezüst-pénzdarabot, melyet az imént kapott. Aztán rendbeszedvén rongyait, fölkel, lábára vette saruit, fölszedte botját, tarisznáját s ment le a lépcsőkön. Joessa hozzálépett, kivette kezéből a lyukas tarisznát, komoly képpel a maga

vállára akasztotta, mintha áldozati ajándéknak venné a fenséges Cyprisnek, aztán követte az öreget.

Apollodorosz látta őket, amint a kenhreai útra tértek, hogy elérjék a rabszolgatemetőt s a vesztőhelyet, melyet már messziről jeleztek a kereszték fölött röpködő hollócsapatok. A filozófus és a kis lány ismertek ott egy áfonyacserjét, mely mindig elhagyatott volt s nagyon alkalmas Eros játékaiba.

E látványra Apollodorosz megrántotta Mela tógájának egyik lebernységét:

— Nézd csak, — figyelmeztette. — Ez a dög alighogy megkapta az alamizsnát, már ott víz egy gyerekleányt, hogy henteregjen vele,

— Ez csak azt mutatja, — felelt Mela, — hogy olyan embernek adtam pénzt, akinél éppen nagyon jól elkelt.

A kis Comatas pedig, a forró kőlapon ülve, hüvelykujját szopogatva egy napfényben csillogó kavics láttára szívből nevetgélt.

— Egyébként — folytatta Mela — el kell ismerned, hogy az a mód, ahogyan Pozocharesz szeretkezik, csöppet sem méltatlan egy filozófushoz. Ez a kutya bizonyára bölcsebb, mint a mi bujálkodó ifjaink a Palatinuson, akik illatok, kacaj és könny közepette, sóvárgó vonaglással és veszett lázban szeretkeznek . . .

Mialatt beszélt, hirtelen rekedt láрма tört ki a pretóriumban, hogy csak úgy zúgott belé a füle a három rómainak és a görög bölcsnek.

— Polluxra! — kiáltott föl Lollius, — a pörösködők, akik fölött Galliánk ítélkezik, úgy ordítanak, mint a teherhordók s úgy érzem, hogy rőfögésükkel együtt az ajtókon át izzadság és hagymaszag is árad felénk!

— Való igaz, — felelt Apollodorosz Melanak. — S mégis, ha Pozocharesz filozófus volna s nem hitvány kutya, akkor nem áldozna az utcák Vénuszának, hanem kerülné az egész női nemet, s csakis egy fiatal fiuhoz vonzódnék, kinek külső szépségében csak a sokkal nemesebb s értékesebb belső szépség megnyilvánulását látná.

— A szerelem, — folytatta Mela, — aljas egy szenvedély. Keresztezi az elhatározásokat, ellankasztja a nemes jó szándékot s a legmagasztosabb gondolatokat is a legsilányabb gondokhoz rántja le. Okos elmében nem lakozhatik. Amint Euripidesz, a költő megmondotta . . .

Nem fejezhette be. Liktörök mögött, kik utat nyitottak a tömegben, jött a prokonzul a bazilikából s barátaihoz közeledett.

— Nem sokáig maradtam távol tőletek, — szólott. — Az ügy, melyben ítélkeznem kel-

lett volna, a lehető legkicsinyesebb s kész nevetség. Mikor beléptem a pretoriumba, már zsúfolásig megszállotta ama zsidók zagyva tömege, kik a kenkhreaei kikötő partján mocskos bődékban szőnyegeket, szöveteket és apró arany és ezüst ékességeket árulnak a tengerészeknek. Betöltötték a levegőt éles rikácsolással s förtelmes bakszagukkal. Alig tudtam kivenni beszédjök értelmét s meg kellett magam erőltetnem, míg annyit megértettem, hogy e zsidók egyike, kinek Sosthenesz a neve, s ki a zsinagóga fejének mondta magát, istenkáromlással vádolt egy másik zsidót, valami Paulus vagy Saulus nevű rettentő ronda, csámpás és gennyes-szemű embert, ki Tarsusba való, de egy idő óta Korinthusban a kárpitosmesterséget űzi s összeállt néhány, Rómából kikergetett zsidóval sátorvásznak s afféle ciliciai kecskeszőr-öltözetek készítésére. Mindnyájan egyszerre beszéltek és mily rossz görög nyelven. Mégis megértettem annyit, hogy ez a Sosthenesz bűnül róttá föl ennek a Paulusnak, hogy elment abba a házba, hol a korinthusi zsidók minden szombaton össze szoktak gyülekezni s ott felszólalt, hogy elcsábítsa hitsorsosait s rávegye őket arra, imádják istenüket törvényükkel ellenkező módon. Többet már nem is akartam hallani. Hanem elhallgattatván őket, ami nem egykönnyen si-

került, azt mondtam nekik, hogy ha valami elszenvedett igaztalanság vagy erőszak miatt panaszkodtak volna, türelmesen s a kellő figyelemmel végighallgattam volna őket; de mivelhogy ügyük nem más, mint egyesegyedül szavakon való veszekedés s véleményeltérés törvényük kifejezéseire nézve, az egész nem tartozik rám s ilyenfajta pörben és nem lehetek bíró. Aztán e szókkal bocsátottam el őket: Intézétek el perpatvaraitokat magatok, úgy ahogy tudjátok.

— És mit mondtak erre? — kérdezte Cassius. — Meghajoltak-e tisztességgel, ó Gallio, ily bölcs határozat előtt?

— A barmoknak sohase volt természetük, — felelt Gallio, — hogy javallják a bölcsességet. Ez a csöcselék határozatomat az elégedetlenség morájával fogadta, amellyel azonban, gondolhatjátok, csöppet sem törődtem. Ott hagytam őket nagy kiáltozásban s verekezésben a bírói szék előtt. Ha jól láttam, a vádló volt az, aki a legtöbb ütleget kapta. Ha liktoraim nem teremtenek köztük rendet, ott maradt volna a kövezeten. Ezek a kikötőbeli zsidók egészen tanulatlanok s mint a tudatlan emberek általában, nem tudván érvekkel támogatni az igazságot, melyben hisznek, csak rugásokkal s ökölcsapásokkal disputálhatnak.

„A Paulus nevű csipás torz kis zsidónak barátai, úgy látszik, különösen ügyesek az efajta hitvitázásban. Nagy Istenek! Mily dadalmasan kerekedtek felül a zsinagóga főemberén, mikor az ütéseknek valóságos jégesőjét zuhogtatták rá, lábuk alá szegték és sarkukkal gázoltak benne! Egyébként, nem kétkedem abban, hogy Sosthenes hívei, ha ők lettek volna az erősebbek, épp úgy helybenhagyták volna Paulust, amint Paulus hívei helybenhagyták Sosthenest.

Mela üdvözölte a prokonzult:

— Nagyon jól tetted, ó öcsém, hogy e nyomorult patvarkodókat ítélet nélkül kergetted el.

— Mást nem is tehettem volna, — felelt Gallio. — Hogyan ítéltem volna e Sosthenesz és e Paulus között, mikor egyik butább s együgyűbb a másiknál? . . . De ne higyjétek, barátaim, hogy azért illetem őket megvetéssel, mert gyöngék és szegények, mert Sosthenesz sóshaltól büzlik, Paulus pedig elkoptatta ujjait és eszét a szőnyegek és sátorvásznak szövésében. Nem! Philemon és Baucis is szegények voltak s mégis méltók a legnagyobb tiszteletre. Az istenek egy csöppet sem huzództak, hogy helyet foglaljanak egyszerű asztaluknál. A bölcsesség a rabszolgát fölibe emeli urának. De

mit beszélek? az erényes rabszolga különb az isteneknél is. Mert ha bölcsességben fölér velük, a nemes igyekezet szépségével még felül is mulja őket. E zsidók csak azért megvetendők, mert durvák s az istenség képéből semmi sem sugárzik ki belőlük.

E szavakra Marcus Lollius elmosolyodott:

— Az istenek, ez már igaz, — szólt — aligha látogatnának meg sziriaiakat, ott a kikötőkben a gyümölcsárúsok és prostituáltak közül.

— Még a barbároknak is — folytatta a prokonzul — van valami fogalmuk az istenekről. Nem is szólva az egyiptomiakról, akik a régi időkben jámbor, istenfélő emberek voltak, nincs nép a termékeny Ázsiában, aki ne tisztelné vagy Jupitert vagy Diánát, Vulcanust, Junót vagy Aeneas anyját. Különös nevekkal, furcsa formákkal ruházzák föl ez istenségeket s néha emberi áldozatokat mutatnak be nekik; mégis elismerik hatalmukat. Csak épp a zsidók azok, kik semmit sem akarnak tudni az istenek gondviseléséről. Nem tudom, vajjon ez a Paulus, kit a sziriaiak Saulusnak is mondanak, épp oly babonás-e, mint a többiek s épp oly megrögzött-e tévedéseiben; nem is tudom, mily homályos ideái vannak a halhatatlan istenekről, s őszintén szólva, nem is vagyok kíváncsi rá, hogy meg-

tudjam. Mit tanulhatnánk olyanoktól, akik semmit sem tudnak? Ez, kereken kimondva annyi volna, mintha tanulnók a tudatlanságot. Néhány zagyva megjegyzéséből, mit előttem vádlójának viszonzásul adott, olyas valamit értettem, hogy elszakad nemzete papjaitól, elutasítja a zsidók vallását s alighanem Orpheust imádja, de valami különös néven, melyre már nem emlékszem. Abból gondolom ezt, hogy nagy tisztelettel szól egy istenről vagy inkább hérosról, aki leszállt a poklokra s miután ott a holtak halavány árnyai között bolyongott, újból följött a világra. Lehet azonban az is, hogy a földalatti Merkurt illetve tiszteletével. De ennél már inkább azt hiszem, hogy Adonist imádja, mert, ha jól hallottam, a bibloszi asszonyok példájára egy isten kinszenvedését és halálát panasztolta.

„Az ilyen ifjúi istenek, kik meghalnak, és föltámadnak, tulontúl sokan vannak Ázsia földjén. A szíriai örömlányok többet közülök elhoztak Rómába s ezek a mennybéli ifjak sokkal jobban tetszenek a tisztességes asszonyoknak, mint amennyire illenék. Asszonyaink nem átallják, hogy titokban megüljék misztériumait. Juliám is, aki pedig oly okos s oly tartózkodó, többször megkérdezte tőlem, mit véljen felőlünk. „Ugyan micsoda Isten az, — feleltem

fölháborodva, — micsoda egy Isten, akinek a házas asszonyok alattomban adott hódolata kedvére van! Egy asszonynak soha ne legyenek más barátai, mint akik egyszersmind férjének is barátai. S a mi magunk istenei nem a mi legkitünőbb barátaink-e?“

— Ez a tarzuszi ember nem inkább azt a Typhont tiszteli-e — kérdezte Apollodorosz, a filozófus, — kit az egyiptombeliek Szethusznak neveznek? Azt mondják, hogy a zsidók egyik felekezete valami számárfejű Istent tisztel. Ez az isten nem lehet más, csak Typhon s azon nem is csodálkoznék, hogy a kenkhreai kelmeszövek titokban azzal a Halhatatlannal vannak állandó viszonyban, aki, mint kedves Marcusunk elbeszélte, mennyei vizeletet zúdított a mézeskalácsos asszonyra.

— Nem tudom, — felelt Gallio. — Az igaz, beszélnek, hogy többen a szíriaiak közül össze szoktak gyűlni, hogy egymás közt megüljék valami számárfejű Istennek a tiszteletét. S lehet, hogy Paulus is ezek közül való. De mit nekem e toprongyos zsidónak Adonisa vagy Merkurja vagy Orpheusza vagy Typhonja! Soha nem fog mások fölött uralkodni, mint a jövőendőmondó zsidóasszonyokon, uzsorásokon és mocskos kereskedőkön, kik a tengeri kikötőkben megkopasztják a hajósnépet. Legföljebb még néhány

rabszolgát fog meghódítani a nagy városok külső kerületeiben.

— Hahaha! — tört ki Marcus Lolliusból a nevetés — íme, a förtelmes Paulus, mint a rabszolgák vallásának megalapítója. Castorra! ez nagyszerű ujdonság volna! Ha a rabszolgák istene (Jupiter mentsen meg tőle) történetesen megostromolná az Olympust s elűzné onnan a Császárság Isteneit, már most mit tenne? Miképp gyakorolná hatalmát a hüledező világon? Kíváncsi volnék rá, őt munkában látni. Legelőbb is a szaturnáliákat meghosszabbítaná az egész évre. Megnyitná a tisztségeket a gladiátorok számára, a Subura-utca kínálkozó leányait betelepítené Vesta templomába s talán Sziria valamelyik nyomorúságos kis fészkrét teszi meg a világ fővárosának.

Lollius még sokáig folytatta volna az élcelődést, ha Gallio nem vág szavába.

— Ne reméld, Marcus, hogy valaha is meglátod e pompás ujdonságokat, — mondotta. — Igen nagy bolondságokra képesek az emberek, de azért egy kis zsidó sátorkészítő mégsem tudná őket a maga rossz görög beszédével s a sziriai Orpheusról szóló meséivel eláztatni. A rabszolgák istene csak zendüléseket s rabszolgaháborúkat tudna szítani, melyek hamarosan vérbe fulladnának s nemsokára ő maga is oda-

veszne imádóival együtt egy amfiteátrumban, vadállatok fogai közt, a római nép tapsai közepebbe.

„De hagyjuk már Paulust és Sostheneszt. Gondolkodásuk úgy sem segítene semmit ama kutatásainkban, melyekben elmélyedtünk, mielőtt oly kellemetlenül megzavartak bennünket. Azon voltunk, hogy megtudjuk, micsoda jövődőt tartogatnak az istenek számunkra, nem éppen tinektek, kedves barátaim, és nekem, (mert mi hajlandók vagyunk mindent elszenvetni, akármi lesz is), hanem a hazának és az emberi nemnek, melyet szeretünk s féltünk. Ám nem ez a kárpitcsináló, ez a gyulladt szemhéjú zsidó fogja nekünk megmondani, — bármint gondolkodják is erről Marcus, — ki lesz az az isten, aki Jupitert trónjától megfosztja.

Gallio itt megszakította beszédét, hogy elbocsássa a liktorokat, akik sorban, mozdulatlanul állottak előtte, vesszőkötegeikkel vállukon.

— Nincs szükségünk e vesszőkre és bárdokra, — szólt mosolyogva. A szó a mi egyetlen fegyverünk. Bárcsak valamikor az egész világ se ismerne más fegyvert, mint ezt! Ha nem vagytok fáradtak, menjünk barátaim, a Piréne-forrás felé. Feleuton látjuk majd azt a vén fűgefát, mely alatt, mint mondják, a megcsalt Medea kieszelte kegyetlen bosszúját. A korinthu-

siak tisztelik ezt a fát a féltékeny királyné emlékezetére s fogadalmi táblákat aggatnak reá: mert Medea mindig csak jót tett velük. A fák ágakat mélyesztett a földbe, melyek ott gyökereket eresztettek. Még most is sűrű lomb koronázza: árnyékába ülünk, s beszélgetve ott várjuk majd be a fürdés idejét.

A gyermekek, belefáradva Stephanasz kergetésébe, az útszélen csontjátékot játszottak. Az apostol nagy lépésekben haladt, de egyszerre csak a vesztőhely közelében egy csapat zsidóval találkozott szembe, kik Kenkhreaeből jöttek, hogy megtudják, mint ítelt a prokonzul a zsinagóga dolgában. Sosthenesz pártjához tartoztak. Nagyon dühösek voltak a tarzuszi zsidóra és társaira, kik föl akarják forgatni a törvényt. Most észrevéve ezt az embert, aki köpönyege újjával törölgette vértől elvakított szemét, úgy rémlett előttük, hogy ráismertek s egyikük meg is kérdezte tőle, megrántva szakállát, vajjon Stephanasz-e, Paulusnak társa.

Stephanasz büszkén felelt:

— Őt látjátok!

De ekkor már ott is fetrengett a földön, s lábak tiportak rajta. A zsidók köveket szedtek föl s ordítottak:

— Az istenkáromló! Kövezzük meg!

A két legdühösebb kidöntötte a rómaiak beásta mérföldjelző kődarabot s erőlködött, hogy feléje lódítsa. A kövek siket koppanással hullottak a hústalan csontokra, az apostol hörgött:

— Óh édességes sebek! Oh gyötrelmek gyönyörüsége! Kínok kéje! Látom Jézust!

Néhány lépésnyire innen, egy áfonyabokor alatt, csörgedező forrás mellett a vén Pozocharesz Joessa sima derekát szorongatta karjaiban. A lárma által zavartatva, fojtott hangon morogta bele a fiatal leány hajába:

— Pusztuljatok, aljas dögök és ne rontsátok el egy filozófus játékait.

Néhány perccel utóbb egy centurio, ki az elhagyatott úton éppen arramenőben volt, fölsegítette Stephanaszt, egy korty bort adott neki innia és valami rongyot, hogy sebeit bekötözhesse.

Ezenközben Gallio, Medea fája alatt ülve barátaival, így szólt:

— Ha ismerni akarjátok az emberek és istenek urának utódját, elmélkedjete a költő szavain:

Jupiter neje fiat szül, ki atyjánál
is hatalmasabb leszen.

„E szavak nem a fenséges Junót jelentik, hanem a leghíresebbjét ama halandó nőknek,

kikkel az Olimpuzsi, aki oly sokszor váltogatta alakját s szerelmeit, egyesült. Bizton remélem, hogy a mindenség kormányzása Herkules kezébe fog kerülni. Ez a vélemény már régóta meggyökeresedett elmémben s érveit nemcsak a költőkből, de a filozófusokból s tudósokból is merítettem. Én már, hogy úgy mondjam, eleve üdvözöltem Alkméné fiának trónralépését *Herkules Oetán* című tragédiám befejezésében, mely e sorokkal végződik:

— Ó te szörnyetegek nagy leigázója, világ békeszerzője, légy hozzánk kegyelmes. Tekints a földre, s ha valamelyik szörny új alakban rettegteti az embereket, öld meg őt villámmal. Jobban fogod hajítani a dörgő mennykövet, mint atyád.

„Én bizalommal várom Herkules közelgő uralmát. Földi életében fenkölt gondolatokra hajló s türelmes lélek bizonyosságát adta. Legyűrte a szörnyetegeket. Ha majd az ő karjában villog a mennykő, nem fogja tűrni, hogy egy új Caius büntetlenül zsarnokoskodjon a császárságon. Az erény, az ősi egyszerűség, a bátorság, büntelenség és béke kerül vele uralomra. Ez az én jóslatom!

És Gallio fölállt és e szavakkal búcsúzott el barátaitól:

— Éljetek boldogul és szeressetek engem.

III.

Mire Nicole Langelier befejezte az olvasást, a madarak, melyeknek jöttét Giacomo Boni előre jelezte, barátságos kiáltásaikkal már betöltötték az elhagyatott Forumot.

Az ég a római romokra ráborította az est hamvas fátyolát; a Szent Út mentén a fiatal bábérfák a tiszta levegőégbe nyújtották ágaikat, melyek feketék voltak, mint az antik bronzmívek; a Palatinus lejtői azurba öltöztek.

— Langelier, ezt a históriát ön nem maga találta ki, — szólt Goubin úr, kit nem egykönnyen lehetett rászedni. Ez a pör, melyet Sosthenes Szent Pál ellen Gallionak, Achája prokonzulának törvényszékénél indított, el van mondva az *Apostolok cselekedeteiben*.

Nicole Langelier ellenkezés nélkül ráhagyta.

— Benne van; — mondotta — a XVIII. fejezetben a 12. verstől a 17.-ig terjed, s mindjárt fel is olvashatom, mert kéziratom egyik lapjára leírtam.

Azzal olvasni kezdett:

12. Mikor pedig Akhája tartományának Tisztartója volna Gallio, támadának a Zsidók egyenlő akaratból Pálra és vivék őtet a törvényszék eleibe.

13. Mondván: Ez a törvény ellen való isteni tiszteltekre tanítja az embereket.

14. Pál pedig mikor szinte szólani akarna, mondá Galliós a Zsidóknak: Ha valami bosszútételről vagy valami gonoszságról volna a panasza, Zsidók, az igazság szerint meghallgatnák.

15. Ha pedig a kérdés vagyon valami beszédről, nevekről vagy a ti törvénytekről, ti lássátok meg; mert én az olyan dologban bírós nem akarok lenni.

16. És elűzé őket a törvényszék elől.

17. A görögök pedig mindnyájan Sosthenest, a zsinagógának Fejedelmét megragadván, verik vala a törvényszék előtt; de Gallio azzal semmit nem gondol vala.

„Semmi sincs, amit magam találtam ki, — folytatta az olvasás után Langelier. Annaeus Melárról s testvéréről, Gallióról alig tudunk valamit. De annyi bizonyos, hogy korukban a legokosabb emberek közé számították őket. Mikor Achajat, mely Augustus alatt szenátori, Tiberius idejében császári provincia volt, Claudius újból

a szenátus alá rendelte, Gallio lett a prokonzulává. Kétségtelen, hogy Szeneka bátyja tekintélyének köszönhette ezt a tisztséget; de talán annak is, hogy oly jól ismerte a görög irodalmat s mert kedves volt az athéni professzorok szemében, kiknek éles eszét a rómaiak annyira csodálták. Nagyon művelt volt. Könyvet írt a természet kérdéseiről s valószínű, hogy tragédiákat is szerzett. E művek mind elvesztek, ha ugyan nincsen egy és más tőle való a tragikus áradozások ama gyűjteményében, melyet, elegendő ok nélkül, mindenestül bátyjának, a filozófusnak tulajdonítanak. Úgy vettem, hogy stoikus volt, mint nagynevű bátyja. Ez a lehető legvalószínűbb. De ha szájába adtam is erényes és céltudó kijelentéseket, ügyeltem arra, hogy ne egy határozott elméletet erőltessenek rá. A rómaiak akkoriban összeelegyítették Zénó és Epikurosz eszméit. Ezzel a válogató bölcselettel láttam el Galliot s így aligha követtem el hibát. Szeretetre méltó embernek rajzoltam. Bizonyos is, hogy az volt. Szeneka azt mondta róla, hogy nincsen senki, aki őt ne melegen szeretné. Jó lelke mindenkit befogadott. Keresve-kereste a tisztségeket.

„Testvére, Annaeus Mela ellenben menekült előlük. Két tanunk van erre: a filozófus Szeneka és Tacitus. Mikor a három Szeneka anyja.

Helvia, férjét elvesztette, leghíresebb fia egy kis bölceleti értekezést írt számára. E munkában egy helyütt felszólítja anyját, gondoljon arra, hogy van, ami az élethez láncolja, két oly gyermeke, mint Gallio és Mela, kik jellemben különbözök ugyan, de egyaránt méltók szeretétére.

„— Tekints fivéreimre! — ilyenformán szól anyjához. — Amíg ők élnek, vádolhatod-e a sort? Egyik is, másik is a maga sajátos erényeivel enyhíteni fogja bánataidat. Gallio nagy tiszt-ségekre tett szert, mert tehetséges. Mela megvetette a tiszt-ségeket, mert bölcs. Örvendj az egyik tekintélyének, a másik békés nyugalmanak, mindkettő szeretetének. Ismerem testvéreimnek legbelső érzéseit. Gallio azért hajszoja a méltóságokat, hogy téged díszítsen velük. Mela azért él oly nyugodt és békés életet, hogy csakis néked szentelje magát.“

„Tacitus még gyermek volt Nero uralkodása idején, s maga nem ismerhette a Szenekákat. Csak összegyűjtötte azokat a kósza híreket, melyek az ő korában szállongtak felőlük. Azt mondja, hogy, ha Mela huzódozott is a tiszt-ségektől, ezt finom s mesterkedő nagyravágyásában tette: egyszerü római lovagként is tekintélyben fel akart érni a konzulságviselt férfiakkal. Maga igazgatta betikai nagy uradalmait, azután Rómába jött s kinevezte magát Nero javainak

intézőjévé. Ebben annak bizonyosságát látták, hogy nagyon járatos lehet üzleti ügyekben, sőt meg is gyanúsították, hogy nem oly önzetlen, amilyennek látszani szeretne. Ez lehetséges is. A Szenekák, kik hangosan hirdették a gazdagság megvetését, roppant vagyon urai voltak s nem könnyű hinnünk Nero nevelőjének, mikor lakása s kertje pompája közepette vallja, hogy hű maradt szeretett szegénységéhez. De azért Helvia fiai nem voltak közönséges lelkek. Mela felesége Atilla; fiuk, Lucanus, a költő. Úgy látszik, hogy Lucanus tehetsége nagy fényt árasztott az apa nevére is. Akkortájt nagy volt a tudományok tisztelete s az ékesszólást és a költészetet mindennél többre becsülték.

„Szeneka, Mela, Lucanus és Gallio a Piso-féle összeesküvésben vesztek oda. A filozófus Szeneka ekkor már öreg ember volt. Tacitus, ki maga ugyan nem volt tanúja, leírja halálát. Tőle tudjuk, hogy Nero nevelője fürdés közben fölvágta ereit s ifjú felesége, Paulina ugyanily halállal vele akart halni. Nero parancsára azonban Paulina nyitott csuklóit bekötözték. Életben is maradt, örök halálos sápadtsággal arcán. Tacitus azt mondja, hogy az ifjú Lucanus, miután kínpadra vonták, elárulta anyját. Ha ez a galádság bizonyos volna, akkor is a kínzások kegyetlenségét kellene miatta vádolnunk. De

van rá okunk, hogy ne is higyjünk benne. Lucanus, ha a fájdalom kicsikarta is belőle néhány összeesküvőnek a nevét, Atilla nevét nem ejthette ki, mert Atillát egyáltalán nem háborgatták, pedig akkor minden besugásnak is vakon hittek.

„Lucanus halála után Mela túlnagy sietséggel s túlsok gonddal vette át fia örökségét. Az ifjú költőnek egyik barátja, ki nyilván az örökségre áhítozott, vádlójává lett Melának. Ráfogták, hogy be volt avatva az összeesküvés titkába s bizonyságul Lucanus írásával egy levelet hamisítottak. Nero, miután ezt elolvasta, megparancsolta, hogy vigyék el Melának. Erre bátyjának s Nero oly sok áldozatának példájára, Mela felvágta ereit, előbb azonban nagy összeg pénzt hagyott a császár szabadosaira, hogy vagyona többi részét a boldogtalan Atillának biztosíthassa. Gallio nem élte túl két testvérét; megölte magát.

„Igy, ily tragikus halállal vesztek el ezek a szeretetreméltó s művelt emberek. Kettejüket szólaltattam meg Korinthusban, Galliot és Melát. Mela sokat utazgatott. Éppen abban az időben, mikor Gallio Achaja prokonzula volt, Mela fia, Lucanus megfordult Athénben, pedig ekkor még csak gyermek. Elég valószínű tehát, hogy ekkor Mela Korinthusban fivérével találkozha-

tott. Úgy vettem, hogy két előkelő származású római ifjú és az Areopagosznak egy filozófusa is ott volt a prokonzul kíséretében. Ehhez nem kellett valami nagy merészség, mert amaz ügyvivők, felügyelők, propraetorok s prokonzulok mellett, kiket a császár s a szenátus a tartományok kormányzásával megbízott, mindig voltak nagy családokból való ifjak, kik az ő példájukon okulva, tanulmányozták a közigazgatást, valamint éleseszű emberek, mint az én Apollodoroszom, legtöbbnyire a szabadosok sorából, akik titkári teendőket végeztek. Végül pedig, úgy képzeltem el, hogy amikor Szent Pált a római törvényszék elé idézték, a prokonzul és barátai éppen könnyedén beszélgettek, művészetről, bölcsesetről, vallásról, politikáról, mindenféléről, s hogy változatos elmélkedéseikben minduntalan fölbukkant a jövőndő gondolata. Megeshetett, hogy ezen a napon is, csak úgy mint máskor, megint azon voltak, hogy Rómának s a világnak eljövendő sorsát kifürkésszék. Galliot és Melát a kor legmélyebb s legszabadabban szárnyaló elméi között tisztelték. Az ilyen szabású elméknek állandó készsége, hogy a jelenben és a múltban azt kutassák, milyen lesz a jövőndő. Ismerőseim közül a legbölcsőbb s legtapasztaltabb emberekben, Renanban s Berthelotban határozott hajlandóságot láttam arra, hogy beszélgetés közben

minduntalan észszerű utópiákat s tudományos jóslásokat kockáztassanak meg.

— Így tehát — mondotta Josephin Leclerc — itt van előttünk a kornak egyik legtanultabb embere, ki járatos a bölcselő elmélkedésekben, a közügyek gyakorlatában kicsiszolódott, kinek elméje oly szabad s oly nagy, hogy római elme különb már alig lehet, ime Gallio, Szeneka testvére, századának dísze s csillaga. A jövőndő nyugtalanítja, erőlködik, hogy megismerje a világ mozgató erejét, a birodalom s az istenek sorát fürkészi. S ebben a pillanatban, páratlan szerencsel szent Pállal találkozik, a jövő, melyet keresve-keres, útjába esik, s ő nem ismeri fel. Ő hogy valamely váratlan kinyilatkoztatás vaksággal veri meg még a legfényesebb elméket, a legélesebb ész is.

— Ne felejtsek el, kedves barátaim, — felelte Nicole Langelier, — hogy Gallio nem egykönnyen beszélgethetett el szent Pállal. El se lehet képzelni, ahogyan eszméiket egymással közölhatték volna. Szent Pál alig tudta mondani-valóit kifejezni s még azok közt is, akik nagyjából úgy éltek s gondolkoztak, mint ő, csak nagynehezen értette meg magát. Sohasem beszélt művelt emberrel. Sohasem próbálta, hogy egy gondolatát följejtse vagy valaki másnak gondolatait nyomon kövesse. A görög tudomány-

ról sejtelve sem volt. Gallio ellenben, aki megszokta, hogy mindig tanult emberekkel beszélgesen, folyton-folyvást csiszolta elméjét. Nem ismerte a rabbik bölcs mondásait. Ugyan mit mondhatott volna egymásnak ez a két ember?

„Nem azt mondom, hogy zsidó ember egyáltalában nem beszélgethetett rómaival. A Herodesek beszédjárása olyan volt, hogy Tiberiusnak s Caligulának is tetszett. Flavius Josephus és Berenice királynő társalgása jól esett Titusnak is, Jeruzsálem elpusztítójának. Tudott dolgot, hogy az antiszemiták környezetében díszgyanánt mindig voltak zsidók. Ezek a mesumék. Pál ellenben nabi volt. Ez a tüzes és büszke szíriai, ki megvetett minden jót, ami kívánatos az ember szemében, s a szegénységgel áhítozta, kinek gyönyörűsége csak a szenvedésben tellett és sóvárogta a megaláztatást és gyálázatot, mit tudott ez mást, mint hogy lángoló bús látomásait hirdette, az élet s a szépség gyűlöletét, tehetetlen haragját, őrvjögő istenimádatát. Ezen kívül egyéb mondanivalója nem volt. Én valóban csak egyetlen egy témát tudok, melyről, ha beszélnek, szent Pál meg tudta volna magát értetni Achaja prokonzulával. Nérróra gondolok.

„Szent Pál ekkor még bizonyára alig halott valamit Agrippina ifjú fiáról, de ha meg-

tudja, hogy Nerót jelölték ki a birodalom kormányzására, nyomban Nero hivévé lett volna. Az is lett utóbb. S az maradt, még amiután Nero Britannicust méreggel elemésztette. Nem mintha a testvérgyilkosságot is helyeselni tudta volna, hanem mert határtalan tiszteletet érzett minden kormány iránt. „Minden lélek legyen a felső hatalmasságoknak engedelmes, — írta egyházának. Mert a fejedelmek a gonoszoknak vannak rettegésükre, nem a jócselekedőknek. Nem akarsz félni a hatalmasságtól? Cselekedjél jót s dicséreted leszen tőle.“ Gallio az efféle bölcs elveket talán kissé egyszerűeknek érezte volna, kissé laposaknak; mégsem rosszalhatta volna őket mindenestől. Csakhogy ha van kérdés, melynek fejtegetése egy hitvány zsidó sátorcsinálóval való beszélgetésében Gallionak még csak eszébe sem juthatott, a népek kormányzása s a császár hatalma bizonyára ilyen kérdés. Megint csak azt mondom, ugyan miről beszélhetett volna ez a két ember egymással?

„Ha ma Afrikában valamelyik európai tisztviselő, mondjuk, az angol király ő felségének szudáni főkormányzója vagy, teszem, a mi alzsiri kormányzónk, egy fakirral találkozik vagy egy marabuval, beszélgetésük csak egészen szűk körben foroghat. Egy prokonzul szemében szent Pál sem volt több, mint ami egy marabu

a mi alzsiri kormányzónk szemében. Gallio és szent Pál beszélgetése, úgy képzem, nem lehetett volna másmilyen, mint Desaix tábornok s a dervis beszélgetése. A piramisoknál vívott ütközet után Desaix tábornok ezerkétszáz lovas élén Murad bey mamelukjait üldözte felső Egyiptomban. Dzsirdzsében tartózkodván, hallotta, hogy a város közelében lakik egy vén dervis, kit az arabok nagy tudósnak és szentnek tisztelnek. Desaix szívesen bölcsekedett s minden emberi dolog érdekelte. Kíváncsi volt erre az emberre, kit övéi oly nagyra becsülnek, a főhadiszállásra hívatta, tisztelettel fogadta s tolmács segítségével beszélgetni kezdett vele:

— Jó öreg, tudd meg, a franciák azért jöttek, hogy igazságot és szabadságot hozzanak Egyiptomba.

— Tudtam, hogy el fognak jönni, — felelte a dervis.

— Miből tudtad meg?

— A nap elsötétedéséből.

— Ugyan hogy értesíthetett téged a napfogyatkozás seregünk mozdulatairól?

— A napfogyatkozásokat Gábor arkangyal idézi elő, odaállván a nap elébe, hogy a hívőknek hírül adja, mi baj fenyegeti őket.

— Jó öreg, te nem tudod a napfogyatkozások igazi okát; majd én megmagyarázom.

Azzal kis ceruzát vett elő, papírdarabkát, s különböző figurákat kezdett rajzolni.

— A, ez a nap, B, a hold, C itt a föld . . .

A bizonyítás végeztével így szólt:

— Látod, ez a napfogyatkozások elmélete.

A dervis néhány szót mormolt maga elé.

— Mit mond? — kérdezte a tábornok a tolmáctól.

— Azt mondja, tábornok úr, hogy Gábor arkangyal idézi elő a napfogyatkozást, odaállván a nap elébe.

— De hisz ez egy fanatikus ember! — tört ki Desaix.

És elkergette a dervist, nagyokat rugva hátuljába.

Úgy gondolom, hogy szent Pál és Gallio beszélgetésének is hasonló vége lett volna, mint a dervis és Desaix tábornok párbeszédének.

— De nem szabad elfelejteni, — ellenkezett Josephin Lèclerc, — hogy szent Pál apostol és a dervis közt mégis csak megvan az a különbség, hogy a dervis nem tudta a maga hitét egész Európára rátukmálni. És azt is megengedi, ugyebár, hogy az angol király ő felségének tiszteletreméltó szudáni kormányzója bizonyára nem találkozott még azzal a marabuvall, akiről London legnagyobb templomát fog-

ják elnevezni; továbbá megengedi, hogy Alzsé-riában a mi polgári kormányzónk nem állott szemben egy oly vallás alapítójával, melyet valaha hinni és vallani fog a franciák többsége. Ezek a tisztviselők nem látták maguk előtt a jövődőt, emberi formát öltve. Achaja prokonzula ellenben látta.

— Mindegy, — felelte Langelier. — Azért mégsem volt kevésbé lehetetlen, hogy Gallio szent Pállal hosszasabban beszélgesen valamely nagy erkölcsi vagy filozófiai kérdésről. Tudom ugyan, s bizonyára önök is tudják, hogy a kereszténység ötödik századában azt hitték, hogy Szeneka Rómában ismerte Szent Pált s csodálta az apostol tanításait. Ez a mendemonda valóban nem terjedhetett el más korban, mint amikor az emberi elme, oly kevésvel Tacitusz és Trajánusz kora után oly százalmasan elborult. Hogy elhitessék, a hamisítók, kik akkoriban csak úgy hemzsegték a keresztények között, valami levelezést gyártottak, melyet szent Jeromos és szent Ágoston is nagy tisztelettel emlegetnek. Ha e levelek valóban ugyanazok voltak, melyek szent Pál és Szeneka nevével mireánk maradtak, akkor bizony a szent atyák nem olvasták el ezeket avagy nagyon gyöngye volt az ítélőtehetségük. Olyan keresztény embernek hitvány műve ez a levelezés, aki sehogy

se ismerte Nero korát, Szeneka stilusának utánzására pedig teljességgel képtelen volt. Mondanom sem kell, hogy a középkor nagy doktorai mindnyájan szilárdan hittek e tudósítások igazságában s a levelek valódiságában. Ellenben a renaissance korabeli humanisták játszva kimutatták e tákolmányok valószínűtlenségét s hamis voltát. Semmit sem jelent, hogy Joseph de Maistre alkalmilag ezt az ócskaságot is elfogadta annyi mással együtt. Ma már semmibe se veszik, s csak fellengős és ügyeskedő fróknak a nagyközönség számára írt csinos regényeiben fordul még elő, hogy az első egyház korabeli apostolok szorgalmasan társalognak a császári Róma bölcselőivel s gavalléraival s az elragadtatott Petroniusnak előadják a kereszténység legfrissebb szépségeit. Az a párbeszéd, melyet az imént fölolvastam, nem oly tetszetős, de több benne az igazság.

— Ezt nem tagadom, — felelte Josephin Leclerce, — sőt azt hiszem, hogy e párbeszéd személyei úgy gondolkoznak s úgy beszélnek, amint a valóságban gondolkozhattak s beszélhettek, s minden egyes eszméjük korukban gyökerezik. Úgy vélem, éppen ez az érdeme e munkának s ez az, amiért úgy bírálom, mintha valamely történelmi szöveggel volna dolgom.

— Csak tessék, — szólott Langelier. —

Semmi olyat nem mondok benne, amit nem tudnék igazolni.

— Nagyön helyes, — folytatta Josephin Leclerce; — az imént tehát egy görög filozófust s több művelt római hallottunk, amint közös erővel fürkészik hazájuknak, az emberiségnek, a földnek jövő sorsát, s azon tépelődnek, hogy Jupiter utódjának nevét megállapítsák. Mélyen belemerülnek az aggodalmas kutatásba, s ekkor az új isten apostola megjelenik előttük, ők pedig rá se hederítenek. Már most én azt mondom, hogy éleslátásuk rendkívüli fogyatékoságának adták ezzel bizonyosságát s a maguk hibájából páratlan alkalmat szalasztottak el, hogy felvilágosítást nyerjenek arról, aminek megismerésére oly hevesen vágyakoztak.

— Ön tehát, kedves barátom, bizonyosra veszi, — felelte Nicole Langelier, — hogy Gallio, ha ügyesen lát hozzá, szent Páltól megtudhatta volna a jövő titkát. Az igaz, hogy talán ez a gondolat ötlik legelőbb eszünkbe, és hogy sokan emellett maradtak is. Renan, aki Gallio és szent Pál különös találkozását az *Apostolok cselekedetei* alapján elmondja, szintén afelé hajlik, hogy a megvetést, mellyel a prokonzul a széke előtt megjelenő tarzusi zsidót illetve, korlátolt és felszínes elme bizonyosságának lássa. A rómaiak helytelen bölcséletén siránkozik.

„Mily kevés előrelátás van olykor még a legokosabb emberekben is! — kiált fel. Utóbb ki-
tűnt, hogy e hitvány szektáriusok perpatvara
volt a század legnagyobb eseménye.“ Renan,
úgy látszik, azt hiszi, hogy Achaja prokonzulá-
nak csak meg kellett volna hallgatnia ezt a
sátorcsinálót, s akkor nyomban tájékozódik a
világ készülő szellemi forradalmáról s meg-
pillantja a jövő emberiség titkát. Úgy hir-
telenében kétségkívül mindenki erre gondol.
De azért, mielőtt döntenénk, nézzünk csak oda
közelebből; lássuk csak, mire számított az
egyik, mire a másik s azután állapítsuk meg,
hogy a kettő közül végre is melyik volt a jobbik
próféta.

„Először is, Gallio azt hitte, hogy az ifjú
Neroból majd filozófus császár válik, a stoiku-
sok elveivel fog kormányozni s gyönyörűségére
lesz az emberi nemnek. Csalódott s tévedésének
okai nagyon is világosak. Bátyja, Szeneka, ne-
velője volt Agrippina fiának; unokaöccse, a kis
Lucanus, bizalmas jóbarátságban volt az ifjú
herceggel. Családi érdek s az önérdek is a pro-
konzul sorsát Neró jósorsához fűzte. Hitte, hogy
Nero kitűnő császárrá lesz, mert kívánta. A té-
vedések inkább a jellem valamely gyöngeségé-
ben gyökereznek, semmint az elme gyarláságá-
ban. Továbbá, Nero akkor még, mint ifjú, csupa

gyengédség volt; s uralkodásának első esztendei sem hazudtolták meg a filozófusok jóreménységét. Másodszor: Gallio azt hitte, hogy a parthusok megzabolázása után béke honol majd az egész világon. Csalódott, mert nem ismerte a föld igazi méreteit. Rosszul hitte, hogy az *orbis romanus* kiterjed az egész földkerekségére, hogy az emberlakta világ ott végződik amaz izzó vagy jeges partoknál, ama folyamoknál, hegyeknél, sivatagoknál, ameddig a római sasok eljutottak, rosszul tudta, hogy a germánok és a parthusok már a világ határain laknak. Ezt a tévedést, melyet valamennyi római vallott, tengernyi könnyel, vérrel fizette meg a birodalom. Harmadszor: Gallio az orákulumok szavára szilárdul hitt Róma örökkévalóságában. Csalódott, ha jóslatát szűkebb, betű szerint való értelemben vesszük. Ám nem csalódott, ha meggondoljuk, hogy ez a Róma, Caesar és Trajánus Rómája ránk hagyta szokásait és törvényeit s a mai civilizáció a rómaiból származik. Itt, ezen a fenséges téren, ahol vagyunk, a Rostrák szószékének magasságából s bent a Kuriában döntöttek el valaha a világ sorsát, itt alkották meg azt a formát, melyet a népek mindmáig megtartottak. Tudományunk a görög tudományon épült, melyet számunkra Róma közvetített. Az antik gondolkodás föltámadása a XV.

század folyamán Itáliában, a XVI. században franciáknál s németeknél, ez adta vissza Európát a tudománynak és értelemnek. Achaja prokonzula nem tévedett. Róma nem halt meg, mert él még mibennünk. Negyediknek Gallio filozófiai eszméit vegyük szemügyre. Kétségtelen, hogy fizikája nem valami jó volt s a terhasznosságáért s leginkább erkölcsi kérdésekkel foglalkozott. Olyan beszédekert adtam szájába, hogy le se kicsinyeltem, de nem is kedmeszet jelenségeit nem magyarázta mindig a kellő szabatosssággal. A metafizikát római módra művelte, vagyis minden finomság nélkül. Valójában nem is becsülte a bölcséletet, csak épp a veztem néki. Komolynak s mérsékeltnak tüntetem fel, Cicero elég jó tanítványának. Hallották, mint egyeztette össze a legszegényesebb érvekkel a stoikusok elméletét a nemzeti vallással. Érezzük, hogy mialatt az istenek mivoltáról töprenkedik, gondja van rá, hogy derék polgár s tisztességes hivatalnok maradjon. De mégis csak gondolkodik, okoskodik. Az a kép, melyet a világot mozgató erőkről megalkot, lényegében észszerű és tudományos, s ennyiben egyforma azzal, melyet mi magunk alkotunk magunknak. Nem okoskodik oly jól, mint barátja, a görög Apollodorosz. De nem okoskodik rosszabbul, mint a mi egyetemünk professzorai,

kik a független bölcséletet s a keresztény spiritualizmust tanítják. Szellemének szabadsága, belátásának ereje folytán, mintha csak kortársunk volna, gondolkodása szinte önként terelődik abba az irányba, melyben most halad az emberi szellem. Ne mondjuk tehát, hogy az emberiség értelmi jövőjét is félreismerte.

„Ami szent Pált illeti, ő a jövődőt hirdette, annyi bizonyos. Mindazáltal, ő arra számított, hogy az önnön szemével fogja látni a világ végét, amint minden létező dolog a lángok martaléka lesz. Ezt a nagy világégést, melyet Gallio és a stoikusok oly távoli jövőben láttak, hogy egész nyugodtan hirdették a birodalom örökkévalóságát, — Pál egészen közelvalónak hitte s készült is a nagy napra. Csalódott s ez az egy tévedése, ugyebár, durvább, mint Gallionak s barátainak valamennyi tévedése együttesen. S még súlyosbítja a hibát, hogy Pál ezt a rendkívüli hitét semmiféle megfigyeléssel, semmiféle okoskodással nem támasztotta meg. Tudatlan volt a tudományban s megvetette. A csodatevés s a nyelvzagyválás legalacsonyabb fogásaira adta rá magát, semmiféle műveltsége nem volt.

„Valóban, akár a jövőt, akár a jelent, akár a múltat nézzük, a prokonzul mitse tanulhatott az apostoltól, semmit, csak egy nevet. Meg-

tudta volna, hogy Pál Krisztus vallásán van, de a kereszténység jövőjéről semmivel se tudott volna többet, hiszen nem tellett bele sok év, hogy a kereszténység már lerázta a szent Pál-féle eszméket s az első apostoli férfiak gondolatait. Így tehát, ha nem elégszünk meg liturgiai szövegekkel, melyek eredeti értelmükből már kivetkeződtek, s nem vesszük készpénznek a teologusok felszínes, pusztán szókat néző csinálmányait, akkor észrevesszük, hogy szent Pál a jövőt nem látta oly jól, mint Gallio, s meg kell adnunk, hogy az apostol, ha ma visszatérne Rómába, ott sokkal jobban elképedne, mint a prokonzul.

„Szent Pál bizony, a mai Rómában, Marcus Aurelius oszlopán nem ismerne magára, valamint Trajanus oszlopán sem ismerné meg vén ellenségét, Kajfást. Szent Péter dómja, a Vatikán stanzái, a templomok ragyogása s a pápai pompa, pislogó szemeit de elkápráztatná. Londonban, Párisban, Genfben hasztalan keresne tanítványokat. Nem értené meg sem a katolikusokat, sem a reformátusokat, kik versenyezve idézgetik valódi vagy rátukmált leveleit. A dogmákból kiszabadult elméket sem értené meg jobban, hisz ezek éppen azzal a két erővel támasztják meg nézeteiket, melyet ő megvetett s a leghevesebben gyűlölt: tudománnyal és

érveléssel. Látván, hogy az ember fia nem jött el, megszaggatná ruháit s fejére hamut hintene.

Hyppolyte Dufresne szavába vágott:

— Annyi bizonyos, — mondta, — hogy Párisban vagy Rómában szent Pál úgy érezné magát, mint bagoly a napon. A művelt európaiakkal épp oly kevésbé tudna érintkezni, mint a sivatag beduinja. Egy püspöknél sehogy se találná a helyét s ott rá se ismernének. Ha egy svájci plébánosnál szállana meg, kit az ő írásai táplálnak, az ugyancsak hűledezne bárdolatlan nyers kereszténységének hallatára. Ez igaz. De tessék csak arra gondolni, hogy ez a Pál semita volt, tehát különös és érthetetlen a latin elmének, a germánok és szászok szellemének, idegen éppen ama fajoknak, melyekből teológusai származnak, kik sok félreértést, visszás értelmet és értelmetlenséget összegyömöszölve, végre is adtak valamelyes értelmet hamisított leveleinek. Ön oly világba plántálja őt, mely soha nem volt az övé, és soha nem is lehet az övé s ez az elképzelés egy csapásra az össze nem vágó képek egész légióját vetíti elénk. Ott látjuk például ezt a csavargó kárpitost egy bíboros díszhintájában s aztán persze jót mulatunk a furcsa látványon, melyet két ennyire ellentétes jellemű ember tár elénk. Ha már föl-támasztja szent Pált, legyen annyi jóízlése, hogy

viSSzahelyezi őt fajába, országába, a kelet sémitái közé, kik húsz évszázad alatt is alig változtak s akiknek számára a biblia és a talmud magában foglal minden emberi tudást. Tessék őt a damaszkuszi vagy jeruzsálemi zsidók közé plántálni. Vezesse őt a zsinagógába. Meglepődés nélkül fogja ott mesterének, Gamálielnek tanításait hallgatni. Vitatkozni fog a rabbinusokkal, kecskeszört sző, datolyával s egy kevés rizzsel táplálkozik, híven követi a törvényt, de egyszerre csak nekiáll, hogy fölforgassa. Épp oly lángoló szenvedéllyel lesz üldöző, mint üldözött, hóhér és martir. A zsinagóga zsidói hozzálátnak, hogy kiközösítsék, megfujják a nagy kürtöt s fekete gyertyák viaszát cseppenként hullatják a véres csöbörbe. Ő pedig elszántan türi el ezt a rémséges ceremóniát s gyötrelmes, vészes életét egy rejtenthetetlen lélek erejével fogja végigküzdeni. Így ugyan valószínűleg csak kevesen, tudatlan és piszkos zsidók ismernék őt. De ez azután Pál volna és pedig mindenestől, úgy amint volt.

— Hisz ez lehetséges, — mondta Josephin Leclerc. — De megengedi, ugyebár, hogy szent Pál a kereszténységnek egyik legfőbb alapítója volt s hogy tudott volna adni néhány értékes fölvilágosítást arról a nagy vallásos mozgalomról, melyet a prokonzul sehogy se ismert.

— Aki vallást csinál, nem tudja, mit csinál, — felelte Langelier. — S ezt mondhatnám mindazokról, akik nagy emberi intézményeket alapítanak, szerzetesrendeket, életbiztosító társaságokat, nemzetőrséget, bankot, trösztöt, szakszervezetet, akadémiákat, tornaegyletet, ingyen leves egyesületet, ismeretterjesztő társulatot. Az ilyen intézmények rendszerint nem soká felelnek meg az alapítók szándékainak s olykor meg-
esik, hogy épp az ellenkező irányba terelődnek. De még megismerszik rajtuk, hosszú-hosszú idő múlva is, első rendeltetésük néhány jele, nyoma. Ami a vallásokat illeti, legalább is az eleven életet élő, mozgékony elméjű népeknél szünetlenül s oly tökéletesen alakulnak át a hívek s a papok érzései és érdekei szerint, hogy nem sok esztendő telik bele s már semmi sincs bennük abból a szellemből, mely őket megteremtette. Az istenek változóbbak az embernél, mert formájuk kevésbé megszabott s életük sokkal hosszabb. Vannak, akik öregségükre megjavulnak; mások meg idő múltával elromlanak. Nem kell hozzá száz esztendő, s egy isten már felismerhetetlenné vált. A keresztények istene minden istenek közt talán a leggyökeresebben alakult át. Ez nyilván onnan van, hogy egymásután nagyon különböző civilizációkhoz s fajokhoz tartozott, volt a latinoké, görögöké, barbá-

roké, valamennyi nemzeté, mely a római birodalom romjain épült fel. Daedalus félszeg Apollója s a klasszikus belvederei Apolló közt óriási a távolság, ez bizonyos. De még nagyobb a katakombák telivérű Krisztusa s a mi kathedralisaink aszketikus Krisztusa között. A keresztény mitológiának ez a hőse különböző alakjainak sokaságával s változatosságával szinte megdöbbsent. Szent Pál lángoló Krisztusát a II. században a szinoptikusok Krisztusa követi, ez a szegény, tétován kommunista zsidó, akiből a negyedik evangéliummal szinte egy csapásra válik afféle alexandriai ifjú, a gnosztikusok nagyon gyenge tanítványa. Ezután pedig, — hogy csak a római Krisztusokat említsem s csak a leghíresebbek előtt álljak meg, — ott van VII. Gergely uralkodó Krisztusa, szent Domokos vérengző Krisztusa, II. Gyula hadvezető Krisztusa, X. Leo istentagadó s művészkedő Krisztusa, a jezsuiták hideg és ármányos Krisztusa, s itt van a gyáratat védő Krisztus, a tőke oltalma s a szociálizmus ellensége, ki XIII. Leo pápasága alatt virult fel s még ma is uralkodik. Ezeket a Krisztusokat, kiknek nevükön kívül semmi közösségük sincs egymással, szent Pál nem látta előre. Valójában tehát ő se tudott többet a jövődő istenről, mint Gallio.

— Ön túloz, — szölt Goubin úr, ki a túlzást semmiben sem szerette.

Giacomo Boni, ki nagy tisztelője minden nép szent könyveinek, itt megjegyezte, hogy Gallionak az volt a hibája, ami a római bölcselők és történetíróké, hogy nem ismerte a zsidók szent könyveit.

— A rómaiak, — mondotta, — ha tájékozottabbak, akkor bizonyára nem nézik oly rossz szemmel, annyi igaztalan előítélettel Izrael valását; és, mint az ön Renanja mondja, e kérdésekben, melyek az egész emberiséget illették, némi jóakarat s alaposabb tudakozódás rettentő tévedéseknek vehette volna elejét. Volt elég tudós zsidó, mint például Philo, aki Mózes törvényeit meg tudta volna magyarázni a rómaiaknak, ha elméjük tágasabb lett volna és sejtelmük a jövőről helyesebb. A rómaiakat utálat s rettegés fogta el az ázsiai gondolkodással szemben. Ha igazuk is volt, hogy félték tőle, nem volt igazuk, hogy semmibe se vették. Nagy balgaság semmibe se venni a veszedelmet. Hogy a sziriai vallásokról úgy beszél, mintha csak büntetendő képzelődések és aljas istenkáromló babonaságok lennének, Gallio éleslátása gyarlóságáról tett tanuságot.

— És ugyan hogy magyarázták volna meg a görög műveltségű zsidók a rómaiaknak azt,

amiben maguk is tudatlanok voltak? — kérdezte Langelier. — Ez a Philo, ki derék és tudós volt, de oly korlátolt, hogy tudta volna megvilágítani Izrael homályos, zavaros és buja gondolkodását, melyet ő maga sem ismert? Ugyan mi egyebet mondott volna a zsidók hitéről Galliának, mint irodalmi együgyűségeket? Fejtette volna, hogy Mózes tanai megfelelnek Platon bölcséletének. Akkor is, mint mindig, a művelt embereknek sejtelmük sem volt arról, mi történik a tömegek elméjében. A tudatlan tömegek mindig a tudósok tudta nélkül teremtik meg az isteneket.

„A történelemnek egyik legkülönösebb s legjelentékenyebb eseménye, mint hódította meg a világot egy sziriai népség istene, Jehova mint diadalmaskodott Róma, Görögország, Ázsia s Egyiptom valamennyi istene fölött. Jézus, végre is, nem volt más, csak egy nabi, s Izrael utolsó prófétája. Semmit sem tudunk felőle. Nem ismerjük sem életét, sem halálát, mert az evangélisták semmiképpen sem életírók. S azok az erkölcsi eszmék, melyeket neve alá csempészték, valójában attól a sok-sok rajongótól származnak, kik Heródes korában prófétáltak szerte-széjjel.

„Amit a kereszténység diadalának mondanak, az sokkal inkább a zsidóság diadala, s

Izraelnek jutott az a rendkívüli kiváltság, hogy istent adjon a világnak. El kell ismernünk, hogy Jehova valóban megérdemelte hirtelen emelkedését, több szempontból is. Ő volt, amikor uralomra került, minden istenek közt a legjobb. Kezdeni bizony rosszul kezdte. Elmondhatjuk róla, amit a historikusok Augustusról mondanak, hogy mennél korosabb lett, annál enyhébb is. Abban a korban, mikor az izraeliták az ígért földjén megtelepedtek, Jehova ostoba, vad, tudatlan, kegyetlen, durva, mocskosszáju volt, minden istenek közül a legbutább s legrosszabb. De a próféták kezében gyökeresen megváltozott. Már nem volt többé konzervatív és formalista, békességes eszmékre térül, igazságról álmodozik. Népe nyomorult volt. Ő pedig mély szálnalmat érzett minden nyomorult iránt. És noha lelke legmélyén nagyon is jó zsidó s jó hazafi maradt, azzal, hogy forradalmárrá lett, nemzetközivé is kellett lennie. Beállott a megálázottak s elnyomottak oltalmazójának. S eszébe ötlött egy egészen egyszerű gondolat, de azok közül való, melyekkel az embereket könnyen meg lehet hódítani. Mindenek boldogságát hirdette, s egy jótévő és békeszerető messiás eljövételét. Prófétája, Ezsaiás erről a csodálatos jóslatról ellenállhatatlanul gyengéd, felséges költői szókat sugallt néki: „Lészen az utolsó idők-

ben, hogy az Úr háza minden hegyeknek fölibe helyeztetik és magasabb leszen minden halmoknál. S akkor minden pogányok arra gyűlnek és számtalan sok népek oda mennek, mondván: Jertek el, menjünk fel az Úrnak hegyére, a Jákob istenének házába, hogy megtanítson minket az ő utaira és járjunk az ő ösvényein. Mert Sionból megyen ki a törvény és az Úrnak beszéde Jeruzsálemből. A pogányok között ítéletet téssen és sok népeket megfedd. És akkor szabályájokból kapákat kovácsolnak, és dárdájokból sarlókat. És lakozik a farkas a báránnyal, a borjú és az oroszlánkölők együtt leszen és egy kis gyermek őrizi őket.“ A római birodalomban a zsidók istene a munkálkodó osztályok meghódításán fáradozott s a társadalmi forradalmat élesztette. A boldogtalanokhoz fordult. Már pedig, Tiberius és Claudius alatt a birodalomban mérhetetlenül többen voltak a boldogtalanok, mint a boldogok. Töméntelen sok volt a rabszolga. Akár tízezer is volt egyetlen egy ember kezében. E rabszolgák majd mindannyian a lehető legnyomorultabbak. Nem törődött velük se Jupiter, se Junó, sem a két Dioscurus. A latin istenek nem éreztek irántuk részvétet. Hisz az uraiknak istenei voltak. Mikor Judeából eljött az az Isten, aki meghallgatta a nyomorultak jajgatását, a nyomorultak imádták is őt. Így lett

Izrael vallása a római nép vallásává. Ez az, amit sem szent Pál, sem Philon nem magyarázhatott meg Achaja prokonzulának, mert ezt maguk se látták tisztán. És ez az, amit Gallio nem vehetett észre. Ám azt érezte, hogy Jupiter uralkodása már végéhez közeledik, s egy jobb isten eljövételét hirdette. Mint a nemzeti hagyományok tisztelője, ezt az új Istent a görög-latin Olympusban kereste; s Jupiter vérségéből választotta, mert arisztokrata volt. Így esett, hogy Jehova helyett Herkulesre gondolt.

— De ezúttal, — szólt Josephin Leclerc, — ugyebár bevallja, hogy Gallio tévedett.

— Nem oly bizonyos, mint ön gondolja, — felelte Langelier mosolyogva. — Jehova-e vagy Herkules, ez egyre megy. Higgye el: Alkméné fia se kormányozta volna másképpen a világot, mint Jézus atyja. Ha izig-vérig olympusi volt is, néki is bizonynal a rabszolgák istenévé kellett volna lennie s az új idők vallásos szellemét ő is elfogadta volna. Az istenek mindig pontosan alkalmazkodnak imádóik érzéseikhez: van is rá okuk. És még valamire ügyeljen. Az a szellem, mely a zsidó Isten eljövételének kedvezett, nem csupán a nép szelleme volt, hanem a filozófusoké is. Akkoriban majd mindannyian stoikusok voltak s *egy* istenben hittek, akin már Platon töprengett s akinek már semmi-

féle se családi, se baráti kapcsolata nem volt Görögország és Róma emberformájú isteneivel. Ez az isten, mivel szintén végtelen volt, hasonlított a zsidók istenéhez. Szeneka és Epiktétész, akik tisztelték, maguk lepődtek volna meg talán a legjobban a hasonlóságon, ha lett volna alkalmuk az összehasonlításra. De még így is nagyban hozzájárultak, hogy a zsidó-keresztények szigorú monoteizmusa elfogadhatóvá váljék. Kétségtelen, hogy a stoikus büszkeség s a keresztényi alázatosság nagyon messzire volt egymástól, de azért Szeneka morálja, komorságával s természetmegvetésével útját egyengette az evangéliumi morálnak. A stoikusok harcba keveredtek az étellel s a szépséggel; ezt a szakadást a kereszténység rovására írták, holott a filozófusok kezdték meg. Két századdal ezután, Konstantin korában, pogánynak, kereszténynek nagyjából már egy a morálja, egy a bölcselete. Juliánus császárt, ki föltámasztotta a birodalom ősi vallását, melyet a hitehagyott Konstantin eltörölt, joggal mondják ugyan a galileai ellenségének. S mégis, ha Juliánus kis értekezéseit olvassuk, a keresztények halálos ellenségének gondolatai közt meglepően sok olyat is találunk, mely épp a keresztényeké. Egyistenhívő ő is, mint a keresztények; velük együtt hisz az önmegtartóztatás, a bőjt s az önsanyargatás érde-

mében; miként ők, ő is kárhoztatja a test örömeit, s azt hiszi, hogy akkor kedves az istennek, ha sohasem érint asszonyt; s végül még abban is egyezik a keresztény gondolkodással, hogy boldognak vallja magát, mert szakálla mocskos és körmei feketék. Juliánus császár morálja kevés híján ugyanaz, mint nazianzi Gergelyé. S ez egészen természetes is, így van ez rendjén. Az erkölcsök s az eszmék sohasem alakulnak át egy csapásra. A társadalom életének legnagyobb változásai is észrevétlenül mennek végbe s csak bizonyos messzeségből láthatók. Akik átélük, még csak nem is sejtik. A kereszténység sem terjedt el előbb, csak amikor már hozzásimult a kor erkölceihez, s az erkölcsök is hozzásimultak a kereszténységhez. Nem kerekedhetett előbb a pogányság fölé, csak amikor a pogányság már hasonlóná lett hozzá s maga is már hasonlítani kezdett a pogánysághoz.

— Mondjuk ki tehát, — szólott Josephin Leclerc, — hogy sem szent Pál, sem Gallio nem látta a jövőt. Senki se látja. Azt hiszem, éppen az ön barátai közül mondotta valaki: „A jövőendő el van rejtve azok elől is, akik csínálják.“

— Hogy mit tudunk arról, ami lesz, — folytatta Langelier, — az ahhoz igazodik, mit

tudunk arról, ami van és ami volt. Minden tudomány prófétáló. Mennél biztosabb a tudomány, annál alkalmasabb biztos jóslásokra. A matematika, mely az egyetlen tökéletes tudomány, szabatosságát részben tovább adja azoknak a tudományoknak, melyek belőle fejlenek ki. A matematikai csillagászat s a kémia segítségével egészen biztos jóslatokat tudunk mondani. Ön kiszámíthatja a nap- és a holdfogyatkozásokat millió és millió esztendőre, s nem kellene attól tartania, hogy számításai hibásoknak bizonyúlnak, ameddig csak a nap, a hold s a föld tömegének és távolságának viszonyai ugyanazok. Azt is előreláthatja, hogy ezek a viszonyok valaha még a messze-messze jövőben igenis meg fognak változni. Mert az ég mehanikája megtanít arra a jóslatra is, hogy az ezüstszarvu csillag nem fogja örökkön ugyanazt a kört járni földünk körül s oly okok, melyek most is tevékenyek már, állandóan ismétlődven, előbb-utóbb megváltoztatják irányát. És azt is megjósolhatja, hogy lesz idő, amikor a nap elsötétül, s befagyott óceánjaink fölé csak valami összezsugorodott gömb emelkedik. Hacsak, hogy innen valahonnan nem kap új táplálékot: ami könnyen megeshetik, mert csapattal tud elcsípni kis bolygókat, mint pók a legyeket. De azért mégis megjósolhatja, hogy

valaha kialszik, s a széjjelzilált csillagalakzatok pontonként fognak eltűnni a végtelen fekete téren. De ugyan mi egy csillag halála? Kihunyott egy szikra. Hogy az égboltozat valamennyi csillaga kialszik, mint ahogy fölperzselődik a prerik füve, mit bánja ezt az egyetemes élet, hisz azok a végtelenül parányi alkotó elemek még őrzik azt az erőt, mely teremti s rontja a világokat! Ön megjósolhatja a mindenségnek ennél tökéletesebb végét is, az atom halálát, az anyag legvégső elemeinek fölbomlását, azt a kort, melyben a protylus, a formátlan köd mindenek romjain visszahódította végtelen birodalmát. És ekkor majd csak Isten lelke lebeg a világcn. Azután minden elülről kezdődik.

„A világok újra megszületnek. Megszületnek, hogy meghaljanak. Élet és halál váltja föl egymást örökkön-örökre. A tér és idő végtelenségében valóra válik minden lehetőség, s mi még egyszer itt ülünk majd együtt a romokban heverő Fórum szélén. De mert nem fogjuk tudni, hogy mi vagyunk ott, nem mi leszünk ott.

Goubin úr a szemüvegét törölgette:

— Nagyön vígasztalan gondolatok, — mondotta.

— Ugyan mit remél ön, Goubin úr, — kérdezte Nicole Langelier — és mi kell önnek,

hogy vágyai csordultig teljesüljenek? Azt szeretné talán, hogy örökké éber tudata legyen önmagáról s a világról? Miért akar ön mindig örökké arra emlékezni, hogy ön Goubin úr? Én nem titkolom: ez a mostani világmindenség, mely még nem jár a vége felé, aligha alkalmas arra, hogy önt ebből a szempontból kielégítse. És ne bízzék a következőkben sem, mert azok is bizonyára csak épp ilyenek lesznek. De azért még nem kell kétségbeesnie. Lehetséges, hogy miután világok végtelen sora követte már egymást, ön, Goubin úr, újból megszületik és pedig megelőző sok-sok életére tisztán emlékezve. Renan mondotta egyszer, hogy ilyesmi megtörténhetik és mindenképpen, akármily későn következnek is be, nem fog magára váratni. Egy-egy követő világok a másodpercnél is rövidebb idő alatt peregnék majd le számunkra. A halottak nem érzik az idő mulását.

— Ismerik-e, — kérdezte Hippolyte Dufresne, — Blanquinak a csillagászati álmódosításait. A vén Blanqui, mikor a Mont-Saint-Michel foglya volt, vasrácsos ablakán át alig látott mást, csak egy szeletnyi eget s nem voltak szomszédai, csak a csillagok. Ezért aztán csillagásszá lett s alapul véve az anyag egységét s a rajt uralkodó törvényeket, valami különös elméletet eszelt ki a világok egyformaságáról.

Olvastam egy értekezését, — vagy hatvan lapnyi volt, — melyben kifejti, hogy nagyon sok világon egészen egyformán bontakozik ki a forma és az élet. Azt állítja, hogy a mi napunkhoz mindenben hasonló napoknak egész sokasága mindig megvilágított, megvilágít s meg fog világítani a mi rendszerünk bolygóihoz mindenben hasonló bolygókat. Vannak, voltak s örökkön-örökké lesznek a mi Vénuszunkhoz, a mi Marsunkhoz, a mi Szaturnuszunkhoz mindenben hasonló Vénuszok, Marsok, Szaturnuszok, s a mi földünkhez mindenben hasonló Földek. E földek éppen ugyanazt termik, amit a mi földünk terem és növényeik, állataik, embereik a földi növényekkel, állatokkal, emberekkel tökéletesen egyenlőek. Az élet fejlődése is egészen egyforma rajtuk a földi életi fejlődésével. Következésképpen, gondolta a vén fogoly, a tér végtelenségében van, volt és lesz miriád és miriád Mont-Saint-Michel s valamennyiben egy-egy Blanqui.

— Nem sokat tudunk azokról a világokról, — felelte Langelier, — melyeknek napjai éjszakáinkon kigyúlnak. Azt azonban látjuk, hogy ha ugyanazok a mechanikai és kémiai törvények uralkodnak is rajtuk, mégis különböznek a mi világunktól s különböznek egymás közt is mind nagyságra, mind formára s

azok az anyagok, melyek bennük elégnek, nem egyforma arányokban jutottak ki nékik. E különbségekből még végtelenül sok új különbség burjánzik ki, melyekről már sejtelmünk sincsen. Egy kavics is megváltoztatja egy birodalom sorsát. Ámbár ki tudja? Lehet, hogy Goubin úr, sokszorozva és elszórva a világok miriádjaiba, örökkön-örökké s a végtelenségig törölgette, törölgeti s fogja törölgetni szemüvegét.

Josephin Leclerc már nem akarta, hogy barátai még tovább is csillagászati álmodozásokba merüljenek.

— Én is úgy vélem, mint Goubin úr, — szólt, — hogy mindez kétségbeejtő volna, ha nem esnék oly messze tőlünk, hogy nem is érdekelhet minket. Ami bennünket igazán érdekel, amit valóban kíváncsiak volnánk megismerni, ez azoknak a sorsa, akik nyomban mi utánunk következnek ezen a világon.

— Nem tagadható, — mondotta Lange-
lier, — a világok örökös egymásrakövetkezése csak épp hogy valami komor meglepetést kelt bennünk. Sokkal testvéribb és sokkal barátságosabb pillantással ölelnők át a civilizáció jövőjét s a hozzánk hasonló közeli sorsát. Mennél közelebb a jövőendő, annál hevesebben izgat bennünket. De az a baj, hogy éppen az erkölcsi és politikai tudományok csöppet sem szabatosak.

s valamennyi csupa bizonytalanság. Rosszul ismerik az emberi fejlődésnek már megtett mozzanatait, nem tudnak tehát semmi biztosat a még hátralévő mozzanatokról. Rosszul emlékeznek a múltra, tehát rosszul sejtik a jövőt. Ezért van az, hogy a tudós elmék leküzdhetetlen irtózáttal rettennek vissza minden oly kutatás elől, melynek eleve tudják a hiábavalóságát s még csak bevallani sem merik az olyan kíváncsiságot, melynek nem remélik kielégítését. Az ember nagy kedvvel fürkészi, mi lenne akkor, ha az emberek okosabbakká válnának. Némelyek, Platon, Morus Tamás, Campanella, Fenelon, Cabet, Paul Adam államot alapítanak az Atlantiszon, Utópia szigetén, a Napban, Salentoban, Ikáriában, a maláji szigettengeren s ott valami absztrakt rendet teremtenek. Mások meg, mint a filozófus Sebastien Mercier s William Morris, a szocialista költő, a messzi jövőbe szállnak. De moráljukat magukkal vitték. Új Atlantiszt fedeznek föl, de az a boldog állam, melyet ráépítenek, csak az álmaik állama. Említsem-e még Maurice Spronck-ot? Nála a francia köztársaságot, alapításának kétszázharmincadik évében, meghódították a marokkóiak. De csak azért vetíti szemünk elé ezt a rettentő képet, hogy arra bírjon: adjuk a kormányt a konzervatívok kezébe, mert csak ők

tudnák eltávoztatni ezt a szörnyű csapást. Camille Maclair viszont, ki jobban bízik a jövő emberiségben, a jövő lapjáról azt olvassa le, hogy a szocialista Európa diadalmasan védekezik a muzulmán Ázsiával szemben. Daniel Halevy nem a marokkóiaktól fél, hanem — több joggal — az oroszoktól. A *Négy év történeté*-ben elmondja az Európai Egyesült Államok 2001-ben történt megalapítását. De a legfőbb törekvése, hogy azt mutassa meg, mily ingadozó a népek erkölcsi egyensúlya s elég volna talán sorsuknak csak egy cseppnyi hirtelen javulása, hogy a legnagyobb csapások s a legkínzóbb viszontagságok zúduljanak igen sok emberre.

„Alig vannak, akik a jövőt csak pusztá kíváncsiságból erkölcsi cél vagy optimista szándékok nélkül igyekeztek megismerni. Más nem is tudok, mint H. G. Wells-et, aki, bejárva a jövőt, az emberiségnek olyan végét fedezte föl, melyet bizonynyal nem kívánt néki; mert ez ugyancsak sivár megoldása a társadalmi kérdéseknek, az emberevő proletáriátus és az ehető arisztokrácia társadalma! Pedig ez az a sors, melyet H. G. Wells juttat utolsó ivadékaiknak. A többi próféták, kikiről tudomásom van, valamennyien nem tesznek egyebet, mint hogy a jövő száz-

dokra rábizzák álmaik megvalósítását. Nem fölfedik a jövődőt, hanem könyörögnek hozzá.

„A dolognak az a veleje, hogy az emberek nem tudnak megrettenés nélkül messzire maguk elé tekinteni. Sokan úgy vélik, hogy az ily fürkészés nemcsak hiábavaló, de káros is; és éppen akik legkönnyebben bíznak abban, hogy a jövőbeli valóságot föl lehet fedni, ezek riadnának vissza a legfélősebben, hogy fölfedjék. Kétségtelen, hogy ennek a félelemnek vannak is mély okai. Valamennyi erkölcsi rendszer, minden vallás nyilatkozik az ember rendeltetéséről és sorsáról. De az emberek, akár megvallják maguknak, akár ha titkolják önmaguk előtt is, a legtöbben rettegnének attól, hogy e magasztos kinyilatkoztatásokat be is bizonyítsák, s reményeik hiúságát leleplezzék. Megszokták ugyan, hogy elszenvedjenek a magukéitól egészen elütő erkölcsöket is, ha ez erkölcsök a mult messzeségébe merülnek. Ilyenkor nagyon meg vannak elégedve az erkölcsök javulásával. Ámde, mivel moráljukat végre is csak az önnön erkölcsük szabja meg, vagy az, amit abból nyíltan kimutatnak, ezért nem merik megvallani, hogy a morál, mely az ő korukig szakadatlanul együtt változott az erkölcsök változásával, utánuk is változni fog még és hogy a jövőbeli embereknek egészen más fölfogásuk is

lehet arról, mit szabad, és mit nem szabad tenni. Mert akkor meg kellene látniok, hogy csak mulékony erkölcsök, csak roskadozó isteneik vannak. És noha a múlt szakadatlanul változó s eltolódó jogokat és kötelességeket tár elébük, — ha előre látnák, hogy a jövőben emberiség más jogokat, más kötelességeket, más isteneket ismerne el, megcsaltnak éreznék magukat. Végül pedig attól is tartanak, hogy lealacsonyodnának kortársaik szemében, ha elfogadnák azt a jövőbeli erkölcsöt, mely nem egyéb, mint borzasztó erkölcselenség. Mindez bizony nagyon is akadályozza a jövő kifürkészését. Ime Gallio is és barátai; bizony nem merték volna előrelátni az osztályok egyenlőségét a házasságban, a rabszolgaság megszűnését, a légiók verebéit, a birodalom bukását, Róma végét, még az isteneik halálát sem, akikben pedig már alig hittek.

— Lehetséges, — szólt Josephin Leclerc, — de most már menjünk vacsorázni.

Azzal, elhagyva a hold szelíd fényében fürdő Fórumot, a város népes utcáin át elmentek a Via Condottira, egy egyszerű, jóhírű vendéglőbe.

IV.

Az ebédlő-szoba szűk volt, falait füstös papirtapéta borította, mely ott díszlett már nyilván IX. Pius pápa idejében is. Köröskörül ócska litográfiák, közöttük monsieur de Cavour, teknősbéka keretű szemüveggel, nyakán körülfutó körszakállal, az oroszánarcu Garibaldi, a rettenetes bajszu Victor Emánuel, — a forradalom s a tekintély összetett szimbólumainak klasszikus egyesítése: népies megnyilatkozása az olasz szellemnek, mely nagyszerűen ért az egymástól különböző dolgok összeboronálásához, mely megtűri, hogy Rómában ma is még, valami választékos politikai érzék ösztönzésére s a finom komédiának nem egészen hijjával a mennydörgő pápa s a kiátkozott király minden reggel megnyugtadják egymást kölcsönös szomszédi jóindulatukról. Fémlemezből munkált melegítő-edények s alabastrom-csészek díszlettek a mahagoni pohárszéken. Az egész vendéglő tüntetően

megvetett és került minden újszerűséget, mint ahogy illik is az ósdi, de jóhírű cégekhez.

Itten, a szalmával bekötött boros palackokkal szemben, rózsákkal koronázott asztal körül, az öt jóbarát tovább folytatta a bölcselel beszélgetést.

— Az igaz, — mondotta Nicole Lange-
lier, — hogy sokan megdöbbennek, mikor pil-
lantásuk a jövőbeli dolgok feneketlen mélysé-
gébe vetődik. Az is bizonyos, hogy a már meg-
történt tényeket oly tökéletlenül ismerjük, hogy
az ezután megtörténő tények szabatos meghatá-
rozásához hiányzanak még a legszükségesebb
elemeink is. De végre is, mivel némely részében
mégis ismerjük az emberi társadalmak multját,
e társadalmak jövője, mely nem egyéb, mint
multjuk folytatása s következése, nem lehet szá-
munkra teljes egészében megismerhetetlen. Meg-
tudjuk tenni, hogy bizonyos társadalmi jelensé-
geket megfigyelünk s ama formák alapján,
melyekben eddig végbementek, megállapítjuk
ama formákat, melyekben ezután fognak végbe-
menni. Azt is meg szabad tennünk, látva a té-
nyek bizonyos sorozatának elejét, hogy össze-
mérjük más, hasonló tényeknek már véget ért
sorozatával, s ennek befejezéséből az első soro-
zat hasonló befejezésére következtetünk. Például: ha látjuk, hogy a munka formái változók,

hogy a rabszolgaságot a jobbágyság követte, a jobbágymunkát a bér munka, látnunk kell azt is, hogy ezután a termelés valamely új formájának kell következnie; ha megállapítjuk, hogy az ipari tőke alig egy századja lépett a kézműves és paraszti tulajdon helyébe, rákényszerülünk, hogy megkeressük immár azt a formát, mely majd a tőke helyét foglalja el; ha tanulmányozzuk, mint hajtották végre a jobbági terhek és szolgálatok megváltását, megérthetjük, mint lehet majd egykor megváltani a ma még magántulajdonban tartott termelő eszközöket. Ha megismerkedünk a nagy állami üzemekkel, melyek már ma működnek, valamennyire azt is el tudjuk gondolni, milyenek lesznek valaha a termelésnek szocialista formái, s ha így elég sok ponton közelítjük meg s fogjuk kérdőre az emberi termelés jelenét és múltját, akkor bizonyossághiján, csupa valószínűség alapján is megállapíthatjuk, hogy a kollektívizmus valaha megvalósul, nem azért, mert igazságos, hiszen semmi okunk nincs arra, hogy bízzunk az igazság diadalában, hanem mert a jelenvaló állapotnak szükségyszerű folytatása s a kapitalista fejlődésnek kikerülhetetlen következése.

„Nézzünk, ha úgy tetszik, más példát is: a vallások életéről s haláláról van egy és más tapasztalatunk. Kiváltképpen elég jól ismerjük

a római sokistenhit végét. E siralmas bukás min-tájára elképzelhetjük a kereszténység bukását is, hiszen a hanyatlását máris látjuk.

„Megvizsgálhatjuk ezzel a módszerrel azt is, vajjon a jövőbeli emberiség harcias lesz-e avagy örök békében élő.

— Erre már igazán kíváncsi volnék, hogy hogy kell ehhez hozzákezdeni, — szólt Josephine Leclerc.

Goubin úr fejét rázta:

— Fölösleges ez a vizsgálódás. Eleve tudjuk az eredményt. Háború mindig lesz, amíg csak világ a világ.

— Semmi bizonyosság erre, — felelte Langelier, — sőt a mult tanulságai ellenkezően, amellett szólnak, hogy a háború a társadalmi életnek éppen nem multhatatlan föltétele.

És Langelier, miközben a *minestrát* várta, ki még mindig nem jött, kiteregette ezt a gondolatot, mindvégig megőrizve elméjének jellemző józanságát.

— Noha az emberi nem legelső korszakai át nem hatolható homályba vesznek, — mondotta — bizonyos, hogy az emberek nem voltak mindig háborúskodók. Nem voltak azok a pásztori élet ama hosszú-hosszú korában, amelynek emlékét valamennyi indogermán nyelvnek már csak alig egynéhány közös szava őrzi; e szók

szelid erkölcsöket tárnak elénk. És van rá okunk azt hinnünk, hogy a pásztorok e nyugalmas századai sokkal hosszabb ideig tartottak, mint a szükséges haladás folytán utánuk következő földművelő, ipari és kereskedő korok, melyek aztán már törzseket is, népeket is szinte állandó háborúságra kárhoztattak.

„A leggyakrabban fegyverrel próbálták megszerezni a javakat, a földet, asszonyt, rabszolgát és marhát. Eleinte falu falu ellen harcolt. Azután a legyőzöttek egyesültek a győzőkkel, nemzetet alapítottak, és most már nép és nép harcolt egymás ellen. Minden egyes nép, hogy megőrizze a megkaparintott javakat vagy hogy újabbakra tegyen szert, a szomszéd népekkel állandóan vetélkedett a biztonságos helyekért, melyeknek magasságából uralkodni lehetett országúton, hegyek ösvényein, folyamok futó szegélyén, tengerek partján. Végül: a népek összeműködtek s szövetségeket kötöttek. Így egyre nagyobb embercsoportok keletkeztek, melyek már, ahelyett, hogy vetelkedtek volna a föld javaiért, megosztottak rajtuk. Az érzések és érdekek közössége megmélyült, kitágult. És Róma, volt idő, hogy azt hitte: kiterjesztette ezt a közösséget már az egész földkerekségére. Augustus azt gondolta, hogy vele fölvirradt a világ-béke kora.

„Ismeretes, mint foszlott széjjel lassanként s kegyetlenül ez a látszat s mily roppant hullámokban özönlöttek el a barbárok a római békét. Ezek a barbárok, miután megtelepedtek a birodalomban, romjain tizennégy századon át megszárolták egymást s e vérengzéssel vérző hazákat alapítottak. Ilyen volt a középkorban a népek élete, ilyen a nagy európai monarchiák megalkulása.

„Akkoriban örökös volt a harc, a háború s ennek így kellett lennie, másképp nem lehetett, másképp el se gondolható. A társadalomnak minden ereje csak arra tömörült, hogy a háborút táplálja.

„A renaissance korában a gondolkodás föltámadása ugyan rákésztetett néhány kivételes elmét arra, hogy a népek egymáshoz való viszonyának helyesebb szabályozását eszelje ki, de ugyanakkor a fölfedezés szenvedélye s a megismerés szomjazása új táplálékkal tömte a harcoló ösztönt. Nyugatindia fölfedezése, Afrika földerítése, a Csendes-óceán behajózása roppant területeket dobott oda az európaiak kapzsiságának. A fehér királyságok most vetélkedve irtották a vörös, sárga és fekete fajokat s négy századon át sóváran marakodva fosztogattak három nagy világrészt. Ez az, amit modern civilizációnak mondanak.

E szakadatlan ragadozások és vérengzések folyamán az európaiak megismerték a föld egész kerekességét s formáját. Mennél inkább gyarapodtak ez ismeretekben, annál tovább vitték dúlásaikat. A fehérek még ma sem közlekednek a feketékkel vagy sárgákkal másért, mint hogy őket leigázzák vagy lemészárolják. Azok a népek, melyeket mi barbároknak mondunk, még nem ismernek minket másról, mint bűneinkről...

„És mégis, e hajózások és földerítések, melyeknek mohó, vad kapzsiság volt a hajtóereje, e szárazföldi és tengeri utak, melyek a hódítók, kalandorok, embervadászok s emberkereskedők javára nyilottak meg, ez a zsákmányoló gyarmatosítás, ez az ádáz ösztön, mely az emberiség egyik felét ráuszítja a másiknak elpusztítására, — mégis csak ezek a civilizáció haladásának kikerülhetetlen, végzetes föltételei, a szörnyűséges eszközök, melyek a még bizonytalan távolban közelgő jövő számára a világbékét előkészítik.

„Ezúttal már az egész föld halad olyan állapot felé, mely, roppant különbségek mellett is, az Augustus korabeli római birodalom állapotához hasonlítható. A római béke a hódítás műve volt. A világbéke bizonyára nem ugyanazokkal az eszközökkel fog megvalósulni. Ma

már egy birodalom sem követelheti magának a főhatalmat mindazokon a földeken s óceánokon, melyek a végre már egészen ismert s fölmért földet borítják. Azok a kötelékek, melyek kezdik már összefűzni immár az egész emberiséget, nem pedig csak egy részét, ha kevésbbé föltűnők is, mint a politikai s a katonai uralkodás kötelékei, azért nem kevésbbé valóságosak; ha nem is oly föltűnők, de hajlékonyabbak s szívósabbak; mélyebbre hatnak s végtelenül változatosak, mivel a közélet hamis külsőségeit átvágva, ráfeszülnek a lársadalmi élet valóságaira.

„A közlekedés és forgalom növekvő sokfélesége, a fővárosok pénzüpiacainak kénytelen szolidaritása, a kereskedelmi piacok összetartása, melyek hiába erőlködnek, hogy szerencsétlen kísérletekkel megőrizték függetlenségüket, a nemzetközi szocializmus rohamos terjedése, mindez azt mutatja, hogy előbb-utóbb egyesülni fog valamennyi földrész népe. Ha e pillanatban a nagy államok imperialista szelleme, a fegyverkező nemzetek kevés szándékai mintha meghazudtolnák is az efféle jövődöléseket, mintha széjjel foszlatnák az ily reménységeket, meg kell látnunk, hogy igaz valójában a mai nacionalizmus mégis csak oly törekvés, noha zavart és homályos, mely az emberiséget a gondolatok és akaratok egyre kiterjedtebb

egyesülése felé ragadja, s álmodozzanak bár a még nagyobb Angliáról, a még nagyobb Németországról, a még nagyobb Amerikáról, ezek az álmok akármit akarnak is, akármit tesznek is, föl fogják kelteni a még nagyobb emberiségért sóvárgó vágyat s arra visznek, hogy népek és fajok mindannyian szövetkeznek a föld kincseinek közös kiaknázására...

A beszédet félbeszakítva, a vendéglős maga hozta be a párolgó leveses tálát s a reszelt sajtot.

Nicole Langelier pedig, a leves forró, illatos gőzében, ily szókkal végezte beszédét:

— Lesznek még háborúk, annyi bizonyos. A vadság ösztönei, az elemi mohó indulatokkal, kevélységgel és éhséggel kapcsolódva, melyek oly sok századon át háborították a világot, háborítják még ezután is. Az embertömegek még nem helyezkedtek el egyensúlyban. A népek fölvilágosodottsága még nem oly tiszta, nem oly éles, hogy minden érintkezés akadálytalanságával s könnyűségével biztosíthatná a közös jóllétet, az ember még nem mindenütt méltó a megbecsülésre minden ember szemében; az emberiségnek még nem valamennyi része kész arra, hogy harmonikusan társulva, ugyanegy nagy testnek sejtjeit s szerveit alkossa. Nekünk már, közülünk még a legfiatalabbnak sem ada-

tott meg, hogy lássuk, mint ér véget a fegyverek kora. De azért, ha nem is fogjuk megérni, már megérezzük e jobb időket. Hosszabbítsuk meg a már megkezdett vonalat a jövőbe s akkor eleve megláthatjuk minden faj és minden nép sokkal sűrűbb és tökéletesebb érintkezésének kialakulását, az emberi szolidaritás sokkal egyetemesebb s erősebb átérzését, látjuk a munka észszerű szervezetét s az egész földkerekség Egyesült-Államainak megalapítását.

„A világbéke igenis el fog még következni, nem mert az emberek jobbakká lesznek (ezt nem szabad remélnünk), hanem mert a dolgok új rendje, új tudomány, új gazdasági szükségletek a békét fogják rájuk kényszeríteni, mint ahogy valaha ugyane tényezők miatt örökös háborúságban kellett eltelni életüknek.

— Nicole Langelier, egy rózsa behullatta levelét az ön poharába, — szólt Giacomo Boni. — Ez sem történt az istenek akarata nélkül. Igyunk az eljövendő világbékére.

Josephin Leclerc fölemelte poharát:

-- Ennek a Chianti-bornak zamatja csiklandós és fölületén finom hab gyöngyözik. Igyunk a békére, miközben az oroszok és a japánok ádázan harcolnak Mandzsuriában s a koreai öbölben.

— Ez a háború — folytatta Langelier —

a világtörténetnek egyik döntő mozzanata. S hogy megértsük jelentőségét, kétezer esztendővel kell visszaszállnunk.

„A rómaiak még csak nem is gyanították, mily roppantul nagy a barbár világ és sejtelmük sem volt azokról a rengeteg ember-medencékről, melyek aztán egyszerre csak megnyitlak fölöttük s elborították őket. Bizonyosra vették, hogy nincs a világon más béke, csak a római béke. Holott volt, és pedig még régibb, még kiterjedtebb, s ez a kínai béke.

„A római kereskedőknek volt ugyan dolguk Szérika kereskedőivel. Ezek nyers selymel vittek a Pamir-fensik egyik északi pontjára, melyet Kőtorornak mondtak. Ott jelentek meg a császárságbeli üzletemberek. Merészebb latin kalmárok benyomultak a tonkingi öbölbe is s a kínai partok mentén eljutottak Hang-Csan-Fu-ig vagy Hanoi-ig. De arra nem gondoltak a rómaiak, hogy Szérikában egy hatalmas birodalom terül el, mely népesebb mint az övéké, gazdagabb is, s a földművelésben és közgazdaságban haladottabb. A kínaiak is viszont ismerték a fehér embereket. Annaleszeik megemlékeznek arról, hogy An-Thun császár, kiben ráismerünk Marcus Aurelius Antoninusra, követiséget küldött hozzájuk, mely azonban aligha volt más, mint hajósok és kalmárok vállalko-

zása. Ám azt nem tudták, hogy a földnek egy másik darabján, az övékén kívül is van még civilizáció és pedig mozgalmasabb s erőszakosabb, termékenyebb is és végtelenül terjeszkedőbb: mint tapasztalt földművelők és kertészek, ügyes és derék kereskedőkként, kitűnő forgalmi rendszerük s kiterjedt hitel-egyesüléseik segítségével boldogan éltek. Finom tudományuk, választékos udvariasságuk, egészen emberies valóságuk s állhatatos okosságuk teljesen kielégítette őket s bizony csöppet sem voltak kíváncsiak rá, hogyan élnek s gondolkoznak ezek a fehér emberek, kik a Cézár országából jöttek.

„A két nagy kultúra, a sárga és a fehér, még sokáig nem vett egymásról tudomást, mindaddig, míg a portugálok, körülvitorlázván a Jóménység-fokát, kereskedni kezdték Makaóban. Keresztény kalmárok s hittérítők telepedtek meg Kinában s hozzáláttak az erőszak s a rablás minden fajtájához. A kínaiak, kik megszoktak minden türelem-próbáló munkát s szinte csodálatos, mint bírják elszenvedni a legrosszabb bánásmódot is, megtürték őket: de, ha alkalom volt rá, meg is ölték őket, a raffinált kegyetlenség minden gyönyörűségével. A jezsuiták háromszáz év hosszat szünetlenül nyugtalanították a világ közepének birodalmát. Napjainkban a keresztény nemzetek azt a

szokást honosították meg, hogy amikor e rengeteg birodalomban a rend fölkavarodik, közösen vagy külön-külön odamenesztenek katonákat, kik aztán rablással, erőszakkal, ragadozással, gyilkolással s gyújtogatással rendet teremtenek; ezenkívül pedig rövid időközönként puskaropogás és ágyúdörgés hangja mellett hozzá-hozzálatnak az ország békés meghódításához. A fegyvertelen kínaiak nem védekeznek vagy csak rosszul; kellemes könnyűséggel megszárolják le őket. A kínai udvarias és szertartásos; annál furcsább, hogy nem igen szeretik az európaiakat. Olyanféle panaszaink vannak ellenük, amilyenekkel Du Chaillu úr illette az ő gorilláját. Du Chaillu úr ugyanis valamelyik őserdőben karabélyával leterítette egy gorilla anyját. Még holtában is karjai között szorongatta kicsinyjét. A rettenthetetlen vadász elragadta tőle s ketrecben egész Afrikán át magával hurcolta, hogy aztán Európában eladja. De a kis állat nagyon sok gondot okozott neki. Nem lehetett vele bírni; nem akart enni, végre is inkább éhen dőglött. „Sehogy se birtam — mondotta Du Chaillu úr — rossz természetét megjavítani.“ Mink is épp oly joggal panaszkodunk a kínaiakra, mint Du Chaillu úr a gorillájára.

„1901-ben, mikor Pekingben zavarok tör-

tek ki, az öt nagyhatalom seregei egy német tábornagy vezetésével a hagyományos eszközöket alkalmazva rendet teremtettek. Miután ekként hadi dicsőséggel dúsan elborították magukat, a nagyhatalmak megint, ki tudja hányadszor már, aláírtak egy szerződést, melyben biztosítják ama Kinának sértetlenségét, melynek tartományait egymás közt szépen fölosztják.

„Oroszország viszont elfoglalta Mandzsuriát s elrekesztette Koreát a japán kereskedelem elől. Japán, mely 1894-ben megverte a kínaiakat szárazon és vizen s 1901-ben részt vett a nagyhatalmak békés vállalkozásában, fojtott dühvel várta, mint közeledik a ragadozó, nehézkes medve. Az óriási állat szemtelen nyugalommal nyujtotta ki nyelvét a nipponi méhkas felé, de a sárga méhek, fölfegyverezve szárnyaikat is, fulánkjaikat is, megrohanták s égő szurásokkal borították testét.

„Ez csak gyarmatháború“, mondotta ki kezen egy magasrangú orosz főtisztviselő Georges Bourdon barátomnak. Ámde, minden gyarmatháborúnak az az alapelve, hogy az európai ellenfél fölülmúlja a megtámadott népeket; máskülönben már nem gyarmatháború, hisz ez nyilvánvaló. Úgy illik, hogy az effajta háborúkban az európai tüzéséggel támad, az ázsiai vagy afrikai pedig nyíllal, doronggal, dárdával

és tomahawkkal védekezik. Az se baj, ha esetleg még kerít valahonnan néhány rozoga kovaköves puskát s ócska patrontáskát; ettől a gyarmatosítás csak annál dicsőségesebb. De sohase szabad, hogy fegyverzete s gyakorlottsága olyan legyen, mint az európaié. Flottája csupa bárka, piróga és fatörzsből vájt sajka. Ha hajókat vásárolt európaiaktól, ezek a hajók hasznavehetetlenek. A kínaiakra, kik porcellánból való tarackokkal látják el fegyvertáraikat, még érvényesek a gyarmatháború szabályai.

„A japánok már fölruzták e szabályokat. Háboruikban azokat az elveket követik, melyeket minálunk Bonnal genreális hirdet. Ellenfeleiket tudásban is, eszességben is sokkal fölülműlják. Mivel jobban harcolnak, mint az európaiak, semmit se törődnek a szent szokásokkal és így bizony megsértik nem egyszer a nemzetközi jogot is.

„Hiába, hogy oly tekintélyes emberek, mint Edmond Théry, behizonyították nekik, hogy az európai kereskedelem magasabb érdekében, a közgazdaság legszabatosabban megállapított törvényeit követve, muszáj engedniök, muszáj veszteniök. Hiába intette őket Indo-Kína kormányzója, Doumer úr a maga személyében, hogy szárazon és vizen, hamarosan szenvedjenek döntő vereségeket. „Mily finánciális búbá-

natba merülne el lelkünk, — kiáltott föl ez a nagy ember, — ha Bezobrazov és Alexejev többé már nem nyerne egyetlen milliót sem a koreai erdők révén! Királyok ők! Én is király valék: közösek az érdekeink. Ó nipponiak! Kövessétek az alázatosságban ama rézbőrű népeket, kiken oly dicsőségesen uralkodtam Méline idejében.“ Hiába magyarázta nekik Charles Richet doktor, egy csontvázra mutatva, hogy mivel pofacsontjuk kiálló s lábszárizmaik nem eléggé fejlettek, kötelesek tehát az erdőkbe menekülni az oroszok elől, akik rövidfejű faj lévén, kiválóan alkalmasak a civilizáció terjesztésére, hiszen ez kitünt akkor is, mikor ötezer kinaít fullasztottak bele az Amúrba. „Gondoljátok meg, hogy ti közbülső faj vagytok a majom és az ember között, — szólt hozzájuk előzékeny hangon Richet professzor úr, — ami azt jelenti, hogy ha ti megveritek a finnlett-ugor-szlávokat, ez épp annyi volna, mintha a majmok titeket vernének meg. Megértettétek?“ De a japánok nem akarták megérteni.

Amiért az oroszok most a japán tengereken s Mandzsuria hegyszakadékaiban megalokolnak, az nemcsak az önnön falánk és erősza-
kos keleti politikájuk, hanem egész Európa gyarmatpolitikája. Nemcsak a maguk vétkeiért bűnhődnek, hanem az egész militarisztikus és

kereskedő kereszténység büneiért. Nem azt akarom ezzel mondani, hogy van még igazság e világon. De valóban, néha a dolgok nagyon érdekesen fordulnak visszájukra; s az erőszak, mely ma még az emberi cselekedeteknek egyetlen bírója, olykor nagyon furcsán pattan vissza. Vad cikk-cakkjai fölbillentik olykor a legszilárdabbnak vélt egyensúlyt is. Tréfái pedig, melyek soha sincsenek valami rejtett komolyság híján, néha izgalmas ötleteket sarjasztanak. A japánok átkelnek a Jalun s Mandzsuriában alaposan megverik az oroszokat. Haditengerészeik elegánsan tönkrepesztítanak egy európai flottát. Nyomban észrevevesszük, hogy valami veszedelem fenyeget minket. De ha valóban fenyeget, ugyan ki idézte föl? Nem a japánok kezdtek ki az oroszokkal. Nem a sárgák kezdtek ki a fehérrel. Mi most fedezzük föl a sárga veszedelmet. De az ázsiaiak már jó ideje ismerik a fehér veszedelmet. A nyári palota kifosztása, a pekingi mészárlások, a Blagoveszenszk-folyóba fullasztottak hörgése, a kínai birodalom megcsonkítása, mindez nem adott-e a kínaiaknak elég alkalmat aggodalomra? És a japánok vajjon, Port-Arthur ágyúinak torkába nézve, biztonságban érezhették-e magukat? Mi megteremtettük a fehér veszedelmet. A fehér veszedelem aztán megteremtette a sárga veszedelmet. Olyan

eseményláncolat ez, mely a világon uralkodó vén Szükségességet mintegy az isteni Igazság képében tünteti föl s bámuljuk az emberek és istenek e vak királynőjének meglepő kormányzását, látva, hogy az a Japán, mely röviddel elébb még oly kegyetlen a kínaiak és koreaiak ellen, az a Japán, mely az európaiaknak a Kina ellen elkövetett gaszágokban fizetetlen bűntársa, mint válik Kina megbosszulójává s a sárga faj egyetlen reménységévé.

„Megjegyzem azonban, hogy az a sárga veszedelem, melytől az európai nemzetgazdászok olyannyira megdöbbennek, nem is ér föl az Ázsiát fenyegető fehér veszedelemmel. A kínaiak nem menesztenek Párisba, Berlinbe, Szent-Pétervárra hittérítőket, hogy a keresztényeknek a fong-sujt hirdessék s vihart vessenek az európai közügyekbe. Kínai csapatok nem kötöttek ki a quiberoni öbölben, hogy a köztársaság kormányától az extraterritoriálitás jogát követeljék, melynél fogva valami mandarin-törvénszék döntse el a kínaiak és franciák közt adódó vitás ügyeket. Togo admirális sem érkezett meg tizenkét páncélos hajó élén, hogy bombázza a bresti kikötőpartot, a japánok franciaországi kereskedelmének kedvéért. A francia nacionalizmus dísze-virága, a mi konkolyhintőink elitje, nem rohanta meg az Avenue Hoche-on és Mar-

ceau-n a kínai és a japán követség palotáit, Oyama tábornok tehát nem küldhetett összevont seregeket a legtávolibb keletről a Boulevard de la Madeleine-re, hogy követelje az idegeneket gyűlölő zavargók meglakolását. Az ázsiai nagyhatalmak seregei nem szállították el Tokióba és Pekingbe a Louvre festményeit s az Elysée-palota evőkészletét.

„Nem bizony! Edmond Théry úr is elismeri, hogy a sárgák nem elég civilizáltak arra, hogy a fehéréket ily híven utánozzák. És el sem tudja gondolni, hogy valaha is elérjenek az erkölcsei kulturának épp ily magas fokára. Hogy is szerezhethnék meg a mi erényeinket? Hiszen nem keresztények. Hozzáértő emberek azonban azt mondják, hogy a sárga veszedelem, ha csak gazdasági is, nem kevésbé ijesztő. Japán és Kína, ha majd Japán szervezi s vezeti, oly borzalmas, rémséges, roppant és szörnyűséges versennyel fenyegetne minket a világ valamennyi piacán, hogy ennek csak a gondolata is égnek mereszti a közgazdászok minden egyes hajszálát. Ezért kell tehát a japánokat s kínaiakat kiirtani. Ez csak világos. De akkor háborút kell üzenni az Egyesült-Államoknak is, annak megakadályozására, hogy gyárosaik olcsóbb árakon adják el a vasat és acélt, mint a mi gyarlóbban fölszerelt gyáraink.

„Ugyan mondjuk meg már egyszer az igazságot. Egy pillanat hosszat ne hízelegjünk magunknak. A vén Európa s az új Európa (ez az igazi neve Amerikának) megteremtette a gazdasági háborúságot. Valamennyi ország ipari harcban áll a többi országgal. Mindenütt azt látjuk, hogy a termelés őrjöngve fegyverkezik a termelés ellen. Kissé furcsa, ha elkezdünk síránkozni, látván, hogy a zűrzavaros világpiacra új, versenyző és lázongó árúk pottyannak. Ugyan mit sóhajtozunk? Hiszen úgysem ismerünk más jogot, csak az erősebb jogát. Ha Tokió a gyengébb, nem lesz igaza s ezt éreztetni is fogjuk vele; ha ő az erősebb, igaza lesz és nekünk nem lesz semmi kifogásunk ellene. Van-e a világon ország, melynek joga volna az igazság nevében szót emelni.

„Mi tanítottuk meg a japánokat a kapitalista rendszerre s a háborúviselésre. Most aztán megrettenünk tőlük, mert kezdenek már hozzánk hasonlítani. Hát nem borzasztó! Európai fegyverekkel védekeznek az európaiak ellen. Generálisaik, tengerésztisztjeik, kik Angliában, franciáknál, Németországban tanultak, dicséretére válnak mestereiknek. Sokan hallgatták közülök a mi katonai szakiskoláink tanfolyamait. A nagyhercegek, kik attól tartottak, hogy a mi katonai intézeteinkből, melyek az ő izlésüknek

túláságosan demokratikusak, semmi jó nem származhatik, most már nyugodtak lehetnek.

„Nem tudom, hogy végződik ez a háború. Az orosz birodalom a japánok okos energiájával szembeszegezi a maga végeláthatatlan erejét, melyet azonban a kormány aljassága elernyeszt, a pusztító közigazgatás romlottsága elhárít s a katonai vezérlés gyarlósága elzsibbaszt. Az otromba birodalom most kimutatta roppant tehetetlenségét s feneketlen ziláltságát. Ámde aranymedencéi, melyeket gazdag hitelezői egyre táplálnak, szinte kimeríthetetlenek. Míg ellenfelének csak ügyes-bajos és terhes kölcsönök vannak rendelkezésére, s győzelmei talán még ezektől is megfosztják. Mert az angolok és amerikaiak szívesen segítik ugyan, hogy Oroszországot gyengítsék, de nem, hogy őt magát hatalomhoz s befolyáshoz juttassák. Nem igen lehet elgondolni, hogy valamelyik küzdő fél döntő győzelmet vivjon ki a másik fölött. De ha Japán kiküzdí a sárga faj részére a fehérek tiszteletét, óriási szolgálatot tesz az emberiség ügyének s tudtán kívül, nyilván akarata ellenére is, előkészítette a világnak békés alapokon való megszervezését.

— Mit akar ön ezzel mondani? — kérdezte Goubin úr fejét fölkapva tányérjáról, mely izletes *frito*-val volt tele.

— Attól tartanak, — folytatta Nicole Langelier, — hogy a megizmosodott Japán fölrázza Kínát is, hogy megtaníttja rá, mint védje magát s mint aknázza ki gazdagságát. Attól félnek, hogy a lomha Kínát hatalmas Kínává edzi. Nem rettegni kellene ettől, hanem óhajtunk kellene ezt az egész világ érdekében. Az erős országok közremunkálnak a világ harmóniáján s gazdagságán. Az ernyedtebb országok ellenben, mint Kína és Törökország, állandó élesztői zavaroknak s veszedelmeknek. De különben is, túlságosan sietünk a rettegéssel, illetőleg a reménykedéssel. Mert ha a győzelmes Japán hozzá is lát a vén sárga birodalom megszervezéséhez, nem egyhamar lesz ennek látogatja és sikere. Idő kell még ahhoz is, hogy Kína megtanulja, hogy van Kína. Mert ma még nem tudja s ameddig ezt nem tudja, addig nem is lesz Kína. Egy ország csak akkor létezik, ha érzi is, hogy létezik. Háromszázötven millió kínai van a világon; de a kínaiak ezt nem tudják. Amíg nincsenek megszámlálva, addig semmit sem számítanak. Még tömegként sem fognak létezni. „Számáljátok meg magatokat!“ Ez az első parancs, melyet a kiképző altiszt kiad legényeinek. És ezzel megtanulták, mi az emberi egyesülések és társadalmak alapelve. Ámde nagy idő kell ahhoz, hogy háromszázöt-

ven millió ember megszámolja magát. Noha ma már Alexander Ular, aki az európaiak közt fehér holló, mert azt hiszi, hogy a kínaiakkal szemben emberségesnek s igazságosnak illenék lenni, azt írja, hogy nagy nemzeti mozgalom indult meg a roppant birodalom valamennyi tartományában.

— És akkor is, — szólott Josephin Leclerc — ha a győzelmes Japán föléleszti a mongolok, a kínaiak, a tibetiek öntudatát s kiküzdené számukra a fehérek tiszteletét, ugyan mi biztosítaná akkor a világbékét jobban és mi fékezné a nemzetek hódító örületét erősebben? Akkor talán nem irthatnák ki még a négereket is? Melyik fekete ország fogja kiküzdeni, hogy a fehérek és sárgák a feketéket is megbecsüljék?

Nicole Langelier megfelelt erre is:

— Ki tudná kitűzni azt a határt, melynél egy nagy emberfaj meg fog állani fejlődésében? A feketék az európaiakkal való érintkezésben nem pusztulnak ki, mint a vörösek. Hol az a próféta, ki a kétszáz millió fekete afrikainak megjósolhatná, hogy ivadékaik sohase fognak gazdagon s békén uralkodni a tavakon és a nagy folyamokon. A fehér emberek is megjárták a barlanglakások s a cölöpvárosok korát. Vaddak voltak akkor és meztelenek. A napon szárították otromba fazekait. Főnökeik barbár

táncokban gyönyörködtek. Csak a varázslók tudománya volt minden tudományuk. Azóta pedig fölépítették a Parthenont, kieszték a geometriát, s gondolataik jeleit és testük mozdulatait befoglák a harmónia törvényeibe.

„Mondhatjuk-e az afrikai négeknek: ti örökkön-örökké fogjátok egymás törzseit megszárolni, s mindig rémséges, vérfagyasztó kínzásokkal gyötritek majd egymást; Gléglé király, ha megszállja a vallásos őrzöngés, mindig le fogja hajjítatni háza magasságából a kosárba gyűrött foglyokat; mindig mohón fogjátok falni a húst vén születek rothadó teteméről; a fölfedezők mindig csak ledurrantanak fegyvereikkel s megfüstölnek kunyhóitokban; az önérzetes keresztény katona mindig azzal adja próbáját bátorságának, hogy asszonyaitokat darabokra vagdalja; a ködös tengerekről jött kedélyes tengerész mindig csak bele fog gázolni kis gyermekeitek hasába, hogy kirázza lábai zsibbadtságát. Mondhatjuk-e jó lélekkel az emberiség egyharmadának: ti állandó gyalázatban fogtok szenvedni mindörökké!

„Nem tudom, vajjon úgy lesz-e, amint 1840-ben Mrs. Beecher-Stowe megjósolta, hogy egyszer csak föltámad az élet Afrkában is, a nyugat hideg fajait elkápráztató fényben s nagyszerűségben; kibontakozik-e a művészet ra-

gyogó új formákban? A feketék zenei érzése rendkívül finom s élénk. Lehet, hogy ki fog finomodni valami gyönyörű néger tánc- és ének-művészet. Addig is, a déli államok feketéi már rohamban haladnak a kapitalista fejlődés útján. Jean Finot úr épp mostanában írta ezt meg.

„Ötven évvel ezelőtt, valamennyiüknek együtt sem volt még száz hektár földjük sem. Ma már birtokaik értéke több mint négy millió frank. Teljesen tanulatlanok voltak . . . Ma száz közül ötvenen tudnak írni s olvasni. Fekete regényírók, fekete költők, fekete közgazdászok, fekete emberbarátok is vannak már.

„Az úr és rabszolga egyesüléséből származó meszticek különösen értelmesek s edzettek. Ezek a színes emberek, kik agyafurtak és vadak, ösztönösek és számítók, lassanként fölébe kerekednek a tömegnek (így mondta nekem egyikük) s legyűrik az elernyedte kreol fajt, mely ma a feketéken oly kényelmesen kegyetlenkedik pokoli kedvvel. Talán már megszületett az a zseniális mulatt, aki drágán fogja meglakoltatni a fehérek gyermekeivel az apáik által meglincselt négeretek tengernyi vérért!

E közben Goubin úr fölfegyverezte magát hatalmas szemüvegével.

— Ha a japánok győznének, — mondotta — elvinnék tőlünk Indo-Kínát.

— Nagy szolgálatot tennének ezzel nekünk — felelte Langelier. — Minden gyarmat csak átok a népeken.

Goubin úr erre már csak méltatlankodó hallgatással felelhetett.

— Ezt már nem tudom szó nélkül hagyni, — kiáltott föl Josephin Leclerc. — Áruinknak piacok kellenek, ipari és kereskedelmi terjeszkedésünknek pedig nagy területek. Hova gondol, Langelier? Európában, Amerikában, az egész világon ma már csak egy politika lehetséges: a gyarmatpolitika.

Nicole Langelier nyugodtan folytatta:

— A gyarmatpolitika a barbárságnak vagy, ha így jobban tetszik, a civilizációnak legfrissebb formája. Én nem különböztetem meg ezt a két szót: mindkettő egyet jelent. Amit az emberek civilizációnak mondanak, az az erkölcsök jelenlegi állapota, amit barbárságnak, az az elmúlt állapot. A mai erkölcsöket is barbároknak fogják bélyegezni, ha már elmúlt erkölcsökké lesznek. Nagyon szívesen elismerem, hogy a mi erkölcsünk, a mi morálunk megengedi, hogy az erősebb országok leigázzák a gyengébbet. Ez épp a nemzetközi jog főelve s a gyarmatosítás alapja.

„De azt is tudnunk kellene, vajjon mindig jó üzletet csinálnak-e az államok azokkal a távoli hódításokkal. Nem úgy látszik. Mi hasznot hajtott Mexikó vagy Péru Spanyolországának? Brazília Portugáliának? És Batávia Hollandiának? Különféle gyarmatok vannak. Vannak gyarmatok, melyeknek műveletlen puszta földjén szerencsétlen európaiak telepednek le. Az ilyenek hívek, ameddig szegények, de elszakadnak az anyaországtól, mihelyt fölcseperedtek. Vannak gyarmatok, amelyeken ugyan európai ember nem lakik, de azért nyersanyagokat szolgáltatnak s el lehet rajtuk helyezni kész árukat. Ámde nyilvánvaló, hogy az ilyenek nem azokat gazdagítják, akik kormányozzák, hanem akik ott üzérkednek. A legtöbbször annyit sem érnek, amennyibe kerülnek. És hozzá minden pillanatban bele-sodorhatják az anyaországot a háboru szörnyűségeibe.

Goubin úr közbeszólt, de csak ennyit:

— És Anglia?

— Angolország nem is annyira ország, hanem inkább faj. Az angol-szászoknak nincs más hazájuk, mint a tenger. És amellet Anglia, melyről azt hiszik, hogy óriási birtokai tették gazdaggá, voltaképpen kereskedelmének köszönheti vagyonát és hatalmát. Nem a gyarmatait

kell
ezen
hog
lokn
a m
mek
ban
lévő
De
mely
min
csak
mess
ország
nehe
kezd
mi k
már
kina
kár
fegy
linká
kat
gatta
boka
kal
való

kell irigyelnünk tőle; hanem kereskedőit, mert ezek szerezték gazdagságát. És azt se higgyék, hogy például Transvaal oly jó üzlet az angoloknak. De hát azért azt még megértem, hogy a mai rendben oly államok, melyek sok gyermeket szülnek és sok árut készítenek, a távolban is keresnek területeket s piacokat és meglévő birtokaikat csellel s erőszakkal biztosítják. De mit akarunk mi! a mi takarékos népünk, mely vigyáz rá, nehogy több gyereke legyen, mint amennyit a szülőföld könnyen elbír; mely csak szerényen termel s nem szívesen elegyedik messzi földön kezdett kalandokba; Franciaország, mely még házatájékát is csak nagynehezen hagyja oda, ugyan az Istenért mihez kezdene a gyarmatokkal? mi szüksége rájuk? mi haszna volna belőlük? Eleget pocskolt el már embert és pénzt arra, hogy Kongó, Kokinkina, Annam, Tonking, Guyana és Madagaszkár gyapotszöveteket adjon el Manchesternek, fegyvereket Birminghamnak és Liégenek, pálinkát Danzignak és bordeauxi borral teli ládákat Hamburgnak. Hetven év hosszat fosztogatta, üzle és hajszolta Franciaország az arabokat, hogy végre is olaszokkal és spanyolokkal népesítse be Alzsátiát.

„Ez eredmények iróniája elég kegyetlen és valóban szinte érthetetlen, hogy alakult ki a

mi kárhozatunkra ez a Franciaországnál tizszer-tizenegyszer nagyobb gyarmatbirodalom. De persze nem szabad elfelejteni, hogy ha a francia nép nem látja is hasznát az afrikai s ázsiai birtokoknak, kormányának vezetői bizony annál több hasznát veszik. Így kenyerezik le a flottát s a hadsereget, mely a gyarmatosító kalandok révén az ellenség legyőzéseért kijáró dicsőségen felül még rangot, érdemkeresztet s nyugdíjakat szerez magának. Lekötelezik a klérust, mert új utakat vágnak a szent Propaganda számára s új területeket szolgáltatnak ki a katolikus hittérítésnek. Kedveskednek a hajóépítőknek, a fegyvergyárosoknak, a hadsereg-szállítóknak, kiket ellátnak megrendelésekkel. Tömérdék hívet szereznek azzal, hogy koncessziókat adnak óriási erdők irtására, számtalan legelő feltörésére. És ami az ő szemükben a legbecsesebb, megvásárolják maguknak a parlament valamennyi panamistáját és kijáróját. Végül pedig hizelegnek a tömegnek, mely büszke rá, hogy van sárga és fekete birodalma, amelynek láttára Anglia s Németország sápadozik az irigységtől. Így válnak derék polgárokká, jó hazafiakká, nagy államférfiakká. És ha valamely hadi szerencsétlenséggel kockáztatniok kell akár bukásokat is, mint Ferry tette, szívesen kockáztatják, mert jól tudják,

hogy a lehető legkárosabb gyarmati kaland is kisebb gondot okoz nekik, s kevesebb bajt zúdít rájuk, mint a lehető leghasznosabb szociális reform.

„Most már megértik, ugyebár, mért is vannak néha imperialista minisztereink, kik élnek-halnak azért, hogy gyarmatbirtokainkat gyarapítsák. És még boldogok lehetünk s dicsérhetjük kormányférfiaink mérsékletét, mert hiszen megáldhattak volna bennünket sokkal több gyarmattal is.

„De még nem háritottunk el minden veszélyt s éppen most fenyeget egy nyolcvanéves háború Marokkóban. Hát sohasem lesz vége a gyarmatosító örületnek!

„Jól tudom, hogy az országok nem okosak. De ismerve mivoltukat, azon csodálkoznánk, ha okosak volnának. Mégis, sokszor ösztönszerűen visszariadnak attól, ami rájuk káros. Olykor mégis csak megfigyelnek egyet-mást. Tévedések s hibák árán végre is szert tesznek fájdalmas tapasztalatokra. Egyszer csak észre fogják venni, hogy a gyarmatokból veszedelem fakad s romlás sarjadzik. S akkor a kereskedelmi barbárságot a kereskedelmi civilizáció fogja fölvaltani; az erőszakos hódítást a békés hódítás. Az efféle eszmék elhatolnak ma már a parlamentekbe is. És győzni fognak, nem, mert az embe-

rek önzetlenebbek lesznek, hanem mert jobban meg fogják ismerni érdekeiket.

„A legnagyobb emberi érték maga az ember. Ha értéket akarunk adni az egész földkerekségnek, adjuk meg előbb az embernek a maga értékét. Hogy kiaknázzuk a földet, a bányákat, a vizeket, planétánk valamennyi anyagát s minden erejét, ahhoz ember kell, az egész ember, emberiség kell, az egész emberiség. Az egész földkerekség tökéletes kiaknázása a fehér, sárga és fekete emberek összetett munkája nélkül lehetetlen. Ha az emberiség egy részét leigázzuk, kevesebbítjük, elgyengítjük, egyszóval: gyarmatosítjuk, önmagunk ellen vétkezünk. A mi érdekünk, hogy a sárgák és feketék hatalmasok, szabadok és gazdagok legyenek. Boldogulásunk és gazdagságunk az ő boldogulásukkal és gazdagságukkal kapcsolatos. Mennél többet termelnek, annál többet fogyasztanak. Mennél több hasznuk van belőlünk, annál több hasznunk van belőlük. Élvezzék csak bőségesen a mi munkánkat s mi is bőségesen élvezzük majd az övékét.

„Ha a társadalmat átjáró forrongást nézzük, talán fölfedezünk oly jeleket, melyek az erőszak korának immár végét hirdetik. A háború, mely hajdanában szinte állandó volt a népek között, most időnként elül s a béke évei

most sokkal hosszabbak, mint a háború évei. Épp a mi országunk igen érdekes megfigyelésre ad alkalmat. A franciák egészen külön lapra tartoznak az országok hadi történelmében. Más nemzetek sohase viseltek háborút másért, mint érdekből vagy kénytelenségből, egyedül a franciák verekedtek mulatságból. Renan megírta már vagy harminc esztendeje: „Aki Franciaországot egészében is, vidékenként is ismeri, az bizonyára megállapítja, hogy már fél század óta oly szellem vesz rajt mindjobban erőt, mely gyökerében békés“. Nagyon sokan megállapították azt a tényt, hogy Franciaországnak 1870-ben nem volt kedve arra, hogy fegyvert ragadjon s a háború megüzenését nagy megütközéssel fogadták. Bizonyos, hogy manapság kevesen vannak franciák, kik komolyan gondolnak rá, hogy esetleg a harctérre kell vonulniok, s mindenki szívesen kap azon a gondolaton, hogy a hadsereg éppen a háború elhárítására való. A sok ezer közül csak egy példát ragadok ennek a fölfogásnak jellemzésére. Ribot úr, a képviselő, a volt miniszter, mikor egy ízben meghívták valami hazafias ünnepélyre, ékes levélben mentegездőött elmaradásáért. Ribot úr a lefegyverkezésnek csak a gondolatára is már összeráncolja magas homlokát. Különös vonzódást érez zászlók és ágyúk iránt, amint az már illik is egy

volt külügyminiszterhez. Levelében nemzeti veszedelemnek hirdeti a szociálisták mozgalmával elterjesztett béke-eszméket. Úgy látja, hogy olyan lemondást jelentenek, hogy ezt nem tűrheti szó nélkül. De nem azért, mintha ő harcias kedvű volna. Ő is a békét óhajtja, de ez a béke legyen káprázatos, nagyszerű, csillogó s dőlőfős, mint a háború. Ribot úr és Jaurès csak modorban különböznek egymástól. Mind a ketten a béke hívei. Jaurès csak egyszerűen, Ribot úr ellenben gőgösen. Ez az egész különbség. A reváns és a hódítások gondolatának kikerülhetetlen elernyedését még a szociáldemokráciánál is, mely megelégszik a zubbonyos és köpönyeges békével, jobban s erősebben bizonyítja a burzsoák érzése, kik hadi jelvényekkel ékesített és a dicsőség bálványképeivel megrakott békét kívánnak, mert ez már olyan háborús kedvnek nyilvánulása, mely természetéből kivetkőződött s békéssé fajult.

„Franciaország lassanként tudatára ébred igazi erejének, mely nem más, mint értelmi ereje; kezdi már érezni igazi küldetését, mely nem más, mint hogy eszméket vessen a világba s a gondolatok birodalmában uralkodjék. Nem-sokára belenyugszik abba, hogy nincs más hatalma biztos és maradandó, csak az, amely szónokaiban, bölcselőiben, íróiban s tudósaiban

gyökerezik. És épp így kénytelen lesz egyszer csak belátni, hogy a nagy szám erejét, mely már annyiszor cserbenhagyta, immár véglegesen elvesztette s itt az ideje, hogy már csak arra a dicsőségre vágyakozzék, melyet a gondolat művelése s az elme munkája vív ki számára.

Jean Boilly fejét rázta:

— Ön azt kívánja, — mondotta, — hogy Franciaország a nemzeteket egyetértésre és békességre tanítsa. És bizonyos ön abban, hogy hallgatni fognak rá és követik a szavát? Vajjon biztos-e csak az önnön békéje is? Nem kell-e félnie a külső fenyegetésektől, nem kell-e elébevégnia a veszedelmeknek, örködnie biztoságán, gondoskodnia a maga védelméről? Egy fecske még nem a tavasz; egy nemzet még nem a világbéke. Bizonyos-e, hogy Németország csak azért tartja fönn hadseregét, hogy ne viseljen háborút? Szociáldemokratái, ez igaz, a békét akarják. De nem ők az urak és képviselőknek nincsen a parlamentben akkora tekintélyük, amilyen választóik számánál fogva megilletné őket. Vagy azt hiszi talán, hogy Oroszország, mely az ipar korszakába csak alig hogy belépett, majd hamarosan benn lesz már a béke korában? Azt hiszi, hogy miután már Ázsiát fölkavarta, nem fogja fölkavarni Európát is?

„De vegyük, hogy Európa valóban békéssé

válik, nem látja ön, hogy Amerika mindjobban hajlik a háboru felé. Kubát hűbéres köztársasággá igázták, Hawaiit, Porto-Ricot s a Philippi-szigeteket elfoglalták, ma már nem tagadhatjuk, hogy az Amerikai Egyesült-Államok hódító nemzetté váltak. Stead, egy yankee publicista, az egész Unió tapsai közepette mondta: „A világ elamerikaiasítása már uton van“. Roosewelt úr pedig arról álmodik, hogy a csillagos lobo-gót kitűzi Délamerikára, Ausztráliára s Nyugat-Indiára. Roosewelt úr imperiálista s olyan Amerikát akar, mely a világ ura. Titokban megsughatom, hogy Augustus birodalmáról ábrándozik. Szerencsétlenségére elolvasta Titus Liviust. A rómaiak hódításai nem hagyják aludni. Olvasták a beszédeit? Valóban harciasak. „VerekedjeteK barátaim, verekedjeteK mindhalálíg. Csak az ütés-verés-vágás ér valamit. Csak azért vagyunk a világon, hogy pusztítsuk egymást. Aki mást mond, az erkölcstelen ember. Ne bízzatok az olyan emberben, aki gondolkodik. A gondolkodás elpuhít. Ez csak francia nyavalya. A rómaiak meghódították a világot. De elvesztették. Mi vagyunk a modern rómaiak.“ Ékes szavak, melyek mögött másfél-milliárdos katonai költségvetés s egy akkora hadiflotta áll, mely nemsokára a második lesz a földön.

„A yankeek azt hirdetik, hogy négy év múlva már háborút indítanak Németország ellen. Csak akkor hinnénk nekik, ha azt is megmondanák, hol akarnak találkozni az ellenséggel. De ez az örültség mégis gondolkodóba ejt. Ha a cár jobbagya, Oroszország és a még feudális Németország tart fönn hadsereget a háboru kedvéért, ezt még hajlandók volnánk az ősi szokásokkal s a nyers múlt maradványaként megmagyarázni. De hogy egy modern demokrácia, az Amerikai Egyesült-Államok is, üzletemberek egyesülése, mindenfelől összeverődött kivándorlók tömege, a faj, a hagyományok, emlékek közössége nélkül, a dollárért marakodó ádáz harc közepette egyszerre csak azért epedjen, hogy torpedókat röpítsen a páncélos hajók bordáiba s aknákat robbantson föl az ellenséges hadsorok alatt, ez annak a bizonyosága, hogy a brutális erőszak uralmát a javak termeléseért s kisajátításáért folyó anarkikus harc tartja fönn, hogy az ipari erőszak teremti meg a katonai erőszakot s hogy a kereskedelmi vetélkedések oly gyűlöletet szítanak a népek között, melyet csak vérrel lehet elfojtani. A gyarmatosító örület, melyről az imént beszélt, sok ezer közül csak egyik formája ennek a versenynek, melyet közgazdászaink annyira magasztalnak. Miként a hűbériség, a kapitalizmus is a há-

boru társadalma. Megkezdődött az ipari előbbségért vívott nagy háborúk kora. A mai rendben, a termelés nemzetenként való tagozottsága mellett az ágyu lesz az, ami kiszabja a tarifákat, megállapítja a vámokat, megnyitja, elzárja a piacokat. Nincsen más, ami szabályozza a kereskedelmet és ipart. Ama gazdasági rendnek, melyben a civilizált világ ma él, az öldöklés a végzetes következménye...

A gorgonzola és a sztracchino szaga lebeg körül az asztalt. A pincér drótra erősített viaszgyertyákat hozott, hogy meggyujtsa a belül szalmaszálas hosszú szivarokat, melyek az olaszoknál oly kedveltek.

Hippolyte Dufresne, ki egy idő óta mintha nem is ügyelt volna a beszélgetésre, most halkan megszólalt, valami önérzetes szerénységgel:

— Uraim, Langelier barátunk az imént azt állította, hogy sok ember fél attól, hogy lealacsonyodik kortársai szemében, ha elfogadja a jövőbeli morált, mely nem egyéb, mint szörnyű erkölcstelenség. Engem ez a félelem nem fog el és egy kis elbeszélést írtam, melynek csak az az érdeme, hogy megmutatja, mily higgadtan, nyugodtan néz az én elmém a jövőndőbe. Majd egyszer engedelmet kérek arra, hogy fölolvassam.

— Olvassa föl most mindjárt, — szólott Boni, szivarját meggyujtva.

— Nagyon örülnénk — toldotta meg Josephin Leclerc, Nicole Langelier és Goubin úr.

— Nem tudom biztosan, vajjon nálam van-e a kézirat, — felelte Hippolyte Dufresne.

Azzal zsebébe nyúlt, kivett egy papírteker-
cset s fölolvasta, amint itt következik.

V.

Hajnali egy óra tájt, mielőtt lefeküdtem, fölnyitottam az ablakot s cigarettára gyújtottam. Az avenue du Bois de Boulogneon egy autó zúgása suhant át a csenden. A fák feketén bóblintó lombja hűs szellővel frissítette a levegőt. A város meddő talaján nem kélt se bogár zúgása, sem az élet zaja. Csillagok ragyogták be az éjszakát. Fényük a tiszta levegőben színesebben tündökölt, mint más éjszakákon. Fehéren csillogott a legtöbb. De voltak köztük sárgák s narancs-vörösek is, mint a haldokló lámpa lángjai. Kék is volt egynéhány s az egyik oly tiszta, oly szelíd, oly halavány-kék, hogy nem tudtam róla levenni a szemem. Sajnálom, hogy nem tudom, hogy hívják, de megvigasztal az a gondolat, hogy az emberek úgy se tudják a csillagoknak igazi nevét.

Elgondolom, hogy e fénycseppek valamennyien egy-egy világot világítanak meg, s té-

pelődöm, vajjon épp oly mérhetetlen sok szenvedést sugároznak-e be, vajjon a fájdalom betölti-e az égnek végtelenségét is. Csak a magunk világa alapján ítélnéljük meg a többi világot. Az életet csak azokban a formákban ismerjük, melyeket a földön ölt magára s ha azt hisszük is, hogy a mi bolygónk a rosszabbak közül való, még sincs rá okunk azt hinnünk, hogy más bolygókon minden a lehető legjobban van s mily boldog lehet az, akire az Atair, a Beteigeuze vagy az izzó Sirius sugarai sütnek. Nem azért mondom ezt, mintha más emberekhez képest szerencsétlennek érezném magamat. Nincs feleségem, nincs gyermekem. Nem vagyok szerelmes, nem vagyok beteg. Nem vagyok túlságosan gazdag, nem élek nagyúri módon. Tehát a boldogok közé tartozom. De a boldogoknak is kevés az öröme. Milyen lehet akkor a többiek sorsa! Valóban, sajnálni kell az embereket. Nem vádoló a természetet: vele úgysem lehet vitatkozni, hiszen nem értelmes. És nem támadom a társadalmat sem. Nem lehet a természetet s a társadalmat egymással szembe szegezni. Az emberek természetét szembehelyezni az emberek társadalmával épp oly lehetetlen, mint a méhek természetét a méhek társadalmával, a héringek természetét a héringek társadalmával. Az állati társadalmak

szükségszerűen az állati természetből fejlenek ki.

A föld olyan planéta, melyen esznek, tehát az éhség planétája. Állati természetüknél fogva telhetetlenek és vadak. Közülük egyedül a legértelmesebb, az ember, még fösvény is. A fösvenység mindmáig a legnagyobb erény az emberi társadalmakban s a természetnek erkölcsi fő munkája. Ha írni tudnék, ódát írnék a fösvenységhez. Habár ezzel nem is adnék valami újat. A moralisták s a közgazdászok már százszor megírták. Az emberi társadalmak fenséges két pillére a fösvenység s a kegyetlenség.

Igy van-e ez vajjon a többi mindenségben is, az éter megszámlálhatatlan sok világában? A csillagok, melyeket látok, vajjon valamenynyien besugároznak-e embereket. Az egész mindenségben esznek-e s falják-e egymást. Ezek a kétségek nyugtalanítanak engem s ezért nem tudom borzadás nélkül nézni az égboltozaton ragyogó tűzharmatcseppeket.

Gondolataim lassanként megenyhülnek, megtisztulnak s az életet is, mely érzéki valóságában váltakozva ádáz és szelid, megint kíváncsnak érzem. Megnyugtatom magam, hogy az élet olykor mégis csak szép. Mert ha nem volna szép, hogyan láthatnók meg csúfságait s

hogyan hihetném, hogy a természet rossz, ha egyben azt is nem hinném, hogy jó.

Most egy Mozart-szonáta szólamai karcsu fehér oszlopokat s rózsafüzéreket lebbentenek a levegőbe. Szomszédomban egy zongoraművész éjszakánként Mozartot és Gluckot játssza. Becsukom az ablakot s miközben levetkőzöm, elgondolkozom, micsoda kétes élvezetekben lehetne holnap részem; s egyszerre csak eszembe jut, hogy már egy hete meghíttak ebédre a Bois de Boulogneba; úgy rémlik, mintha éppen holnapra szólna a meghívás. Hogy megtudjam, előkeresem a meghívólevelet, mely ott hevert nyitva asztalomon. Ime:

1903 szeptember 16.

„Kedves öregem!

„Nagyon örülnénk, ha eljönnél ebédre... satöbbi, satöbbi, a jövő szombaton, 1903 szeptember 23-án, satöbbi, satöbbi.“

Tehát holnap.

Becsengettem inasomat:

— Jean, holnap kilenc órakor keltsen föl.

És éppen holnap, 1903 szeptember 23-án leszek harminckilenc esztendőös. Abból, amit e világon már megértem, el tudom nagyjából képzelni, mit látok még ezután. Aligha lesz ez valami érdekes látványosság. Biztosan meg tu-

dom előre mondani, micsoda megjegyzéseket hallok majd holnap ebéd közlen a Bois éttermében. Biztos, hogy ilyeneket mondanak: „Én hatvan kilométeres sebességgel megyek. — Blanche nagyon könnyelmű nő, de engem nem csal meg, ezt biztosan tudom. — A minisztérium tűri, hogy a szociálisták diktáljanak neki. — A lovacs kajátékozt hamar megúnja az ember. Csak a bakk ér valamit. — Jól teszik a munkások, ha szemtelenek: a kormány mindenben igazat ad nekik. — Fogadok veled, hogy Épingle-d'Or veri Ranavalot. — Csak azt nem bírom megérteni, hogy nem akad egy generális, aki az egész csürrét szétkergeti. — Mit akar? Hisz Franciaországot a zsidók eladták Angliának és Németországnak!“ Ime, ezt fogom holnap hallani. Így gondolkoznak politikáról és társadalomról az én barátaim, dédunokái a juliusi polgároknak, a kohók és hámorok hercegeinek, a bányakirályoknak, kik meg tudták fékezni s szolgaságba ígázták a forradalom erőit. Nem hiszem, hogy az én barátaim sokáig megtudják őrizni az ipar birodalmának kormányzását s a politikai hatalmat, mit apáik hagytak rájuk. Nem nagyon intelligensek ezek az én barátaim. Nem sokat dolgoztak a fejükkel. Én sem. Mindmáig bizony még nem vittem véghez valami nagy dolgot. Én is csak olyan naplopó

és tudatlan vagyok, mint ők. Semmire sem érzek magamban erőt és tehetséget s ha mégsem vagyok oly üres, mint ők, ha agyamat mégsem tömi ki az a sok butaság, melytől az övék bedugult, ha mégsem gyűlölöm és nem irtózom, mint ők, a gondolatoktól, ennek külön oka van. Apám, ki nagyiparos volt és konzervatív képviselő, mikor tizenhétéves lettem, egy félénk és csendes házitanítót adott mellém, ki olyan volt, mint valami leány. Miközben engem a baccalaureátusra készített elő, Európa társadalmi forradalmát szervezte. Meghatóan szelid fiú volt. Sokszor zárták börtönbe. Most képviselő. Sokszor másoltam számára a nemzetközi proletáriátushoz intézett kiáltványait. Elolvastatta velem a szociálista irodalmat. Oly dolgokra tanított, melyek nem mind hihetők. Hihetetlen dolgokat is tanított, de ő nyitotta föl a szemem, hogy lássam, mi történik körülöttem; bebizonyította, hogy minden, amit a mi társadalmunk tisztel, megvetésre méltó, s amit megvet, tiszteletre méltó. Lázadásra ösztönzött engem. Én ellenben arra az eredményre jutottam érveléséből, hogy a hazugságot igenis meg kell becsülni s az álnokságot tisztelni kell, mert ez a kettő a társadalom rendjének legerősebb támasztéka. Konzervatív maradtam. De lelkem megcsömörlött.

Mialatt álomba szunnyadok, alig hallhatóan itt-ott még megcsendül Mozartnak egy-egy szólama s kék lombok közt márványtemplomok ködlenek felém.

Világos nappal volt már, mire fölébredtem. Sokkal gyorsabban öltöztem föl, mint máskor. Magam se tudom, mért siettem oly nagyon s szinte észre se vettem, egyszerre csak künn is voltam. Amit ekkor magam körül láttam, úgy meglepett, hogy gondolkozni se tudtam és csak ennek a megszibbadásnak köszönhetem, hogy meglepetésem már csöppet sem fokozódott, hanem megrögzött s változatlan maradt. Bizonyos, hogy csakhamar határtalanná lett volna, megdöbbenéssé és rémületté tarajosodik, ha megőrzöm higgadtságomat, — annyira más volt az a látvány, mely szemem elé tárult, mint amilyennek kellett volna lennie.

Uj, ismeretlen és furcsa volt szememben minden, ami körülvett. A fák, a pázsitos terek, miket mindennap láttam, eltűntek. Ahol tegnap még az avenue nagy szürke épületei magaslottak, ott most kerttel körülvelt, elragadó kis téglaházacskák sorakoztak. Nem mertem megfordulni, hogy megnézzem, helyén van-e még a házam, elindultam egyenesen a Porte Dauphine felé. De nem akadtam rá. Azon a tájé-

kon a Bois faluvá változott. Befordultam egy utcába, mely, úgy gondoltam, a hajdani Suresne-i út lehetett. Kétoldalt a különös stílusban, új formákban épült házakat, noha sokkal kisebbek voltak semhogy gazdag emberek lakhattak bennük, festmények, szobrok s fayenceok díszítették. A házak tetején fedett terraszok. Tovább mentem ezen a falusias úton, melynek kanyarulati elragadó képeket tártak elém. Más görbe utak szelték át rézsútosan. Sehol se járt villamos, se autó, se másmilyen kocsi. A földön árnyékok táncoltak. Fölpillantottam, s csapatokban nagy madarakat, óriási halakat láttam suhanni a levegőben, mely mintha ég is, ocean is lett volna. Közel a Szajnához, melynek folyása megváltozott, megláttam egy csomó férfit, övvel összehúzott kurta blúzban s magas lábszárvédőkben. Nyilván munkaöltönyük volt rajtuk. De viselkedésük könnyedébb és finomabb volt, mint a mi munkásainké. Egyszerre csak észrevettem, hogy asszonyok is vannak köztük. Azért nem tudtam őket mindjárt megkülönböztetni, mert ruhájuk épp olyan volt, mint a férfiaké, lábszáruk hosszú, egyenes, csípőjük pedig keskeny, mint az amerikai nőké. Ezek az emberek csöppet sem látszottak szörnyetegeknek s én mégis rémülettel néztem őket. Furcsábbak voltak szememben, mint akárki

ama számtalan ismeretlen ember közül, kikkel e világon valaha találkoztam. Hogy ne lássak emberi arcot, egy elhagyott kis utcába kanyarodtam. Nemsokára egy kerek térhez érkeztem, melyen magas árbócokon vörös lobogók lengtek, rajtuk arany betűkkel: *Európai Szövetség*. A zászlórudakon alul a béke jelvényeivel ékesített széles ráfákban plakátok lógtak: népi ünnepélyekre, törvényes intézkedésekre, közmunkákra vonatkozó hirdetések. De volt közöttük léghajó-menetrend is és egy oly táblázat, mely a népszövetség 220. évében, június 28-án észlelt levegőáramlatokat jelezte. Mindezek a szövegek újforma betűkkel voltak nyomtatva s nyelvüknek nem minden szavát értettem meg. Miközben megfejtésükön tépelődtem, szemem előtt a levegőt szeldelő számtalan gép árnyéka suhant el. Megint fölfelé tekintettem s ekkor ezen a föl ismerhetetlenné torzult égen, mely a földnél népesebb volt, melyet kormánylapátok hasítottak s csavarok verdestek, melyre a horizont felől füstgomolyag szállt föl, egyszerre megpillantottam a napot. Láttára majd hogy sírva fakadtam. Reggel óta az első ismerős jelenség, mellyel találkoztam! Magasságából megtudtam, hogy délelőtt tíz óra körül járt az idő.

Most hirtelen férfiak és nők újabb csoportja vett körül, magatartásuk és ruházatuk

ugyanolyan volt, mint az elsőé. Most még tisztábban láttam, hogy a nők, habár akadt köztük nagyon kővér is, nagyon sovány is és elegen voltak, akikről semmit sem lehetett mondani, legtöbbször mégis olyanoknak látszottak, mint a hermafroditák. A hullám elvonult. A tér hirtelen újból elhagyottá lett, mint a mikéltelki városrészeink, melyek csak műhelyzárás idején elevenülnek meg. A hirdetések előtt maradtam s újból elolvastam ezt a dátumot: az európai szövetség 220. évében, június 28-án. Mit jelenthet ez? A szövetségtanácsnak a föld ünnepére vonatkozó kiáltványa igen hasznos útbaigazításokat nyújtott a dátum megértéséhez. Azt olvastam ebben: „Eltársak, ti tudjátok, hogy a XX. század utolsó esztendejében miként semmisült meg szörnyű fölfordulás közepette az ó-világ s ötven esztendeig tartó zürzavar után miként alakult meg az európai népek szövetsége . . .“ A népszövetség 220-ik esztendeje tehát a keresztény időszámítás szerint 2270, ennyi bizonyos. Most azonban még meg kell fejtenem, hogy kerültem én egyszerre csak a 2270-ik esztendőbe.

Ezen töprengve, találomra elindultam.

— Tudtommal, — mondtam magamnak, — nem balzsamoztak be elevenen oly sok esztendőre múmiának, mint Fougas őrnagyot.

Nem is kormányoztam azt a masinát, mellyel H. G. Wells úr fürkészi az időt. S ha William Morris példájára, talán alvás közben ugrottam három és fél századot, ezt se tudhatnám, mert álmunkban nem tudjuk, hogy álmodunk. Egyébként is, őszintén szólva, azt hiszem, hogy nem alszom.

Miközben eféle gondolatokkal foglalkoztam, egy hosszú utcában haladtam, melynek rácsos kerítései mögül a lombok között rózsaszínű házak mosolyogtak, formára különbözők, de mind egyformán kicsinyek. Itt-ott a szabad mezőn hatalmas acélmedencék emelkedtek, feltűnik láng lobogott, füst szállt. Rémület lebegett e komor tájakon s a gépek sebes röptétől remegő levegő zúgása kínoztá, gyötörte fejemet. Az út egy mezőre vitt, melyen itt-ott fák állottak s patakok futottak keresztül. Tehenek legelésztek erre. Mialatt szemeim e friss látványban gyönyörködtek, mintha árnyékok surrantak volna el előttem egy sík és egyenes úton. Surranóban szelük megcsapta arcomat. Ekkor észrevettem, hogy ezek kocsik és automobilok, melyeket óriási sebességük átlátószóvá tett.

Átjáró híd vitt az út tulsó felére s azután sokáig járkáltam a pázsiton s a fák közt. Azt hittem, hogy kinn vagyok egészen a szabad

mezőn, mikor hirtelen megláttam a parkot szégyelző ragyogó házak hosszú sorát. Nemsokára már ott álltam egy csinosan épült palota előtt. Valami nagy lakomát ábrázoló faragott és festett friz vonult végig a hatalmas oromfalon. Az ablakokon s üvegajtókon keresztül férfiakat és nőket láttam, amint egy nagy világos teremben csinos fayence-edényekkel díszített hosszú márványasztalok mellett ültek. Benyitottam, azt gondolván, hogy ez valami vendéglő. Nem voltam éhes, de kimerült, és a gyümölcsfüzérekkel ékesített terem friss hangulata felüdített. Benn az ajtónál álló férfi jegyet kért tőlem, majd látva zavaromat, így szólt: ,

— Látom, elvtárs, hogy nem idevaló vagy. Hogy utazhatsz szelvények nélkül? Sajnálom, de nem engedhetlek be. Keresd föl a munkaközvetítő megbizottját; vagy ha munkaképtelen vagy, menj a segélyezés megbizottjához.

Kijelentettem, hogy nem vagyok egy cseppet sem beteg s odébb álltam. Egy kövér ember, ki épp akkor vette ki szájából fogpiszkálóját, udvariasan odaszólt hozzám:

— Elvtárs, nem is kell a közvetítő megbizottjához menned. A kerületi kenyérgyár megbizottja vagyok. Éppen szükségünk van

egy emberre. Jöjj velem. Mindjárt dolgozhatsz is.

Köszönetet mondtam a testes elvtársnak, megnyugtattam őt, hogy az akarat megvan bennem, de nem vagyok pék.

Némi meglepetéssel nézett rám s azt felelte, hogy úgylátszik, szeretem a tréfát.

Vele mentem. Roppant nagy öntött vasépület előtt álltunk meg, melynek hatalmas kiszögellő kapuja fölött két bronzóriás nyugodott: a Magvető és Arató. Mindkettő az erőlködés nélkül való erő megtestesítése. Arcukról nyugodt büszkeség sugárzott, magosan hordták fejüket, nem úgy, mint a flamand Constantin Meunier elkényszeredett munkásai. Negyven méternél is magasabb terembe léptünk, ahol finom fehér porfelhőkben, erős, de tompa zaj közepette gépek dolgoztak. A fémkupola alatt a zsákok önként tolódtak egy kés alá, mely egyet hasított rajtuk; a kiömlő liszt kádakba dült, hol széles acélkezek meggyúrták s a tészta sütőteknőkbe folyt, melyek, mihelyt megteltek, maguktól befutottak a kemencébe, mely hatalmas és mély volt, mint valami alagút. E szünetlen mozgás közepette mozdulatlanul állt ott őt vagy legföljebb hat ember, hogy vigyázza a tárgyak munkáját.

— Ez a sütőgyár már igen régi, — szól

a társam. — Napjában alig nyolcvanezer kenyeret termel s lomha gépei túlsok embert foglalkoztatnak. De hagyjuk ezt most. Menj csak az érkező helyre.

Nem volt rá időm, hogy részletesebb fölvilágosítást kérjek. Egy fölvonógép föl vitt a ház lapos tetejére. Nyomban, amint ideérkeztem, valami repülő bálnaféle helyezkedett el a közelemben és zsákokat rakott le. Nem vezette ezt a gépet semmiféle élőlény. Jól megnéztem. Biztosan tudom, hogy nem volt rajta gépész. Aztán más repülő bálnák jöttek, új zsákokat rakva le, s ezek is szép sorjában odacsusztaak a kés alá, mely egyet metszett rajtuk. S a csavarok máris megfordultak, a kormánylapátok igazodtak. Senki sem volt a kormány mellett, senki se a gépen. Most messziről halk zümmögést hallottam, valami darázsraj közeledik, de aztán a folt meglepő hirtelenséggel nőtt. Úgy látszott, hogy biztos a dolgában, de rajtam hideg borzongás futott végig arra a gondolatra, mit tennék, ha mégis hibázna. Többször is már szólani akartam, engedjenek le. De valami ösztönszerű szégyenkezés megakadályozott. Ott maradtam helyemen. A nap már lehanyatlott, s öt óra körül járt az idő, mikor elküldték számomra a felvonógépet. Vége volt a napi munkának. Élelemre, lakásra kaptam egy szelvényt.

A vastag elvtárs ekkor így szólt hozzám:
— Te bizonyára éhes vagy. Ha a közös asztalnál akarsz vacsorázni, megteheted. Ha egymagad akarsz enni szobádban, ezt is megteheted. De ha jobban szeretnél néhány elvtárssal együttesen nálam enni, mondd meg most mindjárt. Én akkor a konyhaműhelybe telefonálok, hogy a te részedet is hozzám küldjék. Mindezt csak azért mondom, hogy segítségére legyek. Mert úgy látom, hogy itt nem vagy tájékozott. Nyilván igen messziről jössz. Nem látszol nagyon agyafuttnak. Ma nagyon könnyű munkád volt. De ne gondold, hogy itt mindig csak így játszva keressük meg kenyérünket. Ha a Z-sugarak, melyek a ballonokat kormányozzák; rosszul működtek volna, ami olykor megesik, bizony több dolgod lett volna. Mi is a te mesterséged? És honnan jössz?

Ezek a kérdések nem csekély zavarba ejtettek. Az igazat nem mondhattam meg. Nem mondhattam neki, hogy polgár vagyok s a XX. századból jöttem. Bolondnak hitt volna. Határozatlanul s kuszán feleltem tehát, hogy nem vagyok semmiféle szolgálatban és messziről, igen-igen messziről jövök.

Mosolygott:

— Értem, — felelte. — Nem mered csak megvallani. Te az Afrikai Egyesült Államokból

jössz. Nem te vagy az egyetlen európai, aki így megszökött tőlünk. De e szökevények majd mindannyian visszajönnek hozzánk.

Nem feleltem s hallgatásomból azt látta, hogy eltalálta az igazat. Újból meghívott vacsorára s megkérdezte, hogy hívnak. Megmondtam, hogy Hippolyte Dufresne a nevem. Meglepettnek látszott, mert két nevet mondtam.

— Az én nevem Michel, — mondotta.

Figyelmesen szemügyre vette szalmakalapomat, kabátomat, cipőmet, egész ruházatomat, mely bizonyára poros volt ugyan egy kissé, de jó szabásu, hisz elvégre nem holmi portás a szabóm a rue des Acacias tájékáról.

— Hippolyte, — szólt azután, — már tudom honnan jössz. Te a fekete tartományokban éltél. Ma már csak a zuluk és a bazutok szőnek ily silány szövetet, csak ők szabnak ki ily félszeg formákat, készítenek ily csunya cipőket s keményítik a fehérneműt. Csak közöttük tanulhattad az ilyen borotválkozást, hogy arcodon megkíméled a bajuszt s kétoldalt a pofaszakállt. Ma már csak bazutok és zuluk közt él az a szokás, hogy figurákat s ékítményeket alakítva vágják le az arcszőrzetet, — ami nem más, mint a tetoválás utolsó formája. Az Afrikai Egyesült Államoknak ezek a fekete tartományai oly barbárságban vergődnek, mely na-

gyon hasonlít a háromszáz-négyszáz év előtti Franciaország állapotához.

Elfogadtam Michel meghívását.

— Egészen közel lakom, Sologneban, — szólt. — Aeroplánom elég sebesen repül. Hamar ott leszünk.

Beültetett egy nagy gépmadár gyomrába s már hasítottuk is a levegőt és pedig oly sebesen, hogy lélegzetem elállt. A vidék képe egészen más volt, mint amilyennek eddig ismertem. Az utakat mindenütt házak szegélyezték; számtalan csatorna keresztezte a mezőket ezüstös vonalakkal. Csodálkozásomat nem is palástoltam.

— A földet, — magyarázta Michel, — most eléggé kihasználják s a gazdálkodás intenzív, úgy mondják, amióta a vegyészek maguk lettek a földművelők. Ebben a háromszáz esztendőben bizony sokat törték az emberek fejüket és sokat is dolgoztak. Hogy a kollektívizmust megvalósíthassák, négyszer-ötször oly termékennyé kellett tenni a földet, mint amilyen a tőkés anarchia korában volt. Te, aki a zuluk és bazutók közt éltél, tudod, hogy ők a megélhetéshez szükséges javaknak oly szűkében vannak, hogy ha mindenüket egyenlően fölosztanák mindannyiuk között, a nyomoron s nem a gazdagságon osztozkodnának. A termelés bőségét, mire szert let-

tünk, főképpen a tudományok haladásának köszönhetjük. A városi népességnek csaknem teljes megszüntetése szintén nagyon előnyös volt a földművelésre. Az üzletek s a hivatalok munkásai nagyjából egyenlően oszlanak meg műhely és mező között.

— Mi? — kiáltottam föl, — megszüntették a városokat! Mi lett akkor Páriszal?

— Már szinte senki se lakik benne, — felelte Michel. — Utálatos és egészségtelen ötemeletes házai, melyekben a letűnt korszak város-lakó emberei éltek, legnagyobbbrészt romba dőltek s újból nem épültek föl. Nagyon rosszul építettek ama szerencsétlen korszak huszadik századában. Néhány régibb s szilárdabb épületet mégis megtartottunk, ezeket múzeumokul használjuk. Nagyon sok múzeumunk és könyvtárunk van: ezekben műveljük magunkat. Megőriztük a városházának is néhány törmelékét. Csúf és rozoga egy alkotmány volt, de nagy dolgok is történtek benne. Mivel nincsenek törvényszékeink, nincs kereskedelmünk, nincs hadseregünk, voltaképpen nincsenek városaink sem. De azért most is, bizonyos tájakon a népesség sokkal sűrűbb, mint egyebütt s akármily gyors is a közlekedés, a fémipari és bányász központok túllontúl népesek.

— Mit mond ön? — kérdeztem. — Meg-

szüntették a törvényszékeket? Megszüntették talán a bűnt s a gonoszítottat is?

— Büntény mindig lesz a világon, amíg csak él a vén és komor emberiség. De a bűnösök száma együtt csökkent a szerencsétlenek számával. A nagyvárosok kültelkei voltak a bűntényeknek termőföldjei; nekünk pedig már nincsenek nagyvárosaink. A dróttalan telefon az utakat mindenkor biztonságossá teszi. Mindannyian el vagyunk látva villamos védőeszközökkel. Ami pedig a vétségeket illeti, azok mindig is nem annyira a vádlottak romlottságától, mint inkább a bírák lelkiismeretétől függtek. Most, hogy nincsenek már se jogászaink, se bíránk és a bíraskodást lista szerint ki-rendelt polgárok végzik, nagyon sok bűn veszett ki, nyilván, mert már nem tudnak rájuk ismerni.

Ezeket mondta Michel, miközben aeroplánját kormányozta. Szavainak értelmét a lehető legszabatosabban közlöm. Sajnálom, hogy rossz memóriámmal, de meg azért is, mert félek, hogy nem tudnám magam megértetni, — nem ismételhetem beszédének minden kifejezését s főképp a lüktetését. Ez a pék és a kortársai oly nyelven beszéltek, mely engem meglepett a szavak és a mondattan újszerűségével, de leginkább rövidítő és gyors fordulataival.

Egyszerű, de igen barátságos ház tetején kötöttünk ki.

— Megérkeztünk, — szólt Michel, — itt lakom. A vacsorán csupa olyan társunk lesz, akik, mint magam is, statisztikával foglalkoznak.

— Hogyan? Ön statisztikus? Azt hittem, hogy pék.

— Az vagyok hat óra hosszat. Ennyi a munkaidő, amint azt közel egy századja a szövetségtanács megszabta. Szabad időmben azután statisztikával foglalkozom. Ez az a tudomány, mely a történelem helyébe lépett. A hajdani történetírók csak néhány ember fényes tetteit beszélték el. A mieink mindent elregisztrálnak, ami csak történik, mindent, amit az emberek termelnek, fogyasztanak.

Miután átmentünk a tetőn berendezett hidroterápiai kamrán, Michel levezetett a villannyal világított ebédlőszobába, mely mindenütt fehér volt s falait virágzó epret ábrázoló faragott friz díszítette. A színes fayence-asztalon fémfényű evőeszközök csillogtak. Három személy ült már itt, kiket Michel sorban megnevezett:

— Morin, Perceval, Chéron.

Mindháromuknak egyforma volt az öltözete: durva zubbony, bársony térdnadrág és szürke

harisnya. Morin hosszú fehér szakállu, Chéron és Perceval csupasz arcu. Rövid hajukkal s még inkább nyílt tekintetükkel fiatal fiuknak látszottak. De azért rögtön tudtam, hogy nők. Perceval elég csinos volt, noha már nem egészen fiatal. Chéron azonban egyenest elragadó volt. Michel most bemutatott engem:

— Ime Hippolyte elvtárs, más néven Dufresne, ki a meszticek között, az Afrikai Egyesült Államok fekete tartományaiban élt. Tizenegy órákor nem kaphatott már ebédet, s most bizonyára éhes.

Éhes is voltam. Kis ételkockákkal kínáltak meg, ízük nem volt rossz, de nem ismertem. Mindenféle sajt is volt még az asztalon. Morin valami könnyű sört töltött számomra s megjegyezte, hogy bátran ihatom, mert nincsen benne alkohol.

— Ez már jó, — mondtam. — Úgy látszik, hogy még mindig foglalkoznak az alkohol veszedelmeivel.

— Már elmúltak e veszedelmek, — felelte Morin. — Még a letűnt korszak vége előtt sikerült már végét vetni az alkoholizmusnak. Enélkül lehetetlen lett volna az új rendet megteremteni. Az alkoholívó proletáriátus képtelen rá, hogy felszabadítsa magát.

— És vajjon, — kérdeztem megízlelve egy

furcsán szeletelt darabkát, — vajjon tökéletesítették-e a táplálkozást is?

— Értem, elvtársam, — mondotta Perceceval — te nyilván a kémiai táplálkozásról szeretnél beszélni. Bizony még nem értünk el nagy eredményeket. Hiába rendeltük oda vegyészeinket a konyhákba . . . Piluláik semmit sem érnek. Ha nem nézzük azt, hogy helyesen tudjuk kimérni a melegképző s a tápláló ételeket, egyebekben majdnem épp oly közönségesen eszünk, mint a letűnt korszak emberei s az evésben épp annyi élvezetet találunk.

— Tudósaink, — szólt Michel, — azon igyekeznek, hogy a táplálkozást észszerűvé lesszék.

— Eh, mindez csak gyerekes próbálgatás, — felelte erre az ifju Chéron. — Nem lehet addig semmit se csinálni, amíg ki nem irtjuk a vastagbelet, ezt a fölösleges és ártalmas szervet, mely valóságos fészke a fertőzéseknek . . . De majd meglesz ez is.

— És ugyan mi módon? — kérdeztem.

— Egész egyszerűen operációval. És miután már elegendő számú egyénen hajtották végre ezt az operációt, az átöröklés egyre jobban megrögzíti a vastagbél hiányát, s később már anélkül fog születni minden ember.

Ezek az emberek barátságosak voltak hozzám és nyájasan beszélgettek velem. De nem igen tudtam hozzáigazodni se szokásaikhoz s gondolkodásukhoz s egyszerre csak azon vettem magam észre, hogy semmiképpen sem érdekeltem őket s hogy csöppet se törődnek az én véleményemmel. Mennél több udvariasságot mondtam nekik, annál lejjebb lohadt rokonérzésük. S amikor Chéronnak néhány egészen óvatos és őszinte bókot mondtam, többet felém se nézett.

Végezvén az evéssel, odafordultam Morinhez, ki nagyon értelmesnek, nyájasnak látszott. s oly őszintén, hogy magam is megilletődtem, így szóltam hozzá:

— Morin úr, megvallom, én nem tudok semmit s rettentően szenvedek emiatt. Ismétlem: messziről jövök, igen-igen messziről. Kérem, mondja el, hogy szervezték meg az európai szövetséget és mondjon valamit erről a mostani társadalmi rendről.

A vén Morin fölkiáltott:

— Hallod-e, te három hosszú század történetét kéred tőlem, amihez hetek és hónapok kellenének. És még így is sok olyan dolog volna, amiről nem adhatnék neked fölvilágosítást, mert magam se tudok róluk semmit.

Nagyon kértem, hogy ha mást nem, adjon

valami egészen rövid és összefoglaló tájékoztatást, mintha csak iskolásgyerek volnék.

Erre Morin hátradőlt székében s beszélni kezdett:

— Ha tudni akarjuk, hogyan alakult meg a mai társadalom, vissza kell szállni messzire a múltba.

„A letűnt korszak huszadik századának legfőbb műve a háboru kiirtása volt.

„A hágai békebíróság, amit még a barbárság virágkorában szerveztek, alig járult hozzá a béke föntartásához. De létrejött e korban e y másik intézmény is, mely már sokkal hatásosabb volt. A különböző államok parlamentjeiben kialakultak bizonyos csoportok, melyek azután egymással összeköttetésbe léptek s azt a szokást kezdték meg, hogy közösen tanácskoztak a nemzetközi kérdésekről. Mivel a választók egyre növekvő tömegének fejezték ki a békére való törekvését, határozataik tekintélye igen nagy volt s gondolkodásra készítették a kormányokat, melyek közül ekkor már a legönkényesebbek is, Oroszországot kivéve, ráfanyalodtak arra, hogy a nép hangulatával számoljanak. Ami bennünket ma legjobban meglep, ez az, hogy annak idején ezekben a minden országból összeverődött képviselőgyűlekezetekben senki

sem ismert rá a jövőendő nemzetközi parlament első formájára.“

„Egyébként az erőszak pártjai még hatalmon voltak minden birodalomban, még a francia köztársaságban is. És, ha a dinasztikus háborúknak, meg ama diplomata háborúknak, melyeket a zöld asztal mellett az úgynevezett európai egyensúly fönttartásáért határoztak el, már örökre befellegzett is, Európa rendezetlen ipari viszonyai láttára mégis attól lehetett tartani, hogy a kereskedelmi érdekek összeütközéséből rettentő fölfordulás fog még támadni.

„A proletáriátus, mely még csak fogyatékosan volt szervezve s még nem érezte egész erejét, — nem akadályozhatta meg a nemzetek közt dúló fegyveres küzdelmeket, csupán gyakoriságukat és tartamukat csökkentette.

„Az utolsó háborúkat a vén világnak az a tomboló örülete idézte elő, melyet gyarmatpolitikának mondtak. Angolok, oroszok, németek, franciák, amerikaiak ádázan viaskodtak Ázsiában és Afrikában, — amint akkor mondták, — a befolyás zónáiért, melyekről aztán a bennszülöttekkel, rablás és mészárlás alapján, kereskedelmi összeköttetéseket teremthetnének. Afrikában és Ázsiában el is pusztítottak mindent, ami elpusztítható volt. Azután pedig jött, aminek jönnie kellett. Megtartották az óriás

pér
vir
Áz
Eu
me
Jap

sza
azé

gor
len
sad
ben
nen
is
tün
ban
ját
csin
mel
erő
volt

dez

—
sát

pénzeket fölemésztő szegény gyarmatokat, a virágzó gyarmatokat pedig elvesztették. Sőt volt Ázsiában olyan hősi nép is, mely megszerezte Európa tudományát és ki tudta vívni Európa megbecsülését. S evvel, e barbár korszakban, Japán óriási szolgálatot tett az emberiségnek.

„Mikor ez a förtelmes gyarmatosító korszak véget ért, többet nem is volt háboru. De azért az államok még tartottak hadsereget.

„Most pedig, hogy ezt már tudod, meg fogom neked magyarázni, amint kívántad, a jelenlegi társadalom kialakulását. Az elmúlt társadalomból fejlődött ki. Miként az egyéni életben, a társadalom életében is az egyik forma nemzi a másik formát. A kapitalista társadalom is megteremtette a kollektív társadalmat. A leűt korszak XIX. századának elején az iparban nagyjelentőségű változás ment végbe. A saját szerszámaikkal dolgozó kis kézművesek kicsinyes termelését kiszorította a nagyipari termelés, melyet egy új tényező, egy csudaszerű erő hajtott: a tőke. Óriási szociális haladás volt ez.

— Mi volt ez a szociális haladás? — kérdeztem.

— A kapitalista rendszer — felelte Morin. — A gazdagságnak szinte kiapadhatatlan forrását fakasztotta az emberiség számára. Nagy tö-

megekbe gyűjtve a munkásokat s számukat megsokszorozva, megteremtette a proletáriátust. A munkásokból roppant államot alkotott az államban s így előkészítette fölszabadulásukat és kezükbe adta az eszközöket, hogy meghódítsák a hatalmat.

„S ezt a rendszert, mely a jövőben oly üdös eredményeket volt létesítendő, a munkások mégis átkozták, mert számtalan sokan voltak közülük az áldozatai.

„Nincs az a társadalmi érték, melyért vér és könny ne folyt volna. És ezenkívül, ez a rendszer, mely az egész földet gazdagabbá tette, majd hogy el is pusztította. Miután óriási mértékben megduzzasztotta a termelést, képtelen volt rá, ahogy szabályozza is, s kétségbeesetten kínlódtott kibogozhatatlan nehézségekben.

„Ismered, ugyebár, elvtársam, azokat a gazdasági harcokat, melyek a XX. századot betöltötték. A kapitalizmus uralmának utolsó száz esztendejében a termelés zűrzavara s a verseny dühöngése egyremásra halmozta a csapásokat. A tőkések és munkáltatók hiába erőlködtek, hogy roppant csoportokba tömörülve szabályozzák a termelést és kiküszöböljék a versenyt. Rosszul megalapozott vállalataik szörnyű katasztrófákban semmisültek meg. Ebben az anarhikus korszakban az osztályharc vesztettül,

borzalmasan tombolt. A proletárság, melyet vereségei, de diadalai is kimerítettek, az önmagára rántott épület romjai megnyomorítottak, retentő belső háborúságok megtéptek, — vak erőszakkal eltaszítván legkitünőbb vezéreit s leg-hívebb barátait, rend nélkül, fejtellenül, sötétben tusakodott. De azért egyre több eredményt vívott ki: munkabéremelést, munkaidőrovidítést, a szervezkedés és agitáció joga egyre szabaddabbá lett, a közhatalomnak mind több intézményét hódítja meg, s a megrendült közvélemény mindinkább vele tart. Azt hitték, hogy szakadozottsága s hibái már tönkretették. De minden nagy párt szakadozott s mindegyik elkövet hibákat. A proletariátus mellett volt a viszonyok kényszerítő ereje. A század vége felé már oly fokra hágott, hogy most már még magasabbra hághatott. Hidd el, elvtársam, hogy egy pártnak már igen erősnek kell lennie, hogy a maga javára csinálhasson forradalmat. A le-tűnt korszak XX. századának végén az általános viszonyok már nagyon kedvezőké váltak a szocializmus kibontakozására. Az állandó hadseregeket, miután már a század folyamán egyre kisebbedtek, — az általános választójogból kikerült parlamentek, az államhatalom s az uralkodó burzsoázia elkeseredett ellenállását legyűrve, a város és a vidék proletariátusának

türelmetlen nyomására végre meg is szüntették. Az állam urai már régóta nem a háboru kedvéért tartották fenn hadaikat, hisz ettől már nem féltek avagy ezt már nem remélték, hanem azért, hogy bent az országban féken tartsák a proletártömegeket. Végre engedniök kellett. Az állandó hadseregek helyébe a miliciák kerültek, melyeket a szociálista eszmék teljesen átítattak. Nem is ok nélkül szegültek annyira ellene az államok urai. Az ágyúk és puskák támogatása híjján a monarchiák rendre ledőltek, s helyükön köztársaságok serdültek magasba. Csak két állam maradt kívül ezen a mozgalmon: Anglia, melynek már korábban létesített különös alkotmányát a munkások el tudták szenvedni, s Oroszország, mely császári és teokratikus maradt továbbra is. Attól tartottak, hogy a cár, ki a köztársasági Európával szemben ugyanoly indulattal volt, amilyet a francia forradalom a nagy Katalin cárnőben gerjesztett, hadra kel egész Európa ellen. De az orosz kormányzat oly tehetlenné s oly ostobává sülyedt, amilyenné csak az abszolút monarchiák sülyedhetnek. Az orosz proletáriátus, az intellektuelekkel szövetkezve, föllázadt s vérfagyasztó merényletek és mészárlások után a hatalmat a forradalmárok ragadták kezükbe, s megalkották a képviseleti rendszert.“

„A dróttalan telegráfot és telefont ekkor már Európának még a legmesszibb pontjain is berendezték s használata oly kényelmes volt, hogy a legszegényebb ember is akármikor és ahogy csak jól esett neki, szóba állhatott akárkivel a föld kerekiségén. Moszkvában záporként zuhogtak a kollektivista jelszavak. Az orosz parasztok ágyaikkban hallgatták a marseillei és berlini elvtársak beszédeit. Ugyanakkor kezdték meg a már megközelítő biztossággal kormányozható léghajók s a tökéletesen kormányozható repülőgépek gyakorlati alkalmazását. Ezzel eltörölték az országhatárokat. Most jött a válságos óra! A népek lelkében most, mikor oly közel voltak már ahhoz, hogy egyesüljenek s egy hatalmas emberiséggé forrjanak össze, fölgerjedt a hazafias érzés. A nemzeti öntudat újból fölgyulladt és villámokat szórt. Mivel immár nem voltak se királyok, se hadseregek, sem arisztokraták, a nagy mozgalom fékevesztetté lett s magával ragadta az egész népet. A francia köztársaság, a német köztársaság, a magyar köztársaság, a román köztársaság, az olasz köztársaság, de még a svájci s a belga is, mindannyian parlamentük egyhangu szavazatával s óriási gyűléseken ünnepélyesen kinyilatkoztatták azt az elhatározásukat, hogy a haza földjét és a nemzeti ipart mindenáron

megvédik minden idegen támadás ellenében. Erélyes törvényeket hoztak a repülőgépekkel történő csempészet kiirtására s szigorú szabályokkal korlátozták a drótnélküli táviró használatát. Mindenütt újrászervezték a miliciát és pedig a hajdani állandó hadseregek mintájára. Újból fölbukkantak a régi uniformisok, a kakas-tollas generálisok csizmái és dolmányai. Párisban a kócsagtollas szörsüvegek láttára ujjongtak. Valamennyi szatócs s a munkásság egy része fölvette a háromszínű kokárdát: katonának állt. A nagy acélgyárakban mindenütt ágyukat s hajópáncélokat öntöttek. Szörnyű háborúra készült mindenki. Három évig tartott ez a vad nekigyürkőzés, de összezapás nem történt s aztán lassanként minden lecsendesült. A miliciák lassanként megint polgárivá vedlettek mind külsőre, mind érzéseikre. A népek egyesülése, ami már mintha valami meseszerű messzeségbe veszett volna, most megint közel került. A béketörekvések most mindjobban erősödnek; a kollektivisták egyre hódítják a társadalmat. És végre fölvirradt a nap, melyen a legyőzött, a hatalomból kiforgatott kapitalisták átengedték nekik az uralkodást.

— Mily hallatlan változás! — kiáltottam fel. — Ilyen forradalomra sose volt még példa a történelemben.

— De hidd el, elvtárs, — folytatta Morin, — hogy a kollektivizmus mégse következett el korábban, csak amikor ütött az órája. A szocialisták nem szüntethették volna meg a tőkét s a magántulajdont, ha a gazdagságnak ez a két formája már amúgy is tönkre nem ment volna a proletárság ostroma s még inkább a tudomány és az ipar újabb eredményei következtében.

„Joggal hihették, hogy Németország lesz az első kollektív állam; a munkáspárt ott már majdnem száz esztendeje meg volt szervezve s mindenütt azt hirdették: „A szocializmus a németek dolga.“ És Franciaország, noha készületlenebb volt, mégis megelőzte. A társadalmi forradalom legelőbb Lyonban, Lilleben és Marseilleben tört ki, az *Internationale* hangjai mellett. Páris két hétig állt ellent, aztán kitűzte a vörös lobogót. S Berlin csak másnap mondta ki a kollektívizmust. A szocializmus diadalára aztán a népek egyesülése következett.

„Az európai köztársaságok megbizottjai Brüsszelben összeültek s kihirdették az Európai Egyesült Államok megalakulását.

„Anglia nem akart hozzá csatlakozni. De kijelentette, hogy szövetségre lép az új Unióval. Szocialista volt már, de azért kegyelettel őrizte királyát, lordjait, még a bírák parókáit is. A szo-

cializmus uralkodott már ekkor Ausztráliában, Kinában, Japánban s a hatalmas orosz köztársaságnak is egy részében. A fekete Afrika, mely ekkor hágott fel a kapitalizmus fokára, valami zagyva szövetséget tákolt össze. Kevéssel előbb az amerikai Unió is lerázta a merkantil militarizmust. A helyzet tehát széles e világon elég kedvező volt az Európai Egyesült Államok szabad kibontakozására. És mégis, ezt a mámoros örömmel fogadott egyesülést félszázadig tartó szakadatlan gazdasági ziláltság és társadalmi nyomorúság követte. Nem volt már hadsereg s alig volt milícia; a tömegmozgalmak tehát, nem lévén leszorítva, nem robbantak ki erőszakosan. De a helyi hatóságok tapasztalatlansága vagy rosszakarata folytán örökös volt a pusztító zűrzavar.

„Ötven esztendővel az Egyesült Államok alapítása után mindenki oly kegyetlen csalódást érzett s a nehézségek oly leküzdhetetleneknek látszottak, hogy még a legjobban bizakodó elmék is már-már kétségbeestek. Itt is, ott is tompa recsegés hirdette már az Unió összeroskadását. És ekkor történt, hogy tizennégy munkásból valami bizottság állott össze s ez a bizottság diktatori hatalommal egyszeribe véget vetett az anarchiának s megszervezte az Európai Népszövetséget, úgy, amint ma is áll még. Némelyek

azt mondják, hogy ez a tizennégy férfi valóban teremtménye a lángelmével és rendületlen erővel végezte a nagy munkát; mások ellenben azt bizonygatják, hogy egészen jelentéktelen emberek voltak, kiket a viszonyok kényszerítő ereje csak épp úgy megrettentett s összemorzsolott s akik akarva, nem akarva vetődtek az új társadalmi erők multhatatlan s önkénytelen szerveződésének élére. De annyi bizonyos, hogy megértették a kor szavát. Az a szervezet, melyet alapítottak, avagy alapítani engedtek, alig változott azóta. A javak termelése és fogyasztása ma is csöpp híján abban a rendben bonyolódik le, melyet akkor állapítottak meg. Joggal kezdjük tehát az új időszámítást az ő művükkel.

Morin ezután egész röviden kifejtette a modern társadalom alapelveit.

— A modern társadalom, — mondotta, — a magántulajdon teljes megszűnésén alapul.

— És ez nem tűrhetetlen? — kérdeztem.

— Ugyan, Hippolyte, hogy volna ez tűrhetetlen? Azelőtt Európában az állam adót szedett. Csak azzal a jövedelemmel rendelkezett tehát, mely az övé volt. Ma azt mondhatjuk, hogy az államé minden és semmi sem az államé. De még helyesebb, ha azt mondjuk, hogy minden a mi tulajdonunk, hiszen az állam nem más,

mint mi, nem más, mint a kollektív összesség megtestesülése.

— De hát — kérdeztem, — nincs önöknek semmijük, ami egészen és csakis a saját tulajdonuk; a tálak, melyekből esznek, az ágyaik, lepedőik, a ruháik, semmi sem a saját tulajdonuk?

Erre a kérdésre Morin elmosolyodott:

— Te igazán még együgyűbb vagy, Hippolyte, mint amilyennek gondoltalak. Mi? Te azt hiszed, hogy még a butorunk sem a magunk tulajdona? Ugyan milyennek gondolod a mi izlésünket, hajlamainkat, szükségleteinket és életmódunkat. Azt hiszed talán, hogy szerzetesek, hogy olyan emberek vagyunk, akiknek már egyéni jellemük nincsen s akik képtelenek arra, hogy rányomják egyéniségük bélyegét a környezetükre? Tévedsz, barátom, alaposan tévedsz! Ami nekünk mindennapos használatra és kényelmünkre kell, az mind a saját tulajdonunk és ahhoz sokkal erősebben ragaszkodunk, mint a letűnt korszak polgárai a maguk hitványságaihoz, mert izlésünk sokkal határozottabb s formaérzékünk finomultabb. Minden társunknak, aki csak egy kissé műveltebb, vannak művészi tárgyai s ezekkel büszkélkedik is. Chéronnak vannak otthon képei, melyeknek jobban örül mindennél, s boldogtalannak érezné magát,

ha a szövetségtanács elvitatná tőle tulajdonjogát. Ebben a szekrényben itt régi rajzokat őrzök, megvan ott Steinleinnek, ki a letűnt kornak egyik legértékesebb művésze volt, majdnem valamennyi munkája. Nem adnám oda a világ minden kincséért.

„Honnan a csudából jössz, Hippolyte? Valamit hallottál, hogy a mi társadalmunk a magántulajdon teljes megszüntetésén alapul s most már azt hiszed, hogy ez a megszüntetés kiterjed a mindennapos használati tárgyakra s a háztartási javakra is. Ó, te szerencsétlen, az a magántulajdon, melyet mi eltöröltünk és pedig tökéletesen, az a termelő eszközök, a föld, a csatornák, az utak, bányák, nyersanyagok, szerszámok magántulajdona. De nem egy lámpáé vagy karosszéké. Mi azt a lehetőséget semmisítettük meg, hogy a munka gyümölcseit egy ember, vagy néhány ember javára sajátítsák ki; de nem nyúltunk ahhoz a természetes és ártalmatlan joghoz, hogy mindenki a maga tulajdonában tartsa az otthon, a háztartás, a környezet hasznos vagy kedves tárgyait.

Morin ezután még kifejtette, miként osztják ki a szellemi s kézi munkát az összesség valamennyi tagja között, kinek-kinek hajlama és tehetsége szerint.

— A kollektív társadalom, — mondotta

azután, — nemcsak abban különbözik a kapitalista társadalomtól, hogy benne minden ember dolgozik.

A letűnt korszak folyamán elég sokan voltak ugyan, akik nem dolgoztak; de ez mégis csak a kisebbség volt. A legfőbb különbség az új és a régi társadalom között az, hogy a régi-ben a munkát nem egyeztették össze, nem szervezték helyesen és nagyon sok fölösleges dolgot csináltak. A munkások rend, módszer és összeműködés nélkül termeltek. A városokban temérdek volt az olyan tisztviselő, hatóság, kereskedő, hivatalnok, aki dolgozott, anélkül, hogy termelt volna. Katonák is voltak. A munka eredményét nem osztották el helyesen. A vármok és tarifák, melyekkel enyhíteni akarták az összevisszaságot, még súlyosbították a bajt. Mindenki kínlódott. Most ellenben a termelés és fogyasztás pontosan szabályozott. És még abban is különbözik a mi társadalmunk a régitől, hogy mi kiélvezzük valamennyi áldását a gépnek, mely a kapitalista korban sokszor átok volt a munkásokra.

Megkérdeztem, hogyan tudtak olyan társadalmat alkotni, amelynek minden egyes tagja munkásember.

Morin arra figyelmeztetett, hogy az embernek természettől hajlama van a munkára, ez

már fajának egyik leggyökeresebb jellemsaját-sága.

— A barbár korokban és a letűnt korszak-nak egészen a végéig, az arisztokraták és a gazdagok mindig bizonyosságát adták, hogy a kézi munkát különösen kedvelik. Értelmüket alig foglalkoztatták, inkább csak kivételképpen. Izlésüknek mindig az olyan foglalatosság felelt meg, melyben a test munkája a fő, nem az észé, mint például a vadászat és a háboruszkodás. Lovagoltak, kocsit hajtottak, vívtak, célba lőttek. Bátran mondhatjuk tehát, hogy kézi munkát végeztek. Munkájuk azonban meddő vagy kártevő volt, mert valami elfogultság folytán a hasznos vagy áldásos munka tilos volt szemükben s még inkább azért, mert a hasznos munka legtöbbsnyire aljas és undorító körülmények közt folyt le. Miután kivívtuk a munka becsületét, nem volt nagyon nehéz, hogy mindenki-ben kedvet keltsünk reá. A barbár korok embe-rei arra voltak büszkék, hogy szablyát vagy puskát hordtak. A mai emberek pedig arra büszkék, hogy az ásóval vagy a kalapáccsal tudnak bánni. Van valami az emberiség leg-mélyén, ami alig változik.

Mivel Morin azt is megemlítette, hogy a pénznek még az emléke is kiveszett, megkér-deztem.

— Hogy lehet a forgalmat készpénz nélkül lebonyolítani?

— Mi a termékeket szelvények segítségével cseréljük ki, melyek olyanfélék, amelyet az imént kaptál és a munkában eltöltött időt mutatják. A termékek értékét az előállításukra szükséges munkaidővel mérjük. A kenyér, a sör, a ruha, egy aeroplan ennyi és ennyi munkaórát, x munkanapot ér. Minden egyes nekünk kiadott szelvényből a köz, vagy amint hajdan mondták, az állam bizonyos számú percet levon, hogy ezt az improduktív munkálatokra, élelemfölöslegre, fémtartalékra, jólléti és egészségügyi intézményekre szánja.

— És ezek a percek, — vágott közbe Michel, — egyre sokasodnak. A szövetségtanács túlsok nagy intézményt létesít, melynek aztán persze mi hordjuk a terhét. A tartalékok is óriásiak. A nyilvános raktárak már csordultig vannak mindenféle javakkal. A mi munkapercünk hevernek bennük. Bizony van még elég sok fonákság.

— Az igaz, — felelte Morin. — Lehetne jobban is. Európa gazdagsága, mely az egyetemes és rendszeres munka óta egyre gyarapodott, ma már roppant nagy.

Szerettem volna tudni, vajjon a munkaidő az egyedüli mértéke-e a munkának s vajjon a

földmunkás vagy a mészhabaró munkanapja épp annyit ér-e, mint a vegyészé vagy seb-orvosé. Nyiltan meg is kérdeztem.

— Ez aztán buta kérdés, — kiáltott fel Perceval.

A vén Morin mégis fölvilágosított.

— Műhelyeinkben és laboratóriumainkban támogatunk minden kutatást, minden munkát, melynek az a szándéka, hogy az életet jobbá és szebbé tegye. A kollektív állam nagyon kedvez a felsőbb tanulmányoknak. Tanulni annyi, mint termelni, mivel tanulás nélkül nincs termelés. A tanulás, miként a munka, jogot ad a megélhetésre. Akik egész életüket hosszas és nehéz kutatásoknak szentelik, ezzel már nyugodt megélhetésre és megbecsülésre tettek szert. A szobrász két hét alatt elkészíti egy alaknak mintáját: de öt esztendeig dolgozott, hogy megtanulja a mintázást. És ezért öt éve is fizeti az állam a mintát. A vegyész néhány óra alatt állapítja meg valamely test különös tulajdonságait. De hónapok kellettek, hogy ezt a testet elkülönítse és évek, hogy magát ily munkára kiképezze. Ez idő alatt mindvégig államköltségen élt. A seb orvos tíz perc alatt kimetszi a daganatot. De csak tizenöt esztendei tanulás és gyakorlat árán. Tehát tizenöt éve is kapja az államtól a szelvényeket. Minden ember, aki egy

óra, egy nap vagy néhány perc alatt nyújtja egész élete munkájának eredményét, nem tesz egyebet, mint hogy egy csapásra adja vissza az összeségnek azt, amit tőle hosszú időn át napról-napra kapott.

— Arról nem is szólva, — mondotta Perceval, — hogy a mi nagy intellektuelljeink, a mi seborvosaink, doktornőink, vegyészeink jól értik a módját, miként használják ki munkájukat s fölfedezéseiket arra, hogy mértéktelenül fölcsigázzák élvezeteiket. Hatvan lóerős repülőgépeket, palotákat, kerteket és roppant nagy parkokat kívánnak a maguk számára. Olyan emberek ezek, akik legtöbbször nagyon mohón kaparintják meg az élet javait és fényesebb, dúsabb életet élnek, mint a letűnt korszak polgárai. S ami a legrosszabb, hogy sokan közülük oly ostobák, hogy a malomnál kellene őket alkalmazni, mint Hippolytot.

Megköszöntem a bókot. Michel egy véleményen volt Percevallal s keserűen panaszkolta, mily könnyen hajlandó az állam arra, hogy a vegyészeket a többi munkás kárára kiváltsággolja.

Megkérdeztem, vajjon a szelvényekkel való kereskedés folytán nem szokott-e hullámozni a szelvények értéke?

— A szelvényekkel való kereskedés, — fe-

lelte Morin, — meg van tiltva. Tényleg azonban nem lehet egészen megakadályozni. Nálunk is vannak, miként mindig voltak, fősvények és tétkozlók, szorgalmasak és lusták, gazdagok és szegények, boldogok és boldogtalanok, elégedettek és elkeseredettek. De mindenki megél és ez már nagy dolog.

Egy percre elgondolkoztam.

— Morin úr, — mondtam aztán, — az ön szavaiból azt látom, hogy önök, amennyire csak lehetséges, megvalósították az egyenlőséget és a testvériséget. De viszont attól tartok, hogy ezért föl kellett áldozniok a szabadságot, ami pedig minden javak között a legdrágább a világon.

Morin a vállát vonogatta.

— Mi nem valósítottuk meg az egyenlőséget. Azt se tudjuk, mi ez. Mi biztosítottuk mindenkinek a megélhetését. Kivívtuk a munka becsületét. Ha most már a kőműves többre tartja magát a poétánál, a poéta a kőművesnél, ez az ő dolguk. Minden munkásunk azt hiszi, hogy az ő szakmája a legkülönb a világon. És elvégre, ennek még mindig több a haszna, mint a kára.

„Hippolyte elvtársam, te, úgylátszik, sokat forgattad a letűnt korszak XIX. századának könyveit, melyekre ma már szinte senki se kí-

váncsi: e könyvek nyelvén beszélsz, mely a mi fülünknek idegenné lett. Ma már nem értjük meg egykönnyen, hogy a nép hajdani barátai miként választhatták jelszavaikul ezt a három szót: *Szabadság, Egyenlőség, Testvériség*. A szabadság nem valósulhat meg a társadalomban, mert nincs meg a természetben sem. Nincsen szabad állat. Régente azt mondták, hogy az ember akkor szabad, ha nem engedelmeskedik, csak a törvényeknek. Gyerekes fölfogás. Egyébként pedig a kapitalista anarchia korának vége felé már oly furcsán használták ezt a szót, szabadság, hogy végül aztán nem jelentett egyebet, mint a veszendő kiváltságok visszakövetelését. Az egyenlőség eszméje még kevésbé észszerű, sőt már bosszantó, mert hamis, hazug ideál rejlik mögötte. Nekünk ne az legyen a gondunk, hogy az emberek egyenlőek-e egymás közt. Hanem arra vigyázzunk, hogy mindenki megadja azt, amit adhat és megkapja azt, amire szüksége van. Ami pedig a testvériséget illeti, nagyon is tudjuk, hogyan bánt oly sok század folyamán testvér a testvérral. Nem mondjuk, hogy az emberek rosszak. De azt sem mondjuk, hogy jók. Olyanok, amilyenek. De annyi bizonyos, hogy ha nincs okuk torzsalakodásra, hát békességben élnek. Mi csak egy szóval mondjuk meg, hogy micsoda a mi tár-

sadalmi rendünk alapelve. Azt mondjuk csak, hogy harmóniában élünk. És az bizonyos is, hogy ma minden emberi erő összehangzóan munkálkodik.

— Ama századokban, — mondottam, — melyeket ön letűnt korszaknak mond, az emberek többre becsülték a bírást, mint az élvezetet. És én meg tudom érteni, hogy önök viszont többre becsülik az élvezetet, mint a tulajdont. Mégis, nem fáj-e az önöknek, hogy nem hagyhatnak vagyont a gyermekeikre?

— Hát a kapitalista korban, — vágott erre rá Morin élénken, — hány ember hagyott hátra örökséget? Ezer közül egy, vagy akár tízezer közül egy. Nem is szólva arról, hogy sok nemzedék egyáltalán nem is ismerte az örökhagyás jogát. De ha így van is, a vagyonnak hagyományozással való átörökítése mégis csak érthető volt, ameddig családban éltek az emberek. De most már . . .

— Micsoda! — kiáltottam föl, — önök már nem élnek családban?

Feltűnő elképedésem nagyon kómikus lehetett Chéron elvtársnő szemében. Most ő kezdett beszélni:

— Valóban, tudjuk, hogy a házasság még megvan a kaffereknél. Mi azonban, mi európai nők nem ígérünk semmit; vagy ha ígérünk, a

törvény ezzel nem törődik. Mi úgy véljük, hogy egy ember egész sorsát nem lehet egyetlen szóhoz fűzni. De azért fenmaradt még valami a letűnt korszak szokásaiból. Ha egy nő odaadja magát, hűséget esküszik a hold szarvaira. Tényleg azonban sem a férfi, sem a nő nem vállal magára semmiféle kötelezettséget. S mégis, nem ritka dolog, hogy élethossziglan együttmaradnak. Egyikük sem szeretne azonban az olyan hűség árnyékában meghúzódni, melyet csak az eskü tart és melyet testi és erkölcsi egyetértés nem biztosítana. Mi nem tartozunk senkinek semmivel. Azelőtt a férfi elhitethette, hogy a nő egészen az övé. Mi már nem vagyunk oly együgyűek. Mi azt hisszük, hogy az ember senkié, csak önmagáé. Mi akkor adjuk oda magunkat, ha akarjuk, és annak, akinek akarjuk.

„Egyébként pedig minden szégyenkezés nélkül engedünk a vérnek. Nem vagyunk álszenvedők. Még csak négyszáz esztendővel ezelőtt is a férfiak semmit sem értettek a fiziológiához és tudatlanságuk nagy csalódásoknak, kegyetlen meglepetéseknek vált az okává. Hidd el, Hippolyte, akármit mondanak is a kafferek, a társadalmat kell alája rendelni a természetnek, s nem, amint oly túlsoká tették, a természetet a társadalomnak.

Perceval megerősítette elvtársa szavait:

— Hogy lássad, — mondotta, — mi módon szabályozta a mi társadalmunk a nemek viszonyát, tudd meg, Hippolyte, hogy sok olyan gyár van, hol a fölvetelnél azt se kérdezik a jelentkezőtől, férfi-e vagy nő. Az egyének neme az összességet nem érdekli.

— És a gyermekek?

— Mit mondsz? A gyermekek?

— Nincsenek-e árván magukra hagyatva, ha nincsen családjuk?

— Hogy jut ilyesmi az eszedbe? Az anyai szeretet igen erős ösztön a nőben. Abban az elmult rettentő társadalomban is voltak anyák, akik dacoltak nyomorral és gyalázzal, csak hogy gyermekeiket fölneveljék. A mi anyáink akkor, kiket nyomor és gyalázat nem sujthat, miért hagynák el kicsinyeiket? Sokan vannak köztünk, akik jó élettársak és sokan, akik jó anyák. De nagy számmal vannak és egyre többen lesznek az olyan nők, akik megvannak férfi nélkül is.

Chéron most valami különös megjegyzést tett.

— Minekünk, — mondotta, — a nemek sajátságairól olyan ismereteink is vannak, melyeket a letűnt korszak férfiai barbár együgyűségükben még csak nem is sejtettek. Hosszu ideig nagyon hamis következtetésekre jutottak

abból, hogy két nem van és csakis kettő, nem több. Azt gondolták, hogy az asszony tisztára asszony s a férfi tisztára férfi. A valóságban nem így van, mert vannak nők, akik nagyon is nők, és vannak, akik alig nők. Az efajta különbségek, melyeket hajdan a ruha és az életmód elbujtatott, s az előítéletek elpalástoltak, a mi társadalmunkban világosan felötlenek. Sőt mi több, nemzedékről-nemzedékre mindjobban élesednek s egyre erősebben érezhetők. Amióta a nők úgy dolgoznak, mint a férfiak, úgy cselekednek és gondolkoznak, mint a férfiak, sokan vannak köztük, akik hasonlítanak is a férfiakhoz. Valaha talán ott fogunk tartani, hogy valami semleges nemet, afféle dolgozókat tudtunk tenyészteni, amilyenek a méhek társadalmában vannak. Ez nagy előny volna: mert így növelni lehetne a termelést, anélkül, hogy a népességet a szükséges javakhoz mérten aránytalanul növelnők. A születésekben rossz a hiány is, rossz a fölösleg is.

Megköszöntem Percevalnak és Chéronnak, hogy oly szívesen tájékoztattak erről az érdekes kérdésről s megkérdeztem, vajjon a közoktatást nem hanyagolja-e el a kollektív társadalom s van-e még spekulatív tudomány, megvan-e még a szabad művészetek.

Erre a vén Morin így felelt:

— Az oktatásnak minden foka nagyon fejlett. Az elvtársak mindannyian kitanulnak valamit; de nem ugyanazt tanulják és haszontalan dolgokkal egyáltalán nem foglalkoznak. Nem vesztegetik idejüket a jog és a teológia tanulmányozásával. Mindenki azt a művészetet vagy tudományt választja, amihez kedve van. Van ugyan még sok régi könyvünk, de azért az új korszak előtt nyomtatott könyvek legtöbbje elkallódott. Most is nyomtatnak még könyveket; sőt többet, mint valaha. De azért a könyvnyomtatás mégis kiveszőfélben van. A fonográf fogja pótolni. A költők és regényírók már fonografon adják ki műveiket. A színjáték sokszorosítására pedig nagyon szellemesen kombinálták a fonográfot és a mozgófényképet, úgy, hogy egyszerre lehet közölni a színész játékát és hangját.

— Hát vannak önöknek költőik? drámaíróik?

— Nemcsak hogy költőink vannak, de van költészetünk is. Mi vagyunk az elsők, akik helyesen kiigazítottuk a költészet birodalmának határait. Mielőttünk versben fejeztek ki sok olyan gondolatot is, melyet a próza jobban tud kimondani. Rimekbe szedték az elbeszéléseket is. Még akkorról maradt fenn ez a szokás, mikor mértékes beszédben szerkesztették meg

a törvényes rendeleteket és a mezei gazdaság szabályait. Manapság a poéták már nem mondanak ki mást, csak egészen gyöngéd finomságokat, melyek igaz értelem nélkül valók, s grammatikájuk, nyelvük is egészen sajátosságos és rájuk épp oly jellemző, mint ritmusuk, aszszonáncaik és alliterációik. A színdarabjaink szinte csakis líraiak. Amióta a valóságot oly pontosan ismerjük és életünk nyugalmasan telik el, a dráma és a tragédia már alig érdekel bennünket. Az osztálykülönbségek eltörlése és a nemek egyenlősítése fölemésztette a régi komédiának majdnem valamennyi tárgyát. De a zene még soha nem volt ily szép és ennyire kedvelt. Különösen a szonátáért és a szimfóniáért rajongunk.

„Társadalmunk nagyon szereti a képzőművészeteket. Sok balítélet, mely valaha annyit ártott a festészetnek, ma már elmúlt. Életünk sokkal zavartalanabb és szebb, mint a polgári élet volt és igen eleven formaérzékünk van. A szobrászat még virágzóbb, mint a festés, amióta résztvesz a középületek és a magánlakások díszítésében. Soha nem tettek annyit a művészi nevelés érdekében. Csak néhány percig kormányozzad aeroplánodat valamelyik utcánkon, s elcsodálkozol, mily sok az iskolánk és a múzeumunk.

— És most már, — kérdeztem, — boldogok önök?

Morin csóválta a fejét:

— Az emberi természetnek nem adatott meg, hogy a tökéletes boldogságot élvezhesse. Az ember nem lehet boldog erőfeszítés nélkül s minden erőfeszítés már fáradság és szenvedés. Mi elviselhetővé tettük az életet mindenk számára. Ez már valami. Ivadékaink majd többet is tudnak. Társadalmunk szervezete nem megrogzött. Alig ötven esztendeje, hogy egészen más volt, mint amilyen mostan. És éles megfigyelők már azt állítják, hogy nagy változásoknak nézünk elébe. Lehet is. De annyi bizonyos, hogy az emberi művelődés haladása most már csak harmónikus és békességes lehet.

— De nem félnek-e attól, — kérdeztem, — hogy ezt a művelődést, mellyel önök úgy látszik meg vannak elégedve, valami barbár betörés megsemmisíti. Hiszen vannak még, éppen ön mondotta, Ázsiában és Afrikában hatalmas fekete és sárga népek, melyek nem csatlakoztak az önök szövetségéhez. Azoknak van hadseregük, önöknek pedig nincsen. Ha megtámadnák önöket . . .

— Biztos védelmünk volna. Csak az amerikaiak és ausztráliaiak harcolhatnának ellenünk, mert ők is tudnak annyit, mint mi. De

az óceán elválasztja őket tőlünk és különben is, érdekeink közössége biztosítja számunkra a barátságukat. A kapitalista négeknek pedig még csak most vannak acélágyúik, tüzi fegyvereik, még csak a XX. század ócska vacakjaival handabandáznak. Mit érnének ezek a rozszant szerszámok az Y-sugarak kisütése ellenében. Határainkat a villamosság védi. Villámmal telített sáv övezi körül az európai szövetséget. Egy kis cvikkeres ember ül valahol, nem is tudom hol egy billentyűrendszer előtt. Ő a mi egyetlen katonánk. Elég, ha megnyom egy billentyűt, hogy semmivé tegyen akár ötszáz-ezer embert.

Morin most egy pillanatig tétovázott. Azután halkabban folytatta:

— Ha kultúránk valaha veszedelemben forogna, nem külső ellenségei fogják fenyegetni. Hanem belső ellenségei.

— Hát vannak?

— Vannak anarchisták. Sokan vannak és lelkesek, értelmesek. Vegyészeink, professzoraink majd mindnyájan anarchisták. Minden bajt, mely még most is gyötri a társadalmat, annak tulajdonítanak, hogy szabályozzuk a munkát s a termelést. Azt hirdetik, hogy az emberiség csak akkor lesz boldog, ha eljő az az önkéntelen harmónia, mely a civilizáció tö-

kéletes megsemmisüléséből fog kifakadni. Az anarchisták veszedelmesek. De még veszedelmesebbé válnának, ha elnyomnók őket. Erre pedig se kedvünk, se módunk. Nincsen kényszerítő vagy megtorló hatalmunk s ez így is van jól. A barbárság idején az emberek nagy csalódásokban áltatták magukat azzal, hogy bíztak a büntetések hatásosságában. Apáink azonban megszüntettek minden bírói rendet. Nem volt többet rá szükségük. Megszüntetve a magántulajdont, ezzel egy csapásra megszüntették a lopást és csalást. Amióta villamos védőeszközeink vannak, személyek ellen intézett merényletektől nem kell már tartani. Az ember immár megbecsüli az embert. Szenvedélyből ugyan még elkövetnek bűntényeket, s mindig is el fognak követni. De még az efajta bűntények is, ha nem büntetjük, egyre ritkábbá válnak. Bírókká derék embereket választanak, kik minden kihágás és perpatvar dolgában ingyen ítélkeznek.

Fölálltam és miután megköszöntem társaimnak jóindulatukat, megkértem Morint, engedje meg, hogy még egy utolsó kérdést intézzek hozzá:

— Ugyebár önöknek már nincs vallásuk?

— Ellenkezően, nagyon sok is van s némelyik elég új keletű. Ha csak Franciaországot

nézem, itt van a humanitás vallása, a pozitivizmus és a spiritizmus. Néhány vidéken vannak még katolikusok is, de csak kevesen és azok is különböző szektákban, melyekre az egyház a XX. század végén, az egyház és állam elválás-tása után szakadozott. Pápa sincsen már jó régóta.

— Tévedsz, — szólt Michel. — Van még pápa. Egészen véletlenül tudtam meg. XXV. Piusznak hívják, s Rómában, a via dell' Orson kelmefestő.

— Micsoda? — kiáltottam fel, — a pápa kelmefestő?

— Mi a különös ebben? Mit csodálkozol ezen? Az csak természetes, hogy neki is van valami mestersége, mint mindenki másnak.

— És mi van az egyházával?

— Európában van még néhány ezer híve.

Ezután elváltunk egymástól. Michel megmondta, hogy valahol a szomszédban lesz a lakásom és Chéron hazamenet odakísér.

Az éjszakát valami opálszerű, erős, de szelíd fény világította meg, melyet a lombok emailos ragyogással vertek vissza. Chéron mellett mentem.

Jól megnéztem. Alacsony cipői járását biz-

tossá, tartását egyenessé tették s noha férfiföltözétében alacsonyabbnak látszott, mint amilyen volt s egyik kezét zsebébe dugta, mégis oly egyszerű viselkedésében is volt valami nemes büszkeség. Nyíltan tekintgetett jobbra-balra. Soha nem láttam még nőben ily nyugodt kíváncsiságot s élénk bámészkodást. Arcvonásai alacsony sapkája alatt finomak és élesek voltak. Különös szépsége fölizgatott és elragadott engem. Nagyon féltem, hogy bambának s nevetségesnek tart. Látni lehetett rajta, hogy egészen közőmbös vagyok szemében. S mégis, egyszerre csak megkérdezte, hogy mi a mesterségem. Hirtelenében azt feleltem, hogy elektrotechnikus vagyok.

— Én is, — volt a válasz.

Óvatosan elhallgattam.

A levegőben soha nem hallott hangok nyugalmas és egyenletes zsongása lebegett; rettegve hallgattam, mintha az új világ óriás szellemének pihegése volna.

Mennél tovább figyeltem az elektrotechnikus asszonyt, annál inkább vonzódtam hozzá, s mohóságomat egy cseppnyi idegenkedés még élénkítette.

— Önök tehát, — szoltam egyszerre, — a szerelmet is tudományosan szabályozták s így ez az érzés sem háborgat már senkit.

— Tévedsz, — felelte. — Az igaz, hogy mi már nem vagyunk rabjai a letűnt korszak halatlan ostobaságainak s az emberi élettan egész birodalma fölszabadult már a törvényes barbárságok s a teológiai szörnyűségek alól. Nem ismerünk már hamis és kegyetlen kötelességeket. De azok a törvények, melyek a testnek testhez való vonzódását szabályozzák, ma is épp oly titokzatosak. Az ember faji jelleme ma is az, ami volt és mindig is lesz: indulatos és szélsőséges. Ma is, miként hajdan, az ösztön erősebb az értelemnél. S fölényünk a régieken nem is az, hogy ezt tudjuk, de hogy meg is mondjuk. Van egy erő bennünk, az érzéki vágy, mellyel világokat tudunk teremteni, s te azt akarod, hogy fegyelmezzük. Kissé sokat kívánsz tőlünk. Nem vagyunk már barbárok. De bölcsek se vagyunk még. A mai társadalom semmit se törődik a nemek viszonyával. Ez a viszony olyan amilyen, legtöbbször tűrhető, ritkán gyönyörűséges, olykor borzasztó. Csak azt ne hidd, elvtársam, hogy a szerelem már senkit se nyugtalanít.

Ily különös gondolatokkal nem lehetett vitatkoznom. A nők jellemére tereltem a beszélgetést. Chéron egyebek közt azt mondta, hogy háromfajta nő van: a szerelmes, a kíváncsi és a közönyös. Erre megkérdeztem, hogy ő melyik a három közül.

Kissé gögösen nézett rám 's aztán így szólt:

— Férfi is többféle van. Legelőször is vannak szemtelenek . . .

Most már, erre a szóra, kezdtem őt kortársamnak érezni, nem úgy, mint eddig. Ezért tehát úgy folytattam a beszélgetést, ahogy azt már hasonló helyzetben megszoktam. Néhány üres és léha megjegyzés után ezt mondtam:

— Legyen oly kedves hozzám, mondja meg a keresztnévét.

— Nincsen.

Észrevette, hogy ez nekem nem tetszett. Mert aztán kissé sértődötten folytatta:

— Azt hiszed talán, hogy egy nő csak akkor tetszik, ha valami keresztnéve van, mint a hajdani dámáknak, Marguerite, Thérèse vagy Jeanne?

— Ön nagyon is meggyőző az ellenkezőjéről.

Kerestem a pillantását, de nem tudtam elkapni. Úgy tett, mintha semmit se hallott volna. Már láttam: kokett volt. El voltam ragadtatva. Mondtam neki, hogy bájos, hogy szeretem; sőt kétszer is mondtam. Meghallgatott, aztán azt kérdezte:

— Mit akar ezzel mondani?

Ostromolni kezdtem.

Rám szólt:

— A vadakhoz illik ez a viselkedés.

— Látom, nem tetszem magának.

— Azt nem mondom.

— Chéron! Chéron! Mondja, hát nem tudna hozzám jó lenni . . .

Leültünk egy padra, melyet egy szilfa árnyékolt be. Megfogtam a kezét, ajkamhoz emeltem . . . Egyszerre csak nem éreztem, nem láttam semmit s ágyamban fekvé ismertem magamra. Megdörzsöltem szememet, melyet a reggeli napsütés elkápráztatott s megpillantottam inasomat, ki bamba képpel állt előttem és így szólt:

— Nagyságos úr, kilenc óra van már. A nagyságos úr azt mondta, hogy keltsem föl a nagyságos urat kilenc órakor. Jelentem a nagyságos úrnak, hogy már kilenc óra van.

VI.

Mikor Hippolyte Dufresne az olvasást befejezte, barátai udvariasan üdvözölték.

Nicole Langelier pedig Critiasnak Triéphonhoz intézett szavait alkalmazva rá, így szólt:

— Úgy látszik, hogy a fehér kövön aludtál, az álmok népének közepette, mert ily rövid éjjel oly hosszú álmod láttál.

— Nem valószínű, — szólt Joséphin Leclerc, — hogy a jövőendő olyan lesz, amilyennek ön látta. Nem óhajtom a szociálizmus eljövételét, de nem is félek tőle. A kollektívizmus, ha egyszer hatalomra vergődik, egészen más lesz, mint amilyennek elgondolják. Már nem tudom, ki csoda is mondta, Konstantinus korára s az egyház első győzelmeire gondolva: „A kereszténység diadalmaskodik. De szintén csak oly föltételekkel, amilyeneket az élet minden politikai és vallásos pártra rákényszerít. A pártok mindannyian, akármi fajták is, a harcban oly töké-

letesen átalakulnak, hogy győzelmük után nem marad belőlük más, mint a nevük s veszendőbe ment gondolataiknak néhány szimbóluma.“

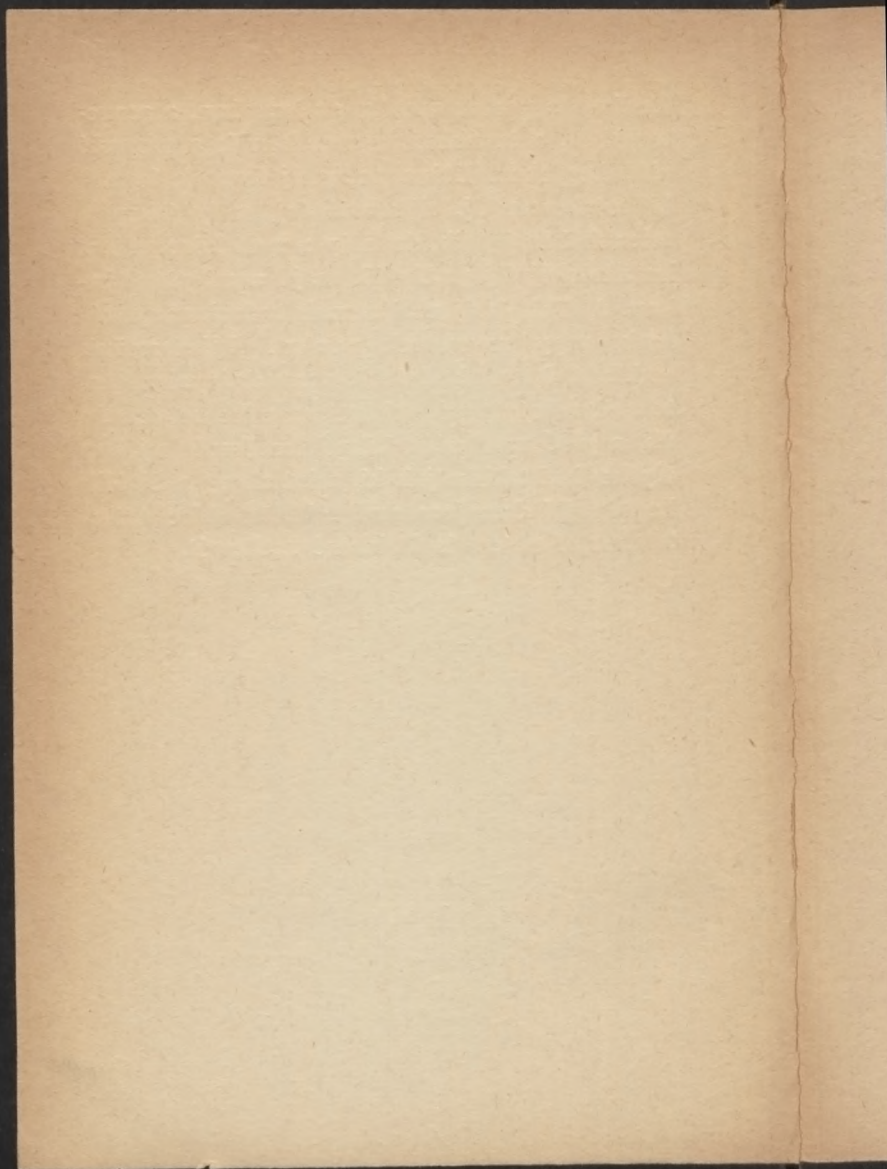
— Lemondjunk-e tehát arról, hogy a jövődöt megismerjük? — kérdezte Goubin úr.

Giacomo Boni ellenben, aki gondolatban néhány lábnnyira leásott a földbe s a jelen korából leszállt a kövek korába, így szólt:

— Az emberiség voltaképpen alig változik. Lesz, amilyen volt.

— Kétségtelen, — felelt erre Jean Boilly, — az ember, helyesebben, amit embernek mondunk, alig változik. Mi egy bizonyos meghatározott fajhoz tartozunk. A faj fejlődése a faj meghatározásának kereteiből nem törhet ki. Végnélküli átalakulásokra tehát nincsen mód. Az átalakult faj már kiveszett faj. De mi okon hihetjük azt, hogy az ember az élet és a föld fejlődésének immár a csúcsa? Miért higyjük, hogy megalkotásában a természet minden teremtmő ereje kimerült s hogy a flórák és faunák egyetemes anyja, miután világra hozta az embert, örökös meddőségre kárhozott. H. G. Wells, ez a természetfilozófus, ki nem retten meg a maga gondolataitól, azt mondotta: „Az ember nem végcél.“ Valóban nem, az ember a földi életnek sem a kezdete, sem a vége. Előtte is e földön már eleven formák sokasodtak a tenger-

fenéken, a partok mentén az iszapban, a rengetegekben, a tavakban, a mezőkön és a magasló zöld hegyeken. Utána pedig új formák fognak kibontakozni. Új, eljövendő faj, mely talán a mienkből sarjadzik, de talán semmi köze se lesz hozzánk, új faj uralkodik majd a mi planétánkon. A földnek új urai nem is tudnak majd ró-lunk, vagy megvetnek minket. Művészetünk emlékeit, ha ráakadnának maradványaira, értelmetlen hitványságokként semmibe se vennék űk, a jövő uralkodói, kiknek szellemét mi épp oly kevésbé találhatjuk ki, mint ahogy a Siválik hegyén élő ősmajom sem sejthette előre Arisztotelesz, Newton és Poincaré szellemét.

Szociális kérdések

a
D
g
á
n
s
b
k
t
é

g
s
ó
n
l
n

Antiszemizmus.

I.

Terremondre úr, ha vidéken tartózkodott, antiszemita volt, kivált a vadászatok ideje alatt. De télen Párisban zsidó pénzembereknél vendégeskedett, akiknek szeretete jeléül igen drága áron adott el képeket. A Conseil général ülésein nacionalista és antiszemita volt, tekintettel a székváros érzelmeire. De mivel ebben a városban nem voltak zsidók, az antiszemizmus főképpen abban nyilvánult, hogy a protestánsokat támadták, kik ott kevesedmagukban idegenül és zárkózottan éltek.

— Ebben a dologban bizony ellenfelek vagyunk, — szólott Terremondre úr. — Nagyon sajnálom, mert ön igazán szellemes ember, de ön csak kívülről szemléli a társadalmi mozgalmakat. Ön nem vesz részt egy csöppet sem a közéletben. Ha ön is, miként én, ott volna a fórumon, ön is antiszemita volna.

— Köszönöm a jó véleményét, — felelte Bergeret úr. — A számíták, kik valaha Kaldea, Asszírria és Phönícia területét borították el, akik városokat alapítottak a Földközi-tenger egész partja mentén, ma az egész világon szétszórt zsidókban s ázsiai és afrikai arab néptörzsekben élnek tovább. Az én szívem nem elég nagy, hogy ennyi gyűlöletet zárjon magába. A vén Cadmus is számita volt. De csak nem lehetek a vén Cadmus ellensége.

— Ön csak tréfál, — mondotta Terremondre úr, visszarántva lovát, mely a cserjék ágait rágcsálta. — Ön nagyon jól tudja, hogy az antiszemitizmus csupán a Franciaországban megtelepedett zsidók ellen irányul.

— Tehát nyolcvanezer embert kellene gyűlölnöm, — mondta Bergeret úr. — Ez még mindig sok, ehhez nem érzek magamban elég erőt.

— Nem kell mindjárt gyűlölni őket, — felelte Terremondre úr. — De annyi bizonyos, hogy a franciák és zsidók között összeférhetetlenség van. S ezt az ellentétet nem lehet eltörlöni. Ez már a fajban gyökerezik.

— Én pedig éppen úgy tudom, — felelte Bergeret úr, — hogy a zsidó rendkívül alkalmazkodó s éppen az a fajta, mely a legformálhatóbb és legnyúlékonyabb. Miként hajdan Mardocháj húga bevonult Ahasvérus háremébe,

a mi zsidó pénzembereink lányai ma épp oly szívesen mennek nőül a keresztény Franciaország legragyogóbb neveinek örököseihez. Most már kései, az ilyen egyesülések után, a két faj összeférhetetlenségét hangoztatni. És egyébként is, nem jó, ha egy országban fajok szerint különböztetjük meg az embereket. Nincs Európában olyan nép, mely ne alakult volna sok-sok összekavart és összevegyült fajból. Galliában, mikor Caesar benyomult, kelták, gallok, ibériaiak laktak, kik egymástól mind származásra, mind vallásra különböztek. Azok a törzsek, melyek dolmeneket ástak a földbe, nem egy vérből valók voltak azokkal, melyek bárdokat és druidákat tiszteltek. Ebbe az emberkavarékba különböző vándorlások még germánokat, rómaiakat, szaracénokat ömlesztettek, és így kerekedett az a nemzet, az a hősie és győnyörűséges nemzet, a francia, mely még csak nemrég igazságra, szabadságra, filozófiára tanította Európát és az egész világot. Emlékezzék csak Renan szép mondására, szeretném pontosan idézni: „Ami nemzetté tömöríti az embereket, az a nagy műveknek emléke, melyeket együtt alkottak s az az akarat, hogy még újakat hajtsanak végre.“

— Nagyon helyes, — mondotta Terremondre úr; — mivel pedig én nem akarok a

zsidókkal együtt nagy tetteket végrehajtani, tehát tovább is csak antiszemita leszek.

— De bizonyos-e ön abban, hogy igazán és egészen antiszemita tud lenni? — kérdezte Bergeret úr.

— Ezt nem értem, — felelte Terremondre úr.

— Mindjárt megmagyarázom, — mondotta Bergeret úr. — Ugyebár mindig úgy volt, hogy valahányszor megtámadják a zsidókat, sok zsidó a támadók pártján van. Titusnak is éppen ez az esete.

A beszélgetésnek ennél a fordulatanál Bergeret úr kutyája, Riquet, az út közepén hátsó lábaira állott s bánatosan tekintett föl gazdájára.

— Elismeri ugyebár, — folytatta Bergere úr, — hogy Titus időszámításunk 67. és 70. esztendeje között antiszemita volt. Elfoglalta Jotapatát és kiirtotta lakóit. Hatalmába kerítette Jeruzsálemet, fölgyújtotta a templomot, rommá, hamuhalommá omlasztotta a várost, melyet, mert még neve is odaveszett, néhány évvel később Aelia Capitolinanak neveztek el. Diadalmenetének pompái között Rómába vitette a hétkaru gyertyatartót. Nem akarom önt megsérteni, de azt hiszem, hogy ez az antiszemitizmusnak már olyan foka, melyet ön talán sohasem érhet el. Nos tehát! Ez a Titus, Jeruzsálem

elpusztítója, sok zsidót kitüntetett barátságával. Berenicét gyöngéd szálak fűzték hozzá s bizonyára ön is tudja, hogy csak muszájból váltak el egymástól. Flavius Josephus is szolgálatába állott és Flavius nem volt nemzetének kis emberei közül való. Az asmoneus királyoktól származott; szigorú farizeusként élt és elég jól írt görögül. A templom és a szent város lerombolása után Rómába ment Titusszal és a császár bizalmasává lett. Megszerezte a római polgárjogot, a római lovag címét és nyugdíjat kapott. És ne gondolja, uram, hogy ezzel most már elárulta a zsidóságot. Ellenkezőleg, ragaszkodott továbbra is a szentíráshoz, s még azt is megtette, hogy nemzete régiségeit összegyűjtötte. Egyszóval, a maga módján jó zsidó volt és Titusnak barátja. Egyébként pedig Izraelben mindig voltak Flaviusok. Ön jól mondta, én a világtól egészen visszavonultan élek és nem ismerem azokat, akik ott a közélet harcterén viaskodnak. De nagyon csodálnám, ha a zsidók ezúttal is nem volnának megoszolva, s ha nem tartoznának közülök sokan az önök pártjához.

— Néhányan, ez igaz, velünk tartanak, — felelte Terremondre úr. — De ezeknek vannak érdemeik.

— Mindjárt gondoltam, — mondotta Bergeret úr. — És azt hiszem, hogy bizonyára van-

nak köztük nagyon ügyesek is, kik majd boldogulnak is az antiszemitizmussal. Ezelőtt vagy harminc évvel sokat emlegették egy szellemes szenátor mondását, ki mindig csodálta, mily nagyszerűen tudnak a zsidók érvényesülni s például valamelyik udvari alamiznaszedőre hivatkozott, ki zsidó származású volt: „Látják, — mondotta, — egy zsidó beállt a papok közé s menten monsignore lett belőle.“

„Ne idézzük vissza a barbár balítéleteket. Ne azt nézzük, hogy valaki zsidó-e vagy keresztény, hanem azt, hogy tisztességes-e és használ-e nemzetének.

Terremondre úr lova fölhorkantott, Riquet pedig, urához sompolyogva, könyörgő és szelíd pillantással kérte, hogy folytassa megkezdett sétáját.

— Azt azonban ne higgye, — mondotta Terremondre úr, — hogy én valami vak, ádáz kárhozatba gyömöszölök minden zsidót. Vannak köztük kitűnő barátaim. De antiszemita vagyok hazafiságból.

Kezét nyújtotta Bergeret úrnak és megfordította lovát. Csendesen megindult már, mikor Bergeret úr utánakiáltott:

— Hohól kedves Terremondre úr, egy tanácsot kell adnom: ha már kenyértörésre

került a sor, ha ön és a barátai már úgyis szakítottak a zsidókkal, ne legyenek akkor adósaik, adják nekik vissza az istenüket, akit elvettek tőlük. Igen bizony, önök elrabolták tőlük az istenüket!...

II.

Césaire asszony.

Én érzésből vagyok antiszemita.

Bergeret úr.

Ez ellen nem lehet érvelni. De az érzés nem igazolja az igaztalanságot. Önmaga ellen vétkezik, ha igazságtalan a zsidókkal szemben. A haditanács döntése, mellyel Dreyfust ártatlannul elítélte, többet árt a bíráknak, mint az áldozatuknak.

Césaire asszony.

Én már így születtem, ezzel az ellenszenvvel.

Coton elvtárs.

Nem inkább azok a kis szent történetek nevelték-e az ellenszenvét, melyeket kisgyerekkorában olvasott.

Césaire asszony.

Nem hiszem.

Bergeret úr.

De azt csak észrevette, asszonyom, hogy azokban a finom keresztény hittani könyvekben a zsidókat hol sok szeretettel, hol pedig sok gyűlölettel halmozzák el; Jézus Krisztus előtt ők az Isten kiválasztott népe, legkedvesebb nemzete, és Bossuet például oly fennen magasztalja őket, ahogy még rabbik se merték. De Jézus Krisztus után egy csapásra minden megváltozik. Elkövelték a legnagyobb bűnt; most már átkozottak. Az áruló Judás válik egész fajuk szimbolumává. Hiszen igaz is, önök nekik róják föl az önök istenének halálát.

Césaire asszony.

Jó, hogy említi, — azt olvastam egy igen alapos cikkben, hogy Jézus nem is volt zsidó. Mindig is sejtettem. De azért nagyon örülök, hogy most már biztosan tudom.

Bergeret úr.

Ön tehát, asszonyom, azt hiszi, hogy Jézus nem volt zsidó. De mit csinál akkor azzal a két származási táblával, melyekkel Lukács és Máté

a Messiást Dávid törzsébe kapcsolják, a jóslatok beteljesülése kedvéért?

Césaire asszony.

Semmit se csinálok velük. Nagyon örülök, hogy Jézus nem volt zsidó.

Romancey úr.

Én is ellensége vagyok a zsidóknak, ám nem felekezeti okokból. Az a vádam ellenük, hogy kozmopoliták. Már pedig a kozmopolitáság az én hitem szerint a legnagyobb veszedelem, mely Franciaországot fenyegeti.

Bergeret úr.

Ha az a kozmopolita, aki minden országban szemel ki magának lakóhelyet, akkor igaz, hogy a zsidók kozmopoliták természetüknél és hajlamaiknál fogva. Mindig is azok voltak. Azok voltak, még mielőtt a felséges Titus nagyban kedvezett ennek a természetes hajlandóságnak azzal, hogy pusztasággá rombolta Judeát. De az a kérdés, vajjon a zsidók tudnak-e ragaszkodni fogadott hazájukhoz. A franciák elismerik, hogy a németországi zsidók németek. Németországban viszont elismerik, hogy a francia zsidók franciák.

Romancey úr.

A zsidóknak nincs hazájuk. Uzsorások vagy spekulánsok. A keresztények rendszeres kifosztásán munkálkodnak. Hisz ez szembeszökő.

Bergeret úr.

Nyolevanezer zsidó él Franciaországban. Nem mindannyian uzsorások. Legtöbbjük szegény. Régebben, nyári estéken, ha arra jártam a Faubourg Saint Antoine tájékán, gyakran láttam egy kicsiny, fákkal beültetett tér körül a padokon rongyos, züllött zsidókat. Az aggok, asszonyok, gyermekek és fekete hajú lányok, így egymáshoz símulva, fölöttük a csillagok végtelen sokasága, zúgolódás nélkül, szinte ókori, keleties nyomort tártak szemeim elé.

Nappal ezek a külváros kismestereinél dolgoztak vagy ócska ruhákkal házaltak. Azt hiszem, hogy ezeket szívósabb ragaszkodás fűzte vallásukhoz, mint a zsidó bárókat, kiknek társadalmunkban tulságos a hatalmuk. De azt nem láttam, hogy a keresztények rendszeres kifosztásán munkálkodtak. Azóta vidéken éltem és nem tudom, mi lett ezekből a maraisi zsidókból. Hanem ismerek olyan zsidókat is, akik életüket a tudománynak szentelték és munkáikkal díszére váltak Franciaországnak, hazánknak, mely az ő hazájuk is. Egyikük a világnak egyik

legkülönb hellenistája, a másik az assziriológiában tett nagy fölfedezéseket; egy harmadik pedig csodálatos módszerrel kutatta föl a nyelv törvényeit. Ott látjuk a zsidókat az emberi tudás minden területén. És ezek épp oly kevésbé hajhásszák az aranyat, mint Abulafia, a kabbalista, aki mindig nehéz számításokon törte a fejét, de nem azért, hogy vagyonát megállapítsa, hiszen semmije sem volt, hanem hogy megtudja Isten nevének számbeli értékét.

Romancey úr.

Nem azokkal a zsidókkal törődöm, akik meghúzódnak a tudományokban. A zsidó pénzemberek ellen küzdök, kik hagyományból és érdekeiknél fogva kozmopoliták.

Bergeret úr.

És vajjon a katolikus pénzembereknek mások-e az erkölcseik? Nem hiszem. Nem látom, hogy a börzén a keresztények játéka más-milyen, mint a zsidóké.

Césaire asszony.

Sokat vesztettem az aranybánya-részvényeken. Pénzem a zsidók kezébe került. Nem tudok belenyugodni. Sokkal kevésbé bánnám, ha keresztények fosztottak volna ki. Tűrjük-e a

zsidó pénz uralmát? Önhöz fordulok, Coton ur. Vallási és politikai dolgokban különböznek a nézeteink. Ön eltörölné a vallásügyi büdzsét, ami szörnyű igazságtalanság volna, valóságos rablás. Ön híve a tőke társadalmosításának... Így mondják, ugyebár?...

Coton elvtárs.

Igen, asszonyom.

Césaire asszony.

Nos hát ez borzasztó valami! Amikor törvényt akartak hozni a jövedelmi adóról, belebetegedtem... De igazán! Ismertem az egyik miniszter feleségét. Meglátogattam. Térdre esem előtte. Azt mondtam: „Asszonyom, ne engedje meg férjének, hogy ezt a gazságot elkövesse!” De mindezt csak azért említem, hogy megállapítsam, mily különböző a fölfogásunk. De ön is francia, fájánál, származásánál fogva mégis csak francia, régi családból...

Coton elvtárs.

Egy villettei csizmadiának és egy palaiseui tejes asszonynak vagyok a fia.

Césaire asszony.

Nos hát! Ön talán nem érez a zsidókkal szemben valami leküzdhetetlen ellenszenvet?

Nem sérti-e önt is minden, ami az övék, beszédjük, megjelenésük, külsejük, mozdulatuk?

Coton elvtárs.

Bocsánat asszonyom, de én az ilyen finomságokhoz nem értek. Mikor a tanítóképzőt elvégeztem, egy szocialista lapnak lettem a munkatársa. Az egyszerű munkásember senkit sem gyűlöl azért, mert nem tetszik neki az orra. És aztán, őszintén szólva: már lerázta azokat a babonákat, melyek a burzsoát még butítják és rosszra ösztönzik. Nem hiszi, hogy a zsidóknak bakkecske alakjuk, szarvuk és farkuk van, hogy a szent pénteken köldökükből vért eresztenek és ceremóniáikon gyermekeket kinoznak. Tudja jól, hogy vannak telhetetlen zsidók, kiket az uzsora és az ázsió tett gazdaggá, akiknek minden gondolatuk csak a haszon. De azt is jól tudja, hogy vannak zsidók, kiket mindig csak az igazság foglalkoztat, kik egész életüket oda áldozták a proletárok felszabadításáért. A faji különbségekkel csöppet se törődik, mert csak a képzeletben vannak meg, már pedig ő a valóságban él, itt tartja a szükség kemény szorítása.

Césaire asszony.

Oh, de hiszen vannak antiszemita munkások! Láttam őket, amint végigvonultak a boule-

vardokon, a katonai kör előtt, egy nagy tüntetés alkalmával.

Romancey úr.

Coton úr, higgye el, a zsidókérdés életkérdés Franciaországra nézve. Én földbirtokos és mezőgazda vagyok. Én tapasztalatból mondom ezt.

Coton elvtárs.

Akkor is a harc csak a földbirtokos és a tőkés arisztokrácia harca. A gazdagok harca. A munkásnak semmi köze hozzá.

Romancey úr.

Van még sok más, alapos okunk az antiszemitaságra.

Bergeret úr.

Erről meg vagyok győződve. A politikai és társadalmi antiszemitizmust, melyet Méline úr szövetségesi és a *Croix* szerzetes újságírói kapcsolnak a vallási antiszemitizmushoz, valóban nem csupán a földbirtokos és mezőgazda arisztokrácia táplálja, mely nem bírja el a külföldi versenyt és elszegényedik, kimerül, hanem az elavult és maradi kispolgárság is, mely nem tud alkalmazkodni az ipar és a kereskedelem új,

változatosabb formáihoz. Ezek mindannyian sinylődnek s ezért a zsidót támadják, aki boldogul és pedig sokszor elég orcátlanul.

Coton elvtárs.

Eh, mindez csak fecsegés! Azt kiáltják: „Le a zsidókkal!“ hogy megdöntsék a köztársaságot és megrokanják az állásokat. Az előkelő világ szükségét kezdi érezni, hogy a király uralma alatt jó zsíros állásokat töltsön be. Az aranybánya-krach nagyon is megkoppasztotta. Az aranybányaügy: ez volt az arisztokrácia Panamája.

Romancey úr.

Mindegy, a tény az, hogy a zsidó minket fölfal. De türelem! Van még erőnk. Lesz idő és lesz rá mód, hogy torkon ragadják és kiűzik csupaszon, üresen.

Coton elvtárs.

Helyes! De ha majd levetköztették és kikergették a zsidót, ha majd Rothschild úr eladta házát egy rossz számárért, a munkások vajjon boldogabbak lesznek-e ezzel? Szívesebb lesz-e hozzájuk a tőke? Ád-e majd a munkálató jobb föltételeket? Közelebb jött-e fölszabadulásunk napja? Ugyan mért volnánk antisze-

miták? Kellemesebb talán, ha Vantour úr fal föl, mintha Geiermann Mózes kap be. Semmit se várunk a zsinagógától, de nem bizunk a műhelyek Szűz Máriájában sem. A pénz jogtalan hatalma, ez itt a baj. A zsidó tőkének és a keresztény tőkének egyaránt vagyunk ellenségei. Nyugodtan nézzük, mint marakodnak keresztények és zsidók a húsos fazék körül. Hogy Jakab fosztja-e ki szent Pétert, avagy szent Péter kaparinlja-e meg a zsidó pénzeszsákját, — mi közzünk hozzá? Azt azonban nagyon szívesen látjuk, ha a gazdagság igen kevés kézbe kerülne. Föladatunk és munkánk így egyszerűbb lenne a nagy leszámolás napján.

Jótékonyság.

Újév napja volt. A zápor egy időre elállt s a friss sártól sárgás utcákon Bergeret úr és leánya, Pauline jókívánságokkal eltelve látogatóba mentek egy anyai nagynénihez, ki egymagában már alig-alig tengette életét s a rue Rousselet-ben, gyümölcsös kerttel körülvett kis apácaházban lakott, a kolostori harangok folytonos zúgása közepette. Pauline jókedvű volt, maga se tudta mért, talán csak mert az ilyen ünnepnapokon, melyek az idő múlását jelzik, erősebben érezte viruló ifjúságának kibontakozását.

Bergeret úr ezen az ünnepi napon is az a jószágos ember volt, aki mindig, aki már nem vár sok jót sem az emberektől, sem az élettől, de jól tudja, — miként Fagon úr — hogy sok mindent meg kell bocsátani a természetnek. Az utak mentén koldúsok adták meg a nagy ün-

nep díszét, némelyik úgy állott, mint a gyertya-tartó, némelyik hevert, mint az úrnapi oltár. Eljöttek a mi szegényeink, hogy fölcifrázzák a polgári városrészeket, valamennyien, a mihasznák, földönfutók, a nyavalyások és satnyák, a bitangok és sehonnaiak, a csavargók, a rokkantak és csonkák. De mivel korunk már a lecsizolt jellemek, a higgadt erkölcsök kora, a kol-dusok sem teregettek már ki, mint hajdanában, szörnyűnél szörnyűbb éktelenségeket és förtelmes sebeket. Csonka tagjaikat nem göngyölték be véres rongyokkal. Egyszerűek voltak s csak eltűrhető fogyatékosságokat színleltek. Egyikük jó sokáig követte Bergeret urat, erősen sántítva, de azért élénk léptekkel. Végre kapott valamit. Azután megállott s újból odahelyezkedett a járda szélére, mint valami lámpaoszlop.

Bergeret úr most így szólt a lányához:

— Most egy helytelen cselekedetet követtem el: alamizsnát adtam. Azzal, hogy Clopinel-nek odadobtam két soust, megízleltem azt a gyalázatos örömet, hogy lealázhattam azt, aki hozzám hasonlatos, elfogadtam azt a gyűlöletes szerződést, mely megrögzíti az erősnek az ő hatalmát és a gyöngének az ő gyöngeségét, rányomtam a magam pecsétjét is az ősi igaztalanságra, és hozzájárultam ahhoz, hogy ennek az embernek ne legyen, csak fél lelke.

— Ennyi mindent tettél, apa? — kérdezte Pauline hitetlenül.

— Majdnem ennyit, — felelte Bergeret úr. — Hamis mértékkel mértem Clopinel testvéremnek a testvériséget. Őt lealázva, magamat aláztam le. Mert az alamizsna lealjasítja azt is aki kapja, azt is, aki adja. Bizony, rosszat cselekedtem.

— Én nem hiszem, — mondotta Pauline.

— Nem hiszed, — felelte Bergeret úr, — mert nem értesz a filozófiához és nem tudod kifejteni a látszatra ártatlan cselekedetekből a bennük rejtőző végtelen következtetéseket. Ez a Clopinel engem adakozásra csábított. Panaszos hangja üldözött, nem bírtam ellenállni. Sajnáltam sovány, kendő nem takarta nyakát, a térdeit, melyeken a nadrág a hosszú használatból úgy kibütykösödött, hogy már olyanok, mint a teve térdei, megszántam a lábait, melyeken a kitaposott lyukas cipők úgy tátják a szájukat, mint a kacsák! Ó te csábító, te veszedelmes Clopinel! Te gyönyörűséges Clopinel! A te jóvoltodból, az én sou-darabom elkövetett egy kevés aljasságot, egy kis gyalázatot. A te segítségével, egyetlen souval alapítványt tettem a bűn és a csúfság tisztelőjére. Azzal, hogy átadtam neked a gazdagságnak és hatalomnak ezt a kis jelét, kapitalistává tettelek, de gúnyból és

meghívtalak, de anélkül, hogy megtisztelnék a társadalom lakomájára, a civilizáció ünnepeére. És még azt is éreztem, hogy tehozzád képest én e világ hatalmasai közül való vagyok, gazdag vagyok, kedves Clopinel, te drága, te koldusok koldusa, te hízegő! Gyönyörűséggel, dölyfösen, kérkedve élveztem gazdagságomat és nagyságomat. Látod, Clopinel! *Pulcher hymnus divitiarum pauper immortalis.*

„Ó mily gyalázatos ez az adakozás! Mily barbár irgalom az alamizsnálkodás! Régi csatlódása a burzsoának, aki ad egy sout és most már azt gondolja, hogy jót tett, azt hiszi, hogy elintézte minden kötelességét testvéreivel szemben azzal, hogy a javak helyesebb elosztása érdekében elkövette a lehető leghitványabb, a legfélsezegebb, a legnevetségesebb, a legostobább, a legszegényesebb cselekedetet. Az adakozás éppen visszája a jótékonyságnak és az irgalomnak irtózatára van.

— Igaz volna ez? — kérdezte Pauline, szegényke, sok jó szándékkal.

— Az alamizsna, — folytatta Bergeret úr, — épp oly kevésbé fogható a jótékonysághoz, mint a majom grimásza a Mona Lisa mosolyához. A jótékonyság szellemes, az adakozás együgyű. A jótékonyság gondos, erejét a szükséghez méri. Éppen ez az, amit nem tettem meg

Clopinel testvéremmel szemben. A filozófusok századában a jótékonyságnak már csak a neve hallatára is a legmelegebb gondolatok gerjedeztek az érzékeny lelkekben. Azelőtt azt hitték, hogy ezt a szót a derék Saint-Pierre abbé alkotta. De már sokkal régebbi, megvan már az első Balzac munkáiban. Megvallom: én bizony már nem érzem ennek a szónak hajdani szépségét; elcsúfították a farizeusok, akik túlsokat használták és visszaéltek vele. A mi társadalmunkban van nagyon sok jótékonysági intézményünk, vannak zálogházaink, segélyző egyesületeink, kölcsönös biztosító társaságaink. Egyik-másik valóban üdvös és hasznos. De közös hibájuk, hogy a társadalmi egyenlőtlenségben gyökereznek, holott épp ezt kellene megszüntetniök, így tehát mérgezett orvosságok. Az egyetemes jótékonyság csak annyi, hogy mindenki a maga munkájából éljen és ne a más munkájából. Ami nem kölcsönösség és szolidaritás, az már aljas, szégyenletes és meddő. Az emberhez méltó könyörületesség nem egyéb, mint hogy minden ember egyesül és résztvesz a termelésben és a javak eloszlásában.

„A könyörületesség maga az igazság, maga a szeretet és a szegények sokkal ügyesebben művelik, mint a gazdagok. Kik azok a gazdagok közül, akik az emberszeretetet valaha is oly dú-

san árasztották, mint Epiktétész vagy Benoît Malon. Az igazi könyörületesség az az ajándék, mely mindenki munkájából mindenkinek kijár, szépség és jószág, harmónikus mozdulata a léleknek, mely szelíden meghajlik, mint valami fölséges nárdussal teli váza és előmlik jótettekben, ha rágondolok, látom Michel Angelot, amint a sixtini kápolnát festi, látom a nemzetgyűlés tagjait augusztus 4-ikének nagy éjszakáján; a könyörületesség az az ajándék, melynek széjjeláradt egész boldog bősége, a pénz, mely a szeretettel és gondolattal elegyedve folyik. Semmi sem a mienk, csak önmagunk. Csak akkor adunk igazán, ha a magunk munkáját, a magunk lelkét, a magunk gondolatát adjuk. És egész magunk valójának ez a nagyszerű fölál-dozása az emberiség oltárán, minket, ajándékozót épp úgy gazdagít, mint az összességet.

— De hát — ellenkezett Pauline — te csak nem adhattál Clopinelnek szeretetet és szépséget. Azt adtad neki, ami legjobban megillette.

— Az igaz, hogy Clopinel már állattá fajult. Az élet minden javaiból már csak egyet tud élvezni, az alkoholt. Onnan tudom, mert pálíkszag áradt belőle, mikor közel jött hozzám. De akármilyen is, mi tettük ilyenné, mindenestől a mi munkánk. Gőgünk volt az apja, igazságtalanságunk az anyja. Hibáinknak rohadt gyü-

mölcse. A társadalomban minden ember ád és kap valamit. Ez itten, ez a koldus nem adott eleget, bizonyára azért, mert nem is kapott eleget.

— Ki tudja, talán lusta, — szólt Pauline.
— Végre is, édes istenem, hát mit tegyünk, hogy ne legyenek többé se szegények, se gyöngék, se lusták. Te talán azt hiszed, hogy az emberek természettől mindannyian jók és csak a társadalom rontja el őket?

— Nem. Én nem hiszem, hogy az emberek természettől jók, — felelte Bergeret úr. — Sőt éppen azt látom, hogy csak nagy nehezen, lassankint vergődnek ki az ősi barbárságból és csak nagy erőlködéssel érvényesítenek némi kétes igazságot és szeszélyes jóságot. Messzi még az az idő, melyben szelídek és jóságosak lesznek egymáshoz. Messzi még az a kor, melyben majd nem hadakoznak egymás ellen s a csataképeket, mint amelyek erkölcstelenek és szegyenletes sértő látványt tárnak elé, szem nem látására sutba rejtik. Azt hiszem, hogy az erőszak fenn áll még sokáig, a népek még sokáig szaggatják egymást léha hiúságokért és egy nemzet polgárai is még sokáig ádázul ragadozzák egymás elől az élethez szükséges javakat, ahelyett, hogy igazságos osztályt tennének egymás közt. De

hiszem azt is, hogy az emberek kevésbbé vadak, ha kevésbbé szerencsétlenek és nyomorultak, és az ipar haladása végre is megenyhíti az erkölcsüket; azt vallom, amit a botanikus, hogy a galagonya, ha sovány talajból televény földbe plántálják, tüskéit virágokká bontja ki.

— Látod! Mégis csak optimista vagy, apa! Tudtam! — kiáltott föl Pauline, megállva egy percre a járda közepén, atyjára szegezve hajnalszürke szemeinek tekintetét, melyből szelíd fény, reggeli frissesség sugárzott. — Bizony optimista vagy. Szerető szívvel dolgozol, hogy fölépítsd a jövő hajlékát. Ez már jól van! Nagyon szép, ha nemes igyekezettel arra törekszünk, hogy a többiekkel együtt megalapítsuk az új köztársaságot.

Bergeret úr e bizakodó szavakra és a hajnalszemek láttára elmosolyodott.

— Bizony, — szólt, — gyönyörű volna megteremteni az új társadalmat, melyben mindenki megkapná munkája gyümölcsét.

— Ugy-e, hogy ez így lesz? ... De mikor? — kérdezte Pauline aggódó bizalommal.

Bergeret úr pedig így felelt, szelíden is, szomorúan is:

— Ne kívánd, gyermekem, hogy prófétálja. Nem ok nélkül mondották a régiek, hogy az istenek nem adhatnak az embernek vészesebb,

gyászosabb ajándékot annál, mint ha megnyitják előtte a jövőndőt. Ha lehetséges volna látnunk, ami eljövendő, akkor akár mindjárt meghalhatnánk, a fájdalom és az iszonyat talán le-sujtana, mint a villám. A jövőndön akként kell munkálkodnunk, ahogy a takácsok a finom kárpitokat készítik: anélkül, hogy látnók.

Így beszélgetett menetközben az apa és leánya. A rue de Sèvres virágültetvényei előtt megpillantottak egy koldust, aki szinte belegyökerezett az útba.

— Nincs már több aprópénzem, — szólt Bergeret úr. — Nem adhatnál egy félfrankost, Pauline? Ez az esdeklő kéz itt elállja az utat. És ha a Place de la Concorde-on volnánk, akkor is elállná előlem a teret. Egy koldusnak a kinyújtott karja olyan torlasz, melyet nem bírok áttörni. Ez már gyöngeség, az igaz, de nem tudom leküzdeni. Adj ennek a koldusnak. Elvégre, meg lehet ezt bocsátani. Nem kell túlozni a hibát, melyet elkövetünk.

— Apa, nagyon szeretném tudni, mit csinálsz majd te ezzel a Clopinellel, a te államodban. Mert azt csak nem gondolod, hogy majd a maga munkájából él.

— Lányom, — felelte Bergeret úr, — azt hiszem, hogy szívesen el fog majd tűnni a föld színéről. A lustasága, a pihenésben telő öröme

már előkészíti a teljes megsemmisülésre, szívesen fog beleveszni a semmiségbe.

— Én pedig éppen azt hiszem, hogy nagyon is örül az életének.

— Az igaz, hogy vannak örömei. Kétségtelen, hogy nagy gyönyörűséggel hajtja föl a lebuajok emberirtó vitriolját. De el fog tűnni, ha majd eltűnik az utolsó korcsma is. Az én közársaságomban nem lesz már csapláros, nem lesz, aki bort mér. És egyáltalán nem lesz sem vásárló, sem eladó. Nem lesz se gazdag, se szegény. De mindenki élvezi majd munkája gyümölcsét.

— És mindnyájan oly boldogok leszünk, apám.

— Nem. Az a szent irgalom, mely a lelkeknek szépsége, kihalna, ha kihalna a szenvedés. Ez nem lesz így. Az erkölcsi és a testi rossz, noha szakadatlanul küzdenek majd ellenük, a boldogság és öröm mellett mindig kiveszik részüket a földön való uralomból, ez oly bizonyos, mint hogy a nappalt mindig föl fogja váltani az éjszaka. A rosszra szükség van. Miként a jónak, a rossznak is a természet mélyén fakad a forrása s egyiket a másik nélkül kiapasztani nem lehetne. Csak azért vagyunk boldogok, mert boldogtalanok vagyunk. A fájdalom ikertestvére az örömnek és együttes lehelletük szálltá-

ban lelkünk húrjait összehangzóan szólaltatja meg. A boldogság lehelete egymaga csak unalmas és fárasztó hangot csalna ki, mely mintha csak pauza volna. De az elkerülhetetlen bajokhoz, ez alávaló és magasztos bajokhoz, melyek az emberi természetből fakadnak, nem járulnak többé a mesterséges bajok, melyek társadalmi állapotainkból burjánzanak föl. Az emberek nem fogja többé elégteleníteni a hozzájuk méltatlan munka, melyben nem is életüket töltik el, csak halálukat bonyolítják le. A rab-szolga kiszabadul a fegyházból és a műhely többé nem marcangolja, nem falja föl az ember-testek millióit.

„Ez a fölszabadítás az én hitem szerint magának a gépnek lesz a műve. A gép, mely annyi embert megőrölt, szelíden és szeretettel fogja istápolni a gyenge emberhúst. A gép, mely az előbb kegyetlen és kiméletlen volt, most jóságossá, kedvessé, barátságossá enyhül. Mi fogja lelkét így megfordítani. Hallgasd csak. A szikra, mely kipattan a leydeni palackból, ez a finom parányi csillag, mely a tizennyolcadik században egyszerre csak odatoppant az elképpendő fizikus elé: ez fogja megtenni a csodát. A nagy Ismeretlen, aki tűrte, hogy legyőzzék, anélkül hogy fölismerjék, a titokzatos és lebilincselte erő, a kezünkben szorongatott megfoghatatlan, az

engedelmes villám, melyet palackokba gyömöszöltek és ráfontak számtalan vezetékre, melyek behálózzák az egész földkerekséget: a villamosság el fogja vinni erejét és segítségét mindenüvé, ahol szükség van rá, a házakba, a szobákba és az otthon számára, ahol az apa, az anya és gyermekek többé nem szakadhatnak el egymástól. És ez nem álom. Az ádáz fenevad, mely most a műhelyekben még tépi, szaggatja a testet és a lelket, meghitté, bizalmassá, rokonná szelídül. De ez még semmi, de semmi, hogy a csigák, a kerekék, a fogantyúk, csavarok, a fékek, a rúgók emberré elevenednek, ha az emberek tovább is vasszívűek maradnak.

„De mi várunk és áhitunk még csudásabb változásokat is. Eljő a nap, amikor a munkáltató, erkölcsi szépségben fölmagasulva, maga is munkássá lesz a főlzabadított munkások között, amikor nem lesz már munkabér, hanem csak kölcsönös kieserélés. A nagyipari burzsoázia, miként a régi nemesség, melynek helyébe lépett s amelyet majmol, szintén megéri még a maga augusztus negyediki nagy éjszakáját. Lemond a veszendő haszonról és az ostromlott kiváltságokról. Önzellen és nemes lesz, ha majd érzi, hogy már itt az ideje. Mit mond ma a tőkés? Hogy ő a lélek és a gondolat és nélküle egész munkáshada csak olyan volna, mint a fe-

jetlen test. Nem bánom, legyen hát ő a gondolat, de elégedjék meg ezzel a kitüntetéssel és örömmel. Azért, hogy valaki gondolat és értelem, azért még nem kell fulladoznia a gazdagságban. Mikor a nagy Donatello társaival együtt egy bronzszobrot öntött, ő volt a munka lelke. De azt a pénzt, mit a hercegtől vagy a polgároktól kapott, betette egy kosárba, melyet csigán fölhúztak a műhelynek egyik gerendájára. Minden egyes társ, mikor rákerült a sor, kioldva a kötelet, leeresztette a kosarat és annyit vett ki belőle, amennyire szüksége volt. Nem elég-e, hogy a mester az eszével dolgozhat, ez az előnye fölmenti-e az alól, hogy a hasznát megossza alatta való munkatársaival. De különben, hisz az én köztársaságomban nem lesz se haszon, se munkabér, mindenkié lesz minden.

— Apa, ez nem más, mint a kollektívizmus,
— szólt közbe Pauline csendesen.

— A legértékesebb javak, — felelte Bergetret úr — minden ember közös tulajdonában vannak és mindig is így voltak. A levegő és a napfény mindenkié, aki csak lélegzik és látja a napvilágot. Az önzés és a fukarság sokszázados munkája után is, akármily dühös erőlködéssel ragadták el és őrizték egyesek a világ kincseit, közülünk a legdúsabbaknak is az egyéni tulajdona csak semmiség ahhoz képest,

amihez mindenkinek közösen van joga. És nem látod, hogy a mai társadalomban is a legegyszerűbb és a legragyogóbb javak, az utak, a folyók, a hajdan királyi erdők, a könyvtárak, a múzeumok mindenkiéi? Ez a vén fontainebleau-i tölgy, a Louvrenak ez vagy az a festménye egyetlen gazdagnak sem inkább a tulajdona, mint az enyém. Sőt még inkább az én tulajdonom, mint azé a gazdagé, ha én jobban tudom élvezni. A kollektív tulajdon, melytől mint valami távoli fenyegető szörnyetegtől annyira rettegnek, már körülöttünk van ezer és ezer megszokott formában. Ha eljövételét hirdetik, rettenetes és ijesztő, de áldásait már élvezik.

„A pozitivistáknak, akik Auguste Comte házában gyülekeznek a tiszteletreméltó Pierre Laffitte körül, eszükbe se jut, hogy szocialistákká váljanak. Egyikük azonban kimondta azt a találó megjegyzést, hogy a magántulajdonnak is társadalmi az eredete. És ez kétségtelen is, mivel akármelyik tulajdont nézzük is, melyet egyéni erőfeszítés szerzett meg, azt látjuk, hogy mindegyik csak az egész közösség közreműködésével keletkezhetett és állhatott fenn. Ha pedig a magántulajdonnak szociális eredete van, akkor nem ismerjük félre származását és nem forgatjuk ki mivoltából, ha kiterjesztjük az egész társadalomra és rábizzuk az államra,

mellyel szükségszerűen kapcsolatos. Mi is az állam? ...

Bergeret kisasszony gyorsan közbevetett a felelettel:

— Az állam, apa, semmi más, mint egy savanyú és mogorva bácsi, aki ott ül a rács vagy az ablak mögött. Azt csak megérted, hogy senkinek sincs arra kedve, hogy magát érette föl-áldozza.

— Megérttem, lányom, mindent megértetek! — felelte Bergeret úr mosolyogva. Mindig az volt a természetem, hogy mindent megértsek és sok drága erőmet fecséreltem így el. Későn fedezem föl, mily roppant erő az: nem érteni. Ezzel az erővel olykor a világot is meg lehet hódítani. Ha Napoleon épp oly megértő lett volna, mint Spinoza, egy padlásszoba zúgában írt volna négy hatalmas kötet könyvet. Értelek téged is. De ugy-e, Pauline, te mégis csak rábizod arra az ablak mögött kuksoló savanyú és mogorva bácsira a leveleidet, mit nem biznál rá valami zúgügynökségre. Az az úr kezeli javaidnak egy részét és nem is a legkisebbet, nem is a legértéktelenebbet. Te még észreveszed a mogorva arcát. De majd ha ő lesz minden, akkor már nem lesz ő semmi. Helyesebben: nem lesz több, mint mi magunk. Ha majd egyetemes volta megsemmisíti, többé már nem érezzük

házsártosnak. Senki se rossz akkor, ha már nincs is a világon. Ami ma visszataszító rajta, az az, hogy az egyéni tulajdonságait rágja, de a dúsokat csak alig karcolja, alig csiszolja, nem marja, annál inkább a szegényeket. Ezért türehetetlen. Mohó és falánk. Követelődző. Az én köztársaságomban, mint a halhatatlan isteneknek, nem lesznek vágyai. Mindene meglesz és semmije se lesz. Nem fogjuk érezni, hogy van, mivel ránk lesz szabva és észre se vesszük. Olyan lesz, mintha nem is volna. És ne hidd, hogy én így föláldozom az egyest az államnak, az életet valami abstrakciónak, mert éppen az abstrakció az, amit alája nyűgözők a valóságnak, az állam az, amit elnyomok az által, hogy eggyé teszem a társadalom egész tevékenységével.

És ha ez az állam sohase valósul is meg, boldog vagyok, hogy az eszméjét melengettem. Igenis, szabad építenünk Utópiában. És maga Auguste Comte is, aki azzal büszkélkedett, hogy ő csak a pozitív tudomány adatain épít, Campanellát befogadta a nagy emberek kalendáriumába.

„A filozofusok álmai mindenkoron fölserkentették a tett embereit, akik aztán munkához láttak, hogy az ábrándokat megvalósítsák. A mi gondolkodásunk teremti a jövőt. Az államférfiak ama tervek alapján dolgoznak, melyeket mi ha-

gyunk hátra halálunk után. Ők csak a mi kőműveseink és napszámosaink. Nem is igaz, lányom, nem is Utópiában építtek. Az én álmom, amely éppenséggel nemcsak az enyém, mely ebben a pillanatban is ezer és ezer léleknek az álma: maga az igazság és a jövő. Az a társadalom, melynek szervei már nem felelnek meg annak a hivatásnak, melyre rendeltettek, melynek tagjait nem az elvégzett hasznos és termelő munka szerint táplálják: meghal. Mélységes rázkódások, mindent összeziláló zavarok kezdik és hirdetik a végét.

„Szilárd épület volt a feudális társadalom is. De mikor az egyház már nem maga volt a tudás és a nemesség már nem oltalmazta kardjával a szántóvetőt és a kézművest, mikor ezek a rendek már csak dagadt és ártalmas tagok voltak: az egész test belepusztult; egy váratlan és szükségszerű forradalom elragadta a beteget. Ki meri mondani, hogy a mai társadalomban a szervek elvégzik hivatásukat és hogy a tagokat a hasznos és termelő munka szerint táplálják? Ki meri mondani, hogy a javak igazságosan oszlanak meg? És ki az, aki azt merné hinni, hogy az igazságtalanság örökké fog tartani?

— De hát hogyan lehetne megszüntetni, apám? Mi fogja megváltoztatni a világot?

— Az ige, gyermekem. Semmi se hatalma-

sabb, mint az ige. Az erős érvek és a nagy gondolatok összesodródása olyan kötelék, melyet széttépni sehogy se lehet. Az ige, miként Dávid parittyája, leteríti a vadakat és ledönti az erőseket. Ez a győzhetetlen, ez a diadalmas fegyver. Nélküle a világ a fegyveres fenevadak martaléka lenne. Ki fékezi ádáz indulatukat? Semmi, csak a gondolat, fegyvertelenül, csupaszon.

„Én már az új államot nem fogom látni. A társadalombeli változások, miként a természetiek, lassúk és alig észrevehetők. Charles Lyell, ez a nagyérzésű geológus kimutatta, hogy a jégkorszak ijesztő emlékei, ezek a völgyekbe vonszolt roppant sziklák, melyek melegebb idők faunjára és flórájára következtek, ezek a tünevények, melyek világfölfordulások sorozatára vallanak, valójában sokszoros és hosszantartó események eredményei és ezeket a nagy átalakulásokat, melyek a természeti erők kiméletes lassúságával készültek, az élőlények ama szám-talan sok nemzedéke, amely átélte, még csak nem is sejtette. A társadalmi változások is épp ily észrevétlenül és szakadatlanul mennek végbe. A félénk ember, mintha valami jövőbeli vízőzön lenne, retteg attól az átalakulástól, mely megindult már születése előtt, itt folyik előtte, anélkül, hogy látná, amely azonban talán csak egy század múlva válik érezhetővé.

Igazság.

Bergeret úr nagyon szerette és becsülte a kézműves munkásokat. Nem volt nagy lakása, tehát nem is igen volt rá alkalma, hogy munkásokat alkalmazzon; de ha mégis dolga akadt eggyel, mindenáron beszélgetésbe elegyedett vele, mert bízott abban, hogy kicsihol belőle néhány tartalmas kijelentést.

Így aztán nagyon kedvesen fogadta Roupart asztalost is, ki egy reggelen eljött hozzá, hogy dolgozószobájába könyvvállványokat csináljon.

Eközben Riquet kutya, szokása szerint gazdája pamlagjának mélyén összegubbaszkodva, nyugodtan aludt. De a vad ősöket fenyegető veszedelmek örök emléke éberré teszi a jámbor kutyák álmát is. Illik azonban azt is megmondanunk, hogy a hirtelen fölriadásra való örökölt készséget Riquetnél még a

kötelességtudás is élesztette. Riquet maga is házőrző kutyának vallotta magát. Szilárdan meg volt arról győződve, hogy a ház őrzése az ő hivatása s ez a tudat boldog büszkeséggel töltötte el.

Csak az volt a baj, hogy a házakat olyanoknak gondolta el, amilyenek a pusztákon és Lafontaine meséiben, udvar és kert közepette, úgy, hogy körülöttük sompolyoghat, szimatolva az állatok és a trágya szagával telített földön. Nem tudott eligazodni abban a lakásban, melyet gazdája most egy nagy épület ötödik emeletén megszállott. Nem ismervén birodalmának határait, nem tudta pontosan, hogy mit is kell őriznie. Amellett kissé heves testőr volt. Most is, mivel azt gondolta, hogy ez a foltozott kék nadrágban megjelenő ismeretlen, ki izzadságszagot árasztott és deszkákat vonszolt, a lakást veszedelembbe döntheti, leugrott pihenőhelyéről s haragosan megugatta szegényt, miközben hősies lassúsággal hátrált előle. Bergeret úr hallgatásra intette, s ő kénytelen-kelletlen engedelmeskedett, meglepetten és szomorúan látva, hogy áldozatkészsége hiábavaló és figyelmeztetését semmibe se veszik. Gazdájára vetett mély pillantása mintha azt mondta volna:

— Te szívesen fogadod tehát ezt az anakistát, ki mindenféle szerszámot vonszol magá-

val. Én megtettem kötelességemet, jöjjön, aminek jönnie kell.

Elhelyezkedett megszokott helyén és újból elaludt. Bergeret úr, félretéve Vergilius magyarázóit, beszélgetni kezdett az asztalossal. Legelőbb a fa hasításáról, metszéséről, simításáról és a deszkák összeillesztéséről kérdezősködött. Szeretett így tájékozódni és nagyra becsülte a munkásnyelv kitűnő kifejezéseit.

Roupart a fal felé fordulva felelgetett, időnként hosszú szünetekkel, amiközben fölmérte a távolságokat. Mikor már jó messzi tartott munkájában, Bergeret úr felé fordult. Barázdás arca, nagy vonásai, barna színe, homlokára simított haja és a portól egészen szürke kecskeszakálla úgy hatott, mintha valami bronzszobor lenne. Fáradtan és kedvesen mosolygott, fehér fogai előtűntek és ekkor fiatalnak látszott.

— Én ismerem önt, Bergeret úr.

— Igazán?

— Igen, igen, én önt ismerem... Ön, Bergeret úr, valami olyat tett, ami nem közönséges... De nem haragszik, ha megmondom?

— Csöppet se.

— Nos hát, ön olyat tett, ami nem közönséges. Ön fölülemelkedett a maga kasztján és

nem akart egy követ fűjni a kard és a szentelő oltalmazóival.

— Utálom a hamisítókat, barátom — felelte Bergeret úr. — Ehhez, mint filológusnak, jogom van. Nem titkoltam, hogy hogyan gondolkodom erről az ügyről. De nem is igen hirdettem. Hát ön hogy tudta meg?

— Mindjárt megmondom. A műhelyben is, ott a rue Saint-Jacquesban, sokat meglátunk a világból. Látjuk ezt is, amazt is, látunk kövéreket, látunk soványakat. Miközben a deszkákat gyalultam, Pierre azt mondta: „Ez a nyomorult Bergeret!” Paul pedig megkérdezte: „Hát még mindig nem törik ki a nyakát?” Ekkor megtudtam tehát, hogy ön a Dreyfus-ügyben az igazság pártjára állt. Az önhöz hasonlók közül nem sokan tették ezt meg.

— És mi a véleménye az ön elvtársainak?

— A szocialisták nem nagyon vesznek részt ebben a dologban és nem értenek egyet. Most szombaton is a Testvériségben hajbakaptunk egymással. Fléchier elvtárs, aki már öreg ember, vén, 1870-es harcos, communard, gályarab, igazi férfi, kiállott elénk és azt mondta: „Elvtársak, maradjatok nyugton. Az intellektuel burzsoák nem kevésbé burzsoák, mint a militarista burzsoák. Csak hadd harapják le a kapitalisták egymás orrát! Tegyétek ölbe kezeteiket,

ne törődjete az azzal, ha jönnek is az antiszemíták. Most még úgyis csak szalmaszárpuskával és fakarddal gyakorlatoznak. Ha pedig itt lesz az idő, hogy most már kisajátítsuk a kapitalistákat, én nem látok abban semmi rosszat, ha épp a zsidókon kezdjük.“

„Erre aztán megindult a vita. Én azonban azt kérdezem, szabad-e egy vén communardnak, egy igaz forradalmárnak így beszélnie? Én nem vagyok olyan képzett, mint Fléchier elvtárs, ki Marx könyveit is tanulmányozta. De azt merem mondani, hogy hamisan okoskodott. Mert én azt hiszem, hogy a szocializmus, mely maga az igazság: igazságos és jó is, és minden, ami igazságos és jó, oly természetesen virul ki rajta, mint rózsza a rózsafán. Én azt hiszem, hogy ha egy igaztalanság ellen küzdünk, önmagunkért, a proletárokért dolgozunk, mert minden igaztalanság rajtuk súlyosodik. Az én hitem szerint minden, ami méltányos, már a szocializmus kezdete. Én is azt mondom, amit Jaurès, hogy az erőszak és a hazugság oltalmazóit követve, cserbenhagyjuk a társadalmi forradalmat. Én nem ismerek se zsidót, se keresztényt. Én csak embereket ismerek és csak aszerint látok köztük különbséget, hogy igazak-e vagy hamisak. A gazdagok bizony, akár zsidók, akár keresztények, nem egykönnyen lehetnek igaz-

ságosak. De ha a törvények igazak lesznek, igazak lesznek az emberek is. Ma a kollektivisták és libertaire-ek már készítik a jövődőt azzal, hogy harcolnak minden zsarnokság ellen és beoltják a népekbe a háború gyűlöletét és az egész emberi nem szeretetét. Ma már lehet egy kis jót is tennünk. Ez az, amiért nem kell már kétségesbeesetten és a dühtől mardosott szívvel meghalnunk. Mert ha bizonyos is, hogy magunk már nem érzük meg eszméink diadalát és amikor a kollektívizmus megvalósul e világon, én akkor már nagy ideje elhajítottam a gyalút... De hisz csak fecsegek és az idő eltelik.“

Megnézte óráját és mivel már tizenegy óra volt, fölvette mellényét, összeszedte szerszámaikat, sapkáját lehúzta nyakáig és anélkül, hogy felém fordult volna, így szólt:

— Annyi bizonyos, hogy a burzsoázia romlott és megbízhatatlan. Ezt megmutatta a Dreyfus-ügyben is.

Azzal elindult, hogy ebédelni menjen.

Ekkor, talán mert éber alvása közben egy álom riasztotta meg ködös lelkét, talán mert látva fölserkenése pillanatában az ellenség visszavonulását, fölényben érezte magát, vagy talán mert, miként urának rémlett, a Dreyfus név dühre lobbantotta, Riquet tátongó torokkal, szőrét fölborzolja, izzó szemekkel Roupart

sarka nyomába ugrott s bőszen ugatással követte, amíg látta.

Mikor aztán egyedül voltak, Bergeret úr a gyengédségtől meihatott hangon, ezeket az elborult szókat intézte kutyájához:

— Te is, te szegény fekete csöppség, ki oly gyöngé vagy, bár hegyes fogad és mély torkod van, miáltal az erő kellékeivel fölszerelt gyöngeséged neveltségessé, gyávaóságod mulatságossá torzul, te is a testi nagyságnak hódolsz és az ősi igaztalanság vallását vallod.

Te is imádod az igaztalanságot, mert tiszteléd azt a társadalmi rendet, mely megadja néked óladat és mindennapi falatodat. Te is helyesnek mondanál egy törvénytelen ítéletet, melyet hazugsággal és csalással erőszakoltak ki. Te is a látszatoknak vagy a játékszere. Te is bárgyú mesékkel táplálkozol. A te sötét elméd falja a sötétséget. Megcsalnak s te gyönyörű buzgalommal csalod magadat. Te benned is él a fajgyűlölet, benned is vannak kegyetlen balítéletek, megveted a szerencsétleneket.

Mivel Riquet szemei csodásan tiszta ártatlansággal csüggtek rajta, Bergeret úr még gyénebbben folytatta:

— Tudom: van benned valami lappangó jóság, Caliban jósága. Jámhor vagy, van teológiád és morálad, azt hiszed, jót teszel. És aztán,

hiszen tudatlan vagy. Te csak őrzöd a házat, őrzöd még azokkal szemben is, kik oltalmazták és ékesítik. Ez a munkásember, kit el akartál hajszolni, bármily egyszerű is, csodálatos gondolatokat forgat elméjében. Te nem hallgattad őt meg.

„A te szőrös füleid nem azt hallják meg, aki a legjobban beszél, hanem azt, aki a leghangosabban kiált. És a félelem, az ösztönös félelem, mely tanácsadója volt őseidnek és a barlangok korában az én őseimnek is, a félelem, mely megteremtette az isteneket és a gonosz-tetteket, most megkeményíti szívedet: a szerencsétlenekkel szemben és kiirtja belőled a szánalmat. Idegenül és bizalmatlanul nézed az Igazságnak, ez új istenségnek halavány arcát, de meg-görnyedsz az erőszak és a félelem ősrégi istenei előtt, melyek feketék, mint te magad. Csudálod a nyers erőszakot, mert azt hiszed, hogy ez a mindenható erő és nem tudod, hogy önmagát falja föl. Nem tudod, hogy egy igazságos eszme előtt a porba omlik minden fegyver.

„Te nem tudod, hogy a bölcsesség az igazi erő és a nemzeteket csak ez emeli nagygyá. Te nem tudod, hogy a népeknek igazi dicsősége nem a buta üvöltözés, mely ott kerekedik a köz-tereken, hanem a fölséges gondolat, mely most még csak néhány padlásszoba zugában rejte-

zik, de majd ha előmlik a világon, megváltoztatja a világ képét. Nem tudod, hogy hazájuknak azok válnak dicsőségére, akik az igazságért börtönt, száműzetést és gyalázatot szenvedtek el. Nem bizony, nem tudod.

I.
II.
III.
IV.

V.
VI.

Ant

Jót
Iga

TARTALOM.

Oldal

A fehér kövön.

I. Néhány jóbarát, csupa francia, együtt töltvén a tavaszt Rómában	13
II. Gallio	34
III. Mire Nicole Langelier befejezte az olvasást... .	114
IV. Az ebédlő-szoba szűk volt, falait füstös papír- tapéta borította	154
V. Utópia	192
VI. Mikor Hippolyte Dufresne az olvasást befejezte... .	249

Szociális kérdések.

Antiszemizmus: I.	255
" II.	262
Jótékonyság	272
Igazság	290

VILÁGKÖNYVTÁR

Egy-egy kötet angol vászon-
kötésben 1 korona 90 fillér.

Kapható minden könyvkereskedésben.

BÖLSCHE:

Az élet fejlődéstörténete.

Fordította: Dr. Fülöp Zsigmond.

A nagy tudósnak és a nagy mesemondónak minden erénye megvan ebben a könyvben. A témája a legizgatóbb emberi téma. Hogyan keletkezett az ember, hogyan alakultak ki az állatfajok, mint született meg az élet a földön. És ezt a témát Bölsche az adatokon való tökéletes uralkodással, a művészi elmondás minden eszközével adja elő. Mintha valami sokszínű, sokmintájú keleti szőnyeget teregetne szét a publikuma gyönyörűségére, de ennek a szőnyegnek minden cirádája és minden színfoltja a természet-tudomány igaz adatainak a szálszáiból van szövve.

VILÁGKÖNYVTÁR

Egy-egy kötet angol vászon-
kötésben 1 korona 90 fillér.

Kapható minden könyvkereskedésben.

MAETERLINCK

A SZEGÉNYEK KINCSE

FORDITOTTA BÖLÖNI GYÖRGY

A Nobel-díj koszorúja a legfrissebb diadala Maeterlincknek, a nagy drámaírónak és mély filozófusnak. És talán inkább a filozófiai művei, mint a drámái juttatták el az írói dicsőségnek ehhez az ormához: *az ilyen finom, mély és szellemes filozófiai munkái, mint A szegények kincse*. Az aprók, gyámoltalanok, a szenvedők vagyónáról, a lélekkincseiről van szó ebben a könyvben. *Mindazok számára van ennek a könyvnek mondanivalója, kiket megbántott az élet.*

VILÁGKÖNYVTÁR

Egy-egy kötet angol vászon-
kötésben 1 korona 90 fillér.

Kapható minden könyvkereskedésben.

KROPOTKIN:

Egy orosz forradalmár emlékiratai.

Fordította: GERGELY GYŐZŐ.

KÉT KÖTET.

Nagyszerű emberi élet tükröződik a nagy orosz forradalmárnak ebben a könyvében. Első sorban álló roppant tudású, sok kalandon keresztülment ember élete. De még ennél is több. Mint valami hatalmas regényben, úgy él benne egy egész sereg ember, úgy van meg benne osztályok és korok portréja. És mily drámai fordulatok és ellentétek. A régi Oroszország patriárhális élete és a modern Európa osztályharcai, az udvari élet fénye és a börtön, a száműzetés kinjai, cárok és nagyhercegek élete Moszkvában és Pétervárott és proletársorsok Svájcban és Londonban.

VILÁGKÖNYVTÁR

Egy-egy kötet angol vászon-
kötésben 1 korona 90 fillér.

Kapható minden könyvkereskedésben.

∴ OSTWALD ∴

Feltalálók, felfedezők,
nagy emberek

FORDITOTTA: KÓSA MIKLÓS

Nagyszerű probléma megoldását keresi ez a könyv. — Ostwald, a ma legnagyobb természettudósaink egyike, — a zseni, az emberiség számára feltaláló, felfedező nagy ember élettanát adja. — Az a kiinduló pontja, hogy a nagy ember életkérdése a társadalomnak, tehát kutatni kell, miként lehet felismerni, mint tud a legjobban dolgozni, mit kell tenni az államnak a támogatására. — Plátó régi álma, a zseni tenyésztése, új, természettudománnyal megalapozott életre ébred Ostwald könyvében. ∴

VILÁGKÖNYVTÁR

Egy-egy kötet angol vászon-
kötésben 1 korona 90 fillér.

Kapható minden könyvkereskedésben.

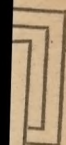
STRINDBERG

TÖRTÉNELMI MINIATÜRÖK

Fordította: BÁLINT LAJOS.

Korok, emberarcok, világnézetek formálódnak
előttünk történelmi képekké. — Apró, finom
vonások, meg nem tört tűzű színek művésze-
tével alkotja meg Strindberg — Mózes, Szokrá-
tesz, Jézus, Pilátus, Luther, Nagy Péter, Voltaire,
Nagy Frigyes alakját. — Történelmi képek, de
Strindberg sohasem a kosztümök, hanem a lel-
kek festője benne. — Komoly történelemírás
novella-formában.

30

FR
AN

FE
KO

RE
KA

FRANCE
ANATOLE

A
FEHÉR
KOVON

RÉVAI
KIADAS